

३४ शास्त्रीय

२-२० २३४

सार्वजनिक वाचनालय

खेड, जि. पुणे

पुस्तकाचें नांव

प्रमाणशास्त्र

लेखक

मु. मा. मुनसिफ

पुस्तकाचा प्रकार

शास्त्रीय -

र. नं.

३१ ३

३१ ३

२० नं० ११७

प्रमाणशास्त्र.

म्हणजे

पुराव्याचा कायद्याची तरवे

किण्डर्सलीज् ला आफ् एव्हिडन्स

मूळ ग्रंथावरून

238
C187

रा० मुकुंदराव भास्करजी, मुनसिफ, पेण,

यांनी मराठींत केला, तो

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक

ग्रंथ वकील, हाय कोर्ट,

यांनी तपासून शुद्ध करून छापिला.

हे पुस्तक इ० सन् १८५७ चा आक्ट २० प्रमाण सज्जस्टर

केले आहे,

मुंबईत

गणपत रुष्णाजी यांचा छापखान्यांत छापिला.

इ० स० १८६३.

शा० श० १७८५.

A
MANUAL

P. 2 1/2 Rs

OF THE

LAW OF EVIDENCE

BY

J. R. KINDERSLEY, Esq. MADRAS. C. S.

TRANSLATED INTO MARÁTHÍ

BY

MUKUNDRÁO BHÁSKARJÍ Esq.

MOONSIFF OF PENN,

REVISED AND EDITED

BY

RÁO SÁHEB VISHVANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK

PLEADER, HIGH COURT, BOMBAY.

Registered under Act XX of 1847.

BOMBAY

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS.

1863.

THE RIGHT OF TRANSLATION IS RESERVED.

२००१०११७

प्रस्तावना.

३६
२५२०४५

आपल्या देशांत हल्लींचा राजकारकीर्दीत जितके कायदेकानु अवश्य दिसले तितके सरकारानें देशभाषेंत प्रसिद्ध केलेच आहेत, व जसजसे अधिकउणे असण्याची जरूर लागत्ये त्याप्रमाणें सरकार करीतच आहे, परंतु कायद्यावर व्याख्या करण्याचा कामांत सरकारानें आज तागाईत विशेष लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं.

कायदे करण्याचीं कारणें, हेतु, व ते यथायोग्य लक्ष्यास लागू करण्याची रीति इत्यादि विषयांवर लोककल्याणार्थ व्याख्याग्रंथ इतर लोकांनींच केलेले आहेत, व ते उद्योग अद्यापिही चालू आहेत.

असे व्याख्याग्रंथ इंग्रजी भाषेंत पुष्कळ आहेत, परंतु या देशभाषेंत अद्यापि असा एकही ग्रंथ झालेला नाहीं, हें पाहून, व अशा ग्रंथाची हल्लींचा लोकस्थितीस आवश्यकता आहे असें समजून, किण्डर्सली साहेब (म्हणून मद्रास इलाक्यांतील एक जिल्हाजज) याणें पुराव्याचा मूलतत्त्वांविषयीं नवीनच इंग्रजी भाषेंत ग्रंथ केला आहे त्याचें हें भाषान्तर लोकसंग्रहार्थ केलें आहे. हा व्याख्याग्रंथ फौजदारी आणि दिवाणी या दोन्ही व्यवहारांस सारखाच लागू आहे. या भाषेंत हा प्रथमच असा व्याख्याग्रंथ असल्या कारणानें मूळ

प्रस्तावना,

ग्रंथाचा अर्थावर लक्ष ठेवून शब्दयोजना व वाक्य-
रचना करण्यास प्रयास किती पडले असतील हे सुज्ञां-
स सांगण्याची जरूर नाही; आणि असे लोक या ग्रं-
थाचा यथायोग्य आदर करतील या आशेने भाषान्तर-
कर्ता हा ग्रंथ त्यांस नजर करित आहे.

या ग्रंथांत जें कांहीं अर्थप्रमादादिक झालें असेल
त्याबद्दल कोणी सुज्ञ गृहस्थांनी भाषान्तरकर्त्यास सु-
चविल्यास तो मोठ्या आदरानें त्याचा स्वीकार करून
त्याचा यथायोग्य उपयोग करील.

या ग्रंथांत जे नवीन शब्द योजिले आहेत, त्यांचा
संक्षिप्त कोश लिहिला आहे. त्यांत प्रथमतः इंग्रजी
शब्द लिहून त्यांपुढें योजिलेला शब्द लिहिला आहे.
अतःपर याविषयावर ग्रंथ होतील त्यांत मूळ इंग्रजी
शब्दांस या भाषेंत दिलेले शब्द एकच आल्यानें लो-
कांस सुलभ पडावें, हा या लहानशा कोशाचा हेतु
आहे.

अनुक्रमणिका.

विषय.

कलम.

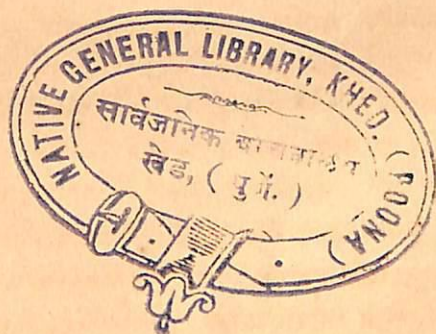
संज्ञा व परिभाषा	१- ५
मुद्याचा तत्त्वाची शाबिती.	६- १४
पुरावा मुद्याला धरून असावा.	१५- २८
पुराव्याचा बोजा कोणत्या पक्षकारावर पडतो.	२९- ३२
कज्जा चालत असतां पक्षकारास कांहीं विवक्षित प्र- कार शाबित करण्याचा प्रतिबंध.	३३- ४४
अनुमानें.	४५- ८१
आगतुक पुरावा.	८२-१२४
अत्युत्कृष्ट पुरावा हजर करणें. ..	१२५-१३३
कर्णोपकर्णी पुराव्याचें लक्षण. ..	१३४-१३६
कर्णोपकर्णी पुराव्याचे अंतर्गत भेद.	१३७-१४९
कर्णोपकर्णी पुरावा खाली लिहिलेल्या बाबतींत ग्राह्य आहे.	
१ पक्षकाराचा स्वहिताविरुद्ध कबूलपणा	१५०-१६५
२ अंगीकार (म्हणजे अपराध कबूलकरणें) ..	१६६-१९१
३ सार्वजनीन किंवा सर्वसाधारण हिताची प्रकरणें. १९२-१९५	
४ वंशावळी.	१९६-२०१
५ प्राचीन भोगवटा.	२०२-२०३
६ पक्षकारांशिवाय अन्य मनुष्यांनी स्वहिताविरुद्ध बोललेलीं बोलणीं किंवा लिखित मजकूर. ..	२०४-२१२
७ कामाचा ओघांत किंवा क्रमांत झालेलीं साङ्के- तिक बोलणीं किंवा लिहिलेला मजकूर. ..	२१३-२२४

अनुक्रमणिका.

विषय	कलम.
८ अंतकाळचीं साङ्केतिक बोलणीं.	२२५-२३५
९ वैद्यांचा जवान्या आणि रसायनविद्येसंबंधी परीक्षकाचे रिपोर्ट.	२३६-२३८
साक्षीदारास समान करणें.	२३९-२४८
साक्षीदाराची लायकी.	२४९-२५६
साक्षीदाराची जवानी, व त्यास विचारपूस.	२५७-२६८
साक्षीदाराची स्मृति ताजी करूं देणें	२६९-२७३
साक्षीदारावर गैरभरवसा.	२७४-२८४
साक्षीदाराचा कांहीं एक बाबतींत कोर्टाचा सवालास उत्तर न देण्याचा हक्क.	२८५-२९२
विवक्षित मजकूर कोर्टास न सांगण्याचा हक्क.	२९३-३०९
अभिप्रायरूपी साक्ष.	३१०-३२३
पुराव्याचें परिमाण.	३२४-३३६
दस्तऐवजी पुरावा.	३३७-३३९
सार्वजनीन लेखांची शाबिती आणि त्यांपासून परिणाम.	३४०-३५४
न्यायसंबंधी लेख.	३५५-३७४
जवान्या आणि पुरशिसा.	३७५-३८३
स्वासगी लेख.	
त्यांविषयी प्रधान आणि गौण पुरावा.	३८४-४१८
त्यांचा दस्तुरावरून शाबिती.	४१९-४२५
ते हजर करणें व त्यांची शाबिती.	४२६-४५०

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
१०	८	चार्जाचा संबंध	संबंध चार्जाचा
२०	१७	अनुमित	अनुमान
७३	१५	वादीकडून	प्रतिवादीकडून
१४७	९	होता	होतो
१५८	२०	येण्याचा	न येण्याचा
१७१	२४-२५	स्मैथस्टर्ट एका वाय- कोस विष घालून याणें.	स्मैथस्टर्ट याणें एका वायकोस विष घालून

प्रमाणशास्त्र

(म्हणजे पुराव्याचा कायद्याची तत्वे.)

परिभाषा.

१. कोणत्याही म्हणण्याचा खरेपणा किंवा खोटेपणा उघड किंवा साफ जेणेकरून होतो, त्यास त्या म्हणण्याचे प्रमाण, म्हणजे पुरावा, असे म्हणतात.

२. जा वेळी ते प्रमाण इतके मजबूद असेल, की तेणेकरून मनांत खचितपणा किंवा निश्चय उत्पन्न व्हावा, तेव्हां त्यास शाबिती असे म्हणतात; आणि ती घडलेली गोष्ट शाबित झाली असे म्हणतात.

३. जा घडलेल्या गोष्टीचा किंवा परराज्यसंबंधी कायद्याचा बाबतीविषयी तंटा असेल त्यांचा खरेपणा शाबित करण्यास्तव, किंवा त्यांचे प्रत्यंतर पाहण्यास्तव, इनसाफाची कोर्टे जो पुरावा घेतात, त्यास (जुडिशियल एव्हिडेन्स, म्हणजे) न्यायसंबंधी प्रमाणे म्हणतात.

४. सदर कोर्टांतून, आणि हिंदुस्थानांतील मुलकांमधील [इतर] न्यायाचा ठिकाणी इंग्लिश प्रमाणशास्त्राप्रमाणे बहुधा काम चालते; परंतु त्यांत कांहीं भेद केले आहेत, ते पुढे सांगण्यांत येतील.

५. कित्येक सार्वजनीन गोष्टींविषयीं शाबिती घेतल्या-
वांचून कोडतें त्या गोष्टी न्यायाधिकारनात्यानें लक्षां-
त ठेवितील. जसें;— या मुलकांतील कायदे करणा-
ऱ्या मंडळीनें केलेले कायदे, व इंग्लंडांतील पार्लमेंट
सभेचे सार्वजनीन कायदे, व आपले कामगार व व-
कील, व गव्हर्नर जनरल्, व गव्हर्नर, व सरकार-
चे दुसरे मोठे हुद्देदार, व सुप्रीम कोर्टाचे (जज)
न्यायाधीश; यांजला कोडतें न्यायाधिकारनात्यानें
लक्षांत ठेवितात. काळाचे विभाग, व भूगोलसंबंधीं
स्थलांचे विभाग, व देशांचा मर्यादा, व त्यांचा राजां-
चीं नांवे, इल्काब, व निशाणें, हींही न्यायाधिकार-
नात्यानें लक्षांत ठेवितात; आणि अशा कारणास्तव
माहितीकरितां योग्य पुस्तकें किंवा दस्तऐवज कोडतां-
स पाहण्याची मुखत्यारी आहे, (स० १८५५ चा
आक्ट २, कलम २ तागाईत ६ पाह). या खेरीज
आणखी कांहीं सार्वजनीन गोष्टी इतक्या प्रख्यातीचा
आहेत, कीं त्यांची शाबिती कोडतें मागत नाहींत.

मुद्याचा तत्त्वाची शाबिती झाली पाहिजे.

६. प्लीडिंगें' आणि पुरावा यांचामध्यें मेळ अस-
ला पाहिजे; कोणी पक्षकारानें प्लीडिंगांमध्यें एका गो-
ष्टीचा उपन्यास करून दुसरीची शाबिती करूं नये.

उदाहरण;— पक्षकारानें साधारण, म्हणजे वा-
रशासारख्या, हक्काविषयीं दावा करून, मागाहून

(१) जावजबाब, उत्तर व प्रत्युत्तर, या सर्वांस प्लीडिंगें असें
म्हणतात. तपासनीस.

अमुक खतावरून हक्क पोंचतो, अशी शाबिती करूं नये. त्याचप्रमाणें आपल्या प्लीडिंगांत एका दस्तऐवजावर भरवसा ठेवून, नंतर, आपला वारसपणाचा हक्क शाबिती करतां येत नाहीं. हा नियम फौजदारी आणि दिवाणी चौकशीस आणि दोन्ही पक्षकारांस सारखा लागू आहे. प्रतिवादीनें प्रथम मारामार न केल्याची तकरार सांगून, पुढें, वादी याणें आपणास प्रथम ठोंसा मारिला, अशी शाबिती करून मारामार केली ती निर्दोष आहे, असें त्याचानें दाखववत नाहीं.

७. प्लीडिंगाशीं पुरावा मिळता असावा, याचीं कारणें तीन आहेत:— प्रथम, प्रतिवादी याजवर जो दावा किंवा जी तोहोमत शाबिती करावयाची, त्याचें त्याजला यथार्थ स्वरूप समजलें पाहिजे म्हणून; दुसरें, प्लीडिंगावरून कोडताला योग्य फैसला देतां यावा म्हणून; आणि तिसरें, त्याच पक्षकारांचा दरम्यान तोच वाद पुनः पडल्यास तो फैसला उपयोगी पडावा म्हणून.

८. अमुक गोष्टी अमुक गुन्ह्यांचा अवश्य भाग आहेत, असें फौजदारी कायद्यानें ठरविलें आहे, तेणें करून, त्या अवश्य गोष्टीपैकीं एकादी न्यून असल्यास तो गुन्हा पुरता होत नाहीं.

उदाहरण, पीनल् कोडचा १९१ व्या कलमांत व्याख्यात जो “खोटो साक्ष देणें” याचा गुन्हा हा, ती साक्ष देणारा “शपथ घेतल्यामुळें, अगर कायद्यांतील अमुक नियमामुळें खरा मजकूर सांगणें कायद्यानें भाग असून,” किंवा, “कांहीं गोष्टींविषयीं इकरार करणें

कायद्यानें भाग असून, " जर न देईल तर पुरा होत नाही. आणि पीनल कोडचा ३७८ व्या कलमांत घोरीचा गुन्हा सांगितला आहे, तो घडण्यास, कोणी एका मनुष्याचा सल्ल्यावांचून त्याचा कबजांतून अप्रामाणिक रीतीनें घेऊन जाण्याचा इराद्यानें जंगम मिळकत हालविली पाहिजे, ही गोष्ट अवश्य आहे; आणि अशा अवश्य गोष्टींपैकीं एकाद्या गोष्टीची शाबिती झाली नाही तर, जा गुन्ह्यास ती शाबीत न झालेली गोष्ट अवश्य आहे, त्या गुन्ह्याचा गुन्हेगार हा अपराधी ठरू शकत नाही.

९. पीनल कोडांतील साधारण अपवादांपैकीं एकाद्या अपवादांत आपल्या खटल्याचा समावेश होत आहे, असें दाखविण्याचा प्रयत्न आरोपित मनुष्यानें केल्यावांचून, त्या खटल्याचा तसा समावेश होत नाही, अशी शाबिती करणें अवश्य नाही. परंतु त्या कोडाचें जें कलम चार्जांत उल्लेखित असेल, त्या कलमांत जर विशेष अपवाद असेल, आणि जा गोष्टीनें तो अपवाद घडावयाचा त्या गोष्टीची चार्जांत नाकबूली असेल, तर त्या गोष्टीचा अभाव बहुतेकरून हमेशा शाबीत केला पाहिजे.

१०. त्याचप्रमाणें दिवाणी कायद्याचा ठराव असा आहे, कीं अमुक गोष्टी अमुक हक्कांस अवश्य आहेत, अशी शाबिती झाली पाहिजे; आणि अशा गोष्टींची शाबिती झाल्यावांचून त्या हक्कांसंबंधीं या कायद्याची मदद मिळत नाही.

११. आतां प्लीडिंगांचा आणि पुराव्याचा

दरम्यान सर्व बाबतींत सर्वांशीं पुरा मेळ असावा, असें प्रमाणशास्त्र सांगत नाही; परंतु जा सर्व गोष्टी दाव्यास किंवा चार्जास कायद्याप्रमाणें अवश्य असाव्या, असें पूर्वी सांगितलें, त्यांचा मेळ असला पाहिजे:— उदाहरण, चोरीचा चार्जांत, अनें हातांत सोटा घेऊन आणि वेष पालटून बचें घड्याळ चोरिलें, आणि घेऊन गेला, म्हणून लिहिलें असेल, तर, दर्याप्तीचा वेळीं अजवळ सोटा होता व त्याणें वेष पालटला होता, या गोष्टी चार्जापासून अगदीं दूर आहेत म्हणून त्या मुळींच सोडून दिल्या जातील, व त्यांची शाबिती लागणार नाही. तसेंच अ,बचा राहात्या घरांत जवरीनें चोरी केल्याचा आरोप आणिला असल्यास, मालकांचा नावांमध्ये तफावत असल्यास बिलकुल हरकत नाही, असें गृहीत आहे; कारण, ती अमुक घरांत केली असली पाहिजे, ही गोष्ट जवरीनें चोरी करण्याचा गुन्ह्याचा अवश्य भाग नाही.

१२. परंतु वर्णनपर कथनें त्या चार्जांत जरूर नसतांही जर लिहिलीं असतील, आणि जर तीं चार्जास अवश्य असलेली वस्तु किंवा मनुष्य यांची ओळख पटविण्यास लागू होतील, तर त्यांची शाबिती केली पाहिजे. त्याचप्रमाणें, काळा घोडा चोरिल्याचा चार्ज, दुसऱ्या कोणत्या रंगाचा तो घोडा होता अशा पुराव्यानें, मजबूद होणार नाही. आणि त्याचप्रमाणें चार्जांत अवश्य म्हणून लिहिलेला मनुष्य किंवा ठिकाण जर वर्णित असेल, तर तें नाव वगैरेची शाबिती झाली पाहिजे.

चाजाला किंवा दाव्याला अवश्य गोष्टींची वर्णने शाबीत करण्याविषयी खटले चालविणारा अथवा वादी याजवर सक्ति करणे, यांत त्याजवर जुलूम होतो असें नाहीं; कारण, कीं तीं वर्णने त्याणें आपल्या खुषीनें लिहिलीं आहेत; आणि तीं लिहिलेलीं वर्णनें एकीकडे ठेविलीं असतां पुष्कळ ठिकाणीं प्रतिवादीला चुकविला असें होईल.

१३. फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयी नवीन कायद्यांतील २४४ व २४७ कलमांत, जा कैदीची चौकशी होत असेल त्या कैदीवरील चार्ज खटल्यांतील गोष्टींशीं मिळून घेण्याजोगा फिरविण्यास, व नजरेस असल्यास ती चौकशी पुढें चालविण्यास, अथवा नवा जबाब अथवा आरोपित मनुष्यास किंवा कोडतास पाहिजे असेल तो नवा पुरावा घेण्यास्तव चौकशी महकूम करण्यास, किंवा पुनः चौकशीचा हुकूम करण्यास, सेशन जज्जास अधिकार दिला आहे; परंतु चार्ज दुरुस्त केलेल्या कोणत्याही खटल्यांत आरोपित मनुष्यानें फिर्यादी तर्फेचा झालेल्या कोणत्याही साक्षीस फिरून बोलावून उलट सवाल करावे. सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १४१ अन्वये दिवाणी मुकदम्यांतील मुद्दे दुरुस्त करण्याचा अधिकार आहे.

१४. जसे जाबजबाब व शाबिती झाली असेल, त्याचप्रमाणें जिल्हांतील कोडतांनीं अवश्य फैसला केला पाहिजे; आणि तयार केलेल्या कज्जाचें तत्त्व शाबीत न झाल्यास, एकादी केवळ भिन्न बाब, जी पुराव्यावरून शाबीत झाली असेल, तिचा आधारानें

ॐ शूरव्य ७
मुद्याचा तत्त्वाची शाबिती.

कोर्टानें फैसला करूं नये. परंतु जे झुल्लक फरक सामनेवाल्यास चुकविण्याजोगे व चकविण्याजोगे नाहींत त्यांकडे दुर्लक्ष करण्याची वहिवाट आहे.

जर कायद्यानें दंड्य अपराध किंवा वाजवी हक्क शाबीत करण्यापुरत्या घडलेल्या गोष्टी शाबीत असतील, तर त्या चार्जाची किंवा हक्काची पूर्ण व्याप्ति किंवा महत्त्व शाबीत करणें जरूर नाहीं. यास्तव जा म्हणण्याचा कल अपराधाचें फक्त स्वरूप मोठें दाखविण्याचा किंवा नुकसानी वाढविण्याचा आहे, त्या म्हणण्याची शाबिती करण्याची जरूर नाहीं. उदाहरण, जर खुनाचा चार्जांत अकस नाशाबीत असेल, परंतु बाकी सर्व अवश्य गोष्टींची शाबिती होईल, तर, आरोपित मनुष्य, मनुष्यवधाचा गुन्हेगार ठरविला जावा. आणि दुसऱ्याची अब्रू घेण्यासारखा मजकूर लिहून व छापून प्रसिद्ध केला म्हणून कोणी मनुष्यावर आरोप आणिलेला असतां, त्याजला छापवून प्रसिद्ध केल्याविषयीचा इतकाचही अपराधी ठरवितां येईल. त्याचप्रमाणें, एकाद्या स्त्रीचा बंद उपयोग व संभोग करण्याचा हेतूनें, तिजवर हल्ला केल्याचा चार्ज असतां, त्या हेतूतून एकाची शाबिती झाल्यास बस आहे. त्याचप्रमाणें, जेलरू व पोलीस ऑफिसर इत्यादिकांवरील, त्यांणीं आपल्या कैदेंतून कोणी मनुष्यास जाणूनबुजून पळूं दिल्याबाबदचा खटल्यांत, त्यांचा सुस्तीनें पळूं देणें, इतकें दाखविणें बस आहे.

पुरावा मुद्याला धरून असावा.

१५. पुरावा मुद्याला धरून असला पाहिजे, असा दिवाणी व फौजदारी या दोन्ही प्रकारचा कज्जांत साधारण नियम आहे. सामनेवाल्या पक्षकारानें कबूल केलेले मुद्दे, किंवा जाबजबाबांत घुसवून दिलेल्या अप्राकरणिक गोष्टी, यांची शाबिती करणें अवश्य नाहीं; परंतु, सर्व मुद्याचा गोष्टी कबूल केल्या नसल्यास, त्या शाबीत केल्या पाहिजेत; आणि, दुसऱ्या पक्षां, पक्षकार यास कज्जाबाहेरचे मुद्दे शाबीत करण्याची परवानगी साधारणतः देण्यांत येत नाहीं.

१६. याच नियमामुळे, जा बाहेरचा गोष्टीविषयीं प्रत्यक्ष वाद नसतो, त्या गोष्टीवरून मुद्याचा गोष्टीचा खुलासा किंवा शाबिती होणें नसल्यास, त्या बाहेरचा गोष्टीबाबत पुरावा घेण्यांत येत नाहीं. या नियमाला दर्शनीय अपवाद पुष्कळ असून खरे थोडे आहेत; ते मुख्यत्वेकरून फौजदारी कज्जांत आढळतात.

१७. खरें बोलण्याविषयीं साक्षीदाराचा साधारण अत्रूचा किंवा प्रशंसेचा पुरावा ग्राह्य आहे. कारण ती बाबत मुद्यास कधीं गैर लागू असूं शकत नाहीं.

१८. जेव्हां चौकशीचा मुद्दा अत्रूविषयीं असेल, तेव्हां मात्र पक्षकाराचा साधारण अत्रूविषयीं पुरावा बहुधा ग्राह्य आहे. अत्रू घेणें इत्यादि बाबतीबद्दल नुकसानीचा किन्त्येक दिवाणी दाव्यांत, नुकसानीची रकम ठरविण्याकरितां वादीचा अत्रूचा विचार व्हावा;

आणि बलात्कारानें संभोग करणें, किंवा फितवून नेणें, या बाबतचा फिर्यादींत, त्या स्त्रीचा पूर्वीचा पातिव्रत्याची चौकशी ही बहुधा प्रासंगिक आहे. कारण, जरी त्या चौकशींत कज्जाबाहेरील मुद्दा उत्पन्न होतोसा दिसतो, तरी तो, अपराध घडल्याचा संभव आहे कीं नाहीं, याचा निर्णयास लागू पडेल.

१९. सर्व चौकशींत अन्नूचा जो पुरावा असेल, तो त्या मनुष्याचा साधारण लौकिकास धरून असला पाहिजे; म्हणजे, तो मनुष्य सामानिक आहे, असा साधारण बोलवा आहे, इत्यादि प्रकारचा असला पाहिजे.

साक्षीदारांनीं त्या मनुष्याचा वर्तणुकीविषयीं स्वतांचा अनुभवावरून बोलूं नये, आणि विवक्षित घडलेल्या गोष्टी बोलतांच नये; कारण, असा पुरावा अग्राह्य आहे; तथापि, राबिन्स् याचा कज्जांत जशी परवानगी दिली त्याप्रमाणें, बलात्कारानें संभोग केल्याचा चार्जाचा खटल्यांत, त्या स्त्रीनें आणखी दुसऱ्या पुरुषांशीं संग केला होता, असें शाबीत करतां येईल.

२०. कोणताही गुन्हा किंवा अपराध याची चौकशी चालली असतां, कैदीला आपल्या साधारण अन्नूविषयीं साक्षीदार हमेशा बोलावितां येतील; परंतु, खोटीं वजनें ठेवणें, परवान्यावांचून दारू विकणें, आणि असेच दुसरे हलके गुन्हे, जांत अन्नूचा प्रश्न येत नाहीं, अशा फिर्यादींत गुन्हाची शिक्षा देण्याचा हेतु नसून फक्त कांहीं दंड घेणें असतो, म्हणून तेथें कैदीचा अन्नूविषयींचा पुरावा अग्राह्य म्हणून टाकून देतात. कैदीचा अपराधीपणाविषयीं संशय घेण्यास

जेथें जागा असेल, तेथें त्याचा चांगल्या अब्रूविषयींचा पुरावा उपयोगी पडेल; परंतु जेथें त्याचा अपराध उघड असेल, तेथें तो पुरावा बहुधा उपयोगी नाही.

२१. कैदीनें आपल्या चांगल्या अब्रूविषयीं साक्षीदार दिले असल्यावांचून, तो वाईट अब्रूचा आहे, असें शाबीत करण्यास खटला चालविणाराला साधारणतः परवानगी मिळत नाही.

२२. जी चौकशी होणें, तिचा चार्जाचा संबंध स्वरूपाशीं असला पाहिजे, म्हणून फिलिप्स याणें लिहिलें आहे, “चोरीचा चार्जाचा खटल्यांत कैदीचा राजनिष्ठपणा अथवा भूतदया यांविषयीं चौकशी करणें अत्रासंगिक व असंबद्ध होय; तसेंच, “राजद्रोहाचा चार्जांत त्याचा घरगुती व्यवहारांतील “श्रामाणिकपणाविषयीं आणि कालनिष्ठेविषयीं चौकशी करणें असंबद्ध होय.”

२३. कज्जाबाहेरचा गोष्टींवरून, एकादा भिन्न साहसिक अपराध आहे, असें शाबीत होण्यासारखें असेल तरी फौजदारी चार्जाचा खटल्यांत साधारणतेनें त्याची शाबिती करतां येणार नाही; तथापि, जेव्हां पुष्कळ निरनिराळे साहसिक अपराध मिळून एक व्यवहार होण्याजोगा त्यांचा परस्पराशीं संबंध असेल, तेव्हां, त्यांपैकीं एक केल्याबद्दलचा चार्जांत त्या सर्वांविषयीं पुरावा घ्यावा; कारण, तसें न झालें तर तो व्यवहार बरोबर रीतीनें समजण्यांत येणार नाही.

२४. याच कारणावरून सापराधज्ञान, अकस, किंवा हेतु शाबीत करण्याकरितां मुकदम्या बाहेरील

गोष्टी पुराव्यांत घेतात. “उदाहरण, बनावलेली नोट,
 “किंवा खोटे नाणें जाणूनबुजून चालविण्या बदलचा
 “चार्जांत, निराळे प्रकारचा दुसऱ्या बनावलेल्या नो-
 “टी आणि दुसरें खोटे नाणें बाळगिल्या बदल किंवा
 “चालविल्या बदलचा पुरावा, सापराधज्ञान शाबीत
 “करण्यास्तव घेण्यास योग्य आहे.” “याचप्रमाणें
 “चोरीचा माल घेतल्या बदलचा चार्जांत, खटला
 “चालविणारापासून चोरलेल्या पुष्कळ जिनसा कैदी
 “याणें निरनिराळ्या वेळीं घेतल्याचा पुरावा, हा सा-
 “पराधज्ञान शाबीत करण्यास्तव कबूल करण्यांत आ-
 “लेला आहे.” “परंतु खटला चालविणार याचा
 “माल चोरीस गेलेला असें जाणून तो घेतल्या बदलचा
 “चार्जांत, जो माल चोरीस गेला त्याच तऱ्हेचा दु-
 “सरा माल तिसऱ्या मनुष्याचा चोरीस गेलेला असून
 “तो कैदीनें बाळगिल्या बदलचा पुरावा देऊं शकवत
 “नाहीं.”

२५. एका मच्छीमान्याचा खून केल्याचा चा-
 र्जांत, पूर्वीचा प्रसंगी कैदी याणें दुसऱ्या मच्छीमान्यां-
 स गोळ्या मारल्याविषयीचा पुरावा घेण्यांत आला
 आहे.

२६. त्याचप्रमाणें अकसाची शाबिती कर-
 ण्यास्तव, कैदीची पूर्वीची दुश्मनी किंवा त्याणें घात-
 लेली भीति, यांविषयीचा पुरावा ग्राह्य आहे; किंवा
 दुसरे पक्षी, साम्प्रत इजा दिलेल्या मनुष्यावर त्याणें
 ममता केली होती, असेंही उलट दाखवितां येईल.
 आणि अब्रू घेणाऱ्या मजकुराविषयी, बोललेल्या

शब्दांविषयीं, किंवा भीति घालणारें पत्र पाठविल्याविषयींचा खटल्यांत कैदीनें दुसरे अब्रू घेणारे मजकूर, व पत्रें लिहिर्लीं होतीं, हा पुरावा ग्राह्य आहे.

२७. सदरी सांगितलेल्या मत्येक प्रकारचा कजांत, कजाबाहेरील घडलेल्या गोष्टींचा पुरावा ग्राह्य आहे; कारण, त्या गोष्टी तंट्यांतील मुद्यांचा खुलासा करण्याचा उपयोगी पडतात.

२८. मसलतीचा खटल्यांत, दुसऱ्या मसलतदारांचीं कृत्यें आणि साङ्केतिक बोलणीं, हीं निराळ्या कारणामुळे ग्राह्य आहेत. “जेव्हां एकाच गैरका-
 “यदा कामाकरितां पुष्कळ लोक एकत्र झाल्याची
 “शाबिती होत्ये, तेव्हां मूळचा घाटलेल्या बेताला अ-
 “नुसरून आणि सर्वांचा साधारण हेतूशीं संबध राखून
 “त्या टोळीपैकीं एकाद्यानें कोणतेंही कृत्य केलें तर
 “तें कृत्य कायद्याचा दृष्टीनें आणि त्याचप्रमाणें वास्त-
 “विक विचारें पाहूं जातां त्या सर्व टोळीचें होय, असें
 “ग्रहण करण्याचा नियम आहे; आणि या कारणा-
 “स्तव, अमुक व्यवहारांत कैदी हा सामील होता,
 “याची शाबिती झाली आहे किंवा नाही ही गोष्ट
 “लक्षांत न आणितां त्या साधारण मसलतींत जे अस-
 “तील त्यांतून कोणाही विरुद्ध सदरील कृत्याची शा-
 “बिती पुरावा होईल.”

पुराव्याचा बोजा.

२९. जो पक्षकार मुद्याविषयी वस्तुतः अस्तित्पक्षस्थापक बोलणें बोलतो, त्याजवर पुराव्याचा बोजा पडावा, असा साधारण नियम आहे. परंतु वस्तुतः जो अस्तित्पक्ष असतो तो वारंवार नास्तित्पक्षाचा स्वरूपानें आढळण्यांत येतो, आणि यामुळें पुष्कळ गोंधळ उत्पन्न होतो.

३०. खालीं लिहिलेला नियम, हा वहिवाटीस अधिक सुलभ आहे. तो असा कीं, कोणत्याही पक्षाकडून अधिक पुरावा न झाला असतां, अथवा शाबीत करावयाचीं दृढकथनें जाबजबाबांतून, म्हणजे प्लीडिंगांतून, काढून टाकिलीं असतां, जो पक्षकार हरण्याजोगा असेल त्यावर पुराव्याचा बोजा पडेल. उदाहरण, जमीन कबजांत घेण्याविषयीचा दाव्यांत जा मनुष्याचा हातून कबजा गेला असेल त्यावर पुराव्याचा बोजा पडतो. तसेंच घरास दुरुस्ती न केल्याबद्दल घरधनी याणें आपल्या भाडोऱ्यावर फिर्याद केली असतां, जर भाडोत्री ती गोष्ट नाकबूल करील, तर, त्याणें आवश्यक दुरुस्ती केली नव्हती, हें घरधन्यास शाबीत केलें पाहिजे. कारण, जरी हें दृढकथन व्याकरणदृष्टीनें नास्तित्पक्ष आहे, तरी, जर तें दृढकथन फिर्यादींतून काढून टाकिलें, किंवा दोहीं पक्षांकडील पुरावा आला नाहीं, तर वादी हरेल. “आणि “याचप्रमाणें जा कज्जांत वादी आपला फिर्यादीचा “हक्क नास्तित्पक्ष दृढकथनाचा आधारानें मागत

“असेल तेव्हां अशा ठिकाणी त्याचा दाव्याचा आधा-
 “रास त्या नास्तपक्षाची शाबिती आवश्यक आहे,
 “म्हणून अशा प्रत्येक खटल्यांत” त्याणें तें नास्तपक्ष-
 कथन शाबित केलें पाहिजे.

३१. जर एकाद्या पक्षकारास अनुकूल असें
 निवार्य अनुमान कज्जांत उत्पन्न होईल, तर त्या यो-
 गानें सामनेपक्षकारावर पुराव्याचा बोजा पडेल.
 जसें, साधारण अनुमानानें मनुष्य निर्दोष आहे, म्ह-
 णून, अमुकानें गुन्हा केला आहे, असें कोणी म्हणत
 असल्यास शाबितीचा बोजा तसें म्हणणारावर पडतो.
 सर्व व्यवहार चोख आहे, असें अनुमान क्लृप्त आहे,
 म्हणून, अमुक ठिकाणी लबाडी झाली आहे, असें
 कोणी म्हणेल तर असें म्हणणारावर त्याचा शाबिती-
 चा बोजा पडतो; आणि कोणताही रोखा चांगल्या
 व पुऱ्या सबबेनें लिहून दिला असतो, असें अनुमान
 आहे, म्हणून, ती सबब नाकबूल करणाऱ्या पक्षका-
 रावर पुराव्याचा बोजा पडतो.

३२. जर कोणतीही गोष्ट पक्षकारांपैकीं एका-
 चा विशेष माहितीतील असेल, तर ती त्याणें शाबित
 केली पाहिजे असें दिसतें. उदाहरण, परवान्यावांचू-
 न दारू वगैरे विकण्याबद्दलचा खटल्यांत, आपणापार्शीं
 परवाना आहे, म्हणून प्रतिवादीचें म्हणणें असल्यास
 त्याची शाबिती त्याणें केली पाहिजे; परंतु असें ठर-
 विण्यांत आलें आहे कीं, अशा खटल्यांत प्रतिवादी
 याजवर पुराव्याचा बोजा पडण्यापूर्वीं अशा कज्जां-
 तून प्रथम फिर्यादीकडून कांहीं पुरावा आला पाहिजे.

प्रतिबंध.

३३. आपल्या पूर्वीचा खताविरुद्ध, म्हणण्याविरुद्ध, किंवा जा निवाड्यास तो पक्षकार असेल त्या निवाड्याविरुद्ध वाद सांगण्यास त्या पक्षकाराला बंदी असत्ये, त्या बंदीस 'प्रतिबंध' असें म्हणावें.

३४. इंग्रजी कायद्याप्रमाणें प्रतिबंधाचा जाति तीन आहेत:— (१) सरकारी दफ्तरांतील विषयानें; (२) खतानें; (३) साधारण प्रख्यातीचा विषयानें; असे तीन प्रकारचे प्रतिबंध आहेत.

३५. (१), सरकारी दफ्तरांतील विषयानें प्रतिबंध.— न्यायाचा कोर्टाचें दफ्तर काळजीनें व खचितपणानें लिहिलेलें असतें, असें शास्त्रानें अनुमित आहे; आणि, वादाचा शेवट व्हावा यास्तव तें दफ्तर खरें आहे, असें, शास्त्र निश्चयात्मक अनुमान करते; आणि पुढें सांगितलें आहे न्यायप्रमाणें जा निवाड्यांत तो मनुष्य पक्षकार किंवा संबंधी नसतां त्या निवाड्यांत जा बाबतीचा निर्णय झाला असेल तेवढ्या खेरीज करून, कोणासही त्या विरुद्ध शाबिती करण्याचा अधिकार कायदा देत नाही. उदाहरण, कच्चा योग्य रीतीनें चालविला होता, असें दफ्तरावरून दिसून येत असल्यास, जो मनुष्य त्यांत पक्षकार असेल त्यास त्या गोष्टीचा विरुद्ध वाद सांगतां येत नाही; किंवा एकादी जबानी अशुद्ध रीतीनें दफ्तरांत लिहिली आहे, असें दाखविण्याचा पुरावा घेतला जाणार नाही (या ग्रंथाचीं कलमें ३४८, ३५७ व ३५८ पहा).

न्यायाचा कोडताचा निवाड्यापासून होणारी कार्ये दुसऱ्या जागी लिहिण्यांत येतील; आतां एथें इतकें सांगणें बस आहे कीं, जर एकाद्या पक्षकारावर एकाद्या निवाडा निश्चायक असेल तर त्या निवाड्यावरून फिर्यादींत तोच मुद्दा उत्पन्न करण्याची त्याजला मनाई होत आहे. याचप्रमाणें प्लीडिंगांत, म्हणजे जाबजबाबांत, एका पक्षकारानें लागू गोष्टींचें दृढकथन केलें असून त्या गोष्टी प्रतिपक्षकारानें कबूल केल्या असतील, किंवा कांहीं दुसऱ्या गोष्टींवर तेढपणा घेऊन अप्रत्यक्ष रीतीनें कबूल केल्या असतील, तर जा पक्षकारानें तेढपणा घेतला असेल तो तेढपणा त्याचा विरुद्ध ठरल्यास मात्र त्या गोष्टींचा त्याच पक्षकारांचा दरम्यान पुनः वादविवाद होईल, नाही तर होणार नाही, आणि त्या गोष्टी त्या पक्षकारांचा दरम्यान निश्चायक पुरावा समजल्या जातील.

३६. जाबजबाबांतील गोष्टी पूर्वीचा जाबजबाबाशीं विरुद्ध असल्यास त्या चालूं नये, असा मुसलमानी शरेंचा इरादा दिसतो.

३७. (२), खतानें प्रतिबंध.— शिक्क्यानिशीं खत पुरें करून देणें, हें इंग्रजी कायद्यांत इतकें गंभीर व विचारपूर्वक कृत्य मानलें आहे कीं, कोणा मनुष्यास अशा स्वतांचा खताविरुद्ध एकादी गोष्ट शाबीत करण्याचा किंवा मजकूर सांगण्याचा प्रतिबंध आहे. परंतु त्या खतावरून तर्कानें अनुमित किंवा गृहीत गोष्ट असून तिजविषयीं जर त्या खतांत प्रत्यक्ष उक्ति नसेल, तर तिला वरील नियम लागू पडत नाही.

३८. (३), साधारण प्रख्यातीचा विषयानें प्रतिबंध.— एकाद्याचा गांवीं, किंवा त्याचा शेजारीं साधारणतेनें माहीत असलेल्या, आणि फारशी चौकशी केल्यावांचून सहज समजण्याजोग्या कृत्यांस, पूर्वी, साधारण प्रख्यातीचे विषय, असें म्हणत असत असें दिसते.

३९. जीं कृत्यें प्रख्यात लौकिकाचीं नाहींत, त्यांचा समावेश होण्याजोगा प्रतिबंधांचा वर्ग आलीकडे वाढला गेला आहे. याविषयीं स्टार्की याणें असा साधारण नियम लिहिला आहे कीं, “जर कोणी “मनुष्य कोणत्याही कृत्यास संमति देईल, आणि त्या- “पासून हक्क प्राप्त करून घेऊन उपभोगील, तर, तें “कृत्य त्याचानें सदोष म्हणवत नाहीं.” उदाहरण, भाड्याची बाकी वसूल करण्याचा दाव्यांत, जा जमिनीचा धन्याचा हक्कावरून आपणास जमीन भाड्यानें मिळाली त्या धन्याचा मालकीविषयीं वाद सांगण्याचा भाडोत्री यास प्रतिबंध आहे.

४०. आणखी, एका कज्जामध्ये लार्ड डेन्मन् याणें असा नियम स्थापिला आहे कीं, “एकादा म- “नुष्य आपल्या शब्दानें किंवा वर्तणुकीनें कांहीं गो- “ष्टींची अवस्था अमुक प्रकारची आहे, असा भरवसा “दुसऱ्याचा मनांत बुद्धिपुरःसर उत्पन्न करून आणि “त्या भरवशाप्रमाणें चालण्यास न्यास उद्युक्त करून “त्या कृत्यानें त्याचा पूर्वीचा स्थितींत बदल करील, “तर, त्याच वेळीं, त्या गोष्टीची अवस्था निराळी

“होती, असें पहिल्या मनुष्याचानें दुसऱ्याचा सामनें
“उभें राहून म्हणवत नाहीं.”

४१. जा मनुष्यानें जो मजकूर कळविला, तदनुसार कृति घडावी या हेतूनें तो त्याणें कळविला, म्हणजे ‘बुद्धिपुरःसर’ कळविला असें म्हणावें; असा वरील वाक्यांत ‘बुद्धिपुरःसर’ या शब्दाचा अर्थ होय. उदाहरण, “कोणी स्त्री आपली पत्नी आहे, अशी “संपादणी करून तिजला माल देण्यास एकाद्या व्या-
“पाऱ्यास कोणी मनुष्यानें प्रवृत्त केल्यास, त्या सं-
“पादणीचा योगेंकरून त्याचें तोंड बंद होऊन, ती
“आपली पत्नी नव्हती, असें दाखविणें त्याकडून पुढें
“मान्य होणार नाहीं. ”

४२. सरकारी दफ्तरानें किंवा खतानें कोणता-ही प्रतिबंध असल्यास, तो जाबजबाबांत उल्लेखित असला पाहिजे, आणि त्याचा उक्तीची सवड असतां जर तो जाबजबाबांत दाखल केला नसेल, तर तेणें-करून ‘जूरी’ म्हणजे पंच निश्चित बांधले जाणार नाहींत; परंतु, त्या गोष्टीचा त्यांणीं पाहिजे तर पुढें विचार करावा; असा इंग्रजी कायद्याचा नियम आहे. उदाहरण, त्याच बाबतींविषयीं आणि त्याच पक्षकारांचा दरम्यान पूर्वीं निवाडा झाला असून जाबजबाबांत जर त्यावर भरवसा ठेवून त्याविषयीं लिहिलें, तर त्या कजांतील इतर सर्व पुराव्याची शाबितीनाशाबिती पहाण्याचा प्रतिबंध होईल. परंतु जर पूर्वींचा निवाड्याची उक्ति जाबजबाबांत नसेल, तर त्या

मुकदम्यांत सर्व प्रकारची चौकशी केली जाईल, आणि त्या पूर्वीचा निवाड्याचा विचार मात्र करतां येईल.

४३. परंतु प्रख्यातोचा विषयानें केलेल्या प्रतिबंधांस हा नियम लागू होत नाहीं; ते विषय जाबजबाबांत घालण्याची जरूर नाहीं, आणि पुष्कळ कज्जामध्यें ते नीट रीतीनें जाबजबाबांत घालतांही येत माहींत. असे प्रतिबंध जाबजबाबांत नसले तरीही जूरीला न्यांवर लक्ष द्यावें लागतें.

४४. आपली अपकृति, अपराध, किंवा कपट, यांपासून आपलें हित करून घेण्याची कायद्यानें मनाई केली आहे; आणि या कारणास्तव एकादा अनीतीचा, किंवा गैरकायदा करार, दिवाणी मुकदम्याचा द्वारानें पुरा होण्याचा प्रतिबंध होतो. न्याप्रमाणें, राजा राजनारायण विरुद्ध जगन्नाथप्रसाद मलिक आणि दुसरे, या कज्जामध्यें कलकत्ता सदर दिवाणी अदालतीनें असा ठराव केला कीं, जा पक्षकारानें आपली मिळकत आपल्या धनकोस ठकविण्याकरितां बाह्याकारानें दुसऱ्यास स्वन्वनिवृत्तिपूर्वक दिली, त्याजला नंतर ती मिळकत, स्वन्वनिवृत्ति खरोखर केली नव्हती, अशा सबबेनें परत घेऊं शकवत नाहीं.

आतां कोडतानें असा दावा घेण्यास नाकबूल केल्यानें त्या करारास जो दुसरा पक्षकार असून वादीप्रमाणेंच अपराधी असेल त्याचा फायदा होऊ, परंतु अनीतीचा दावा तपासण्याचा नाकबूल करून कोर्टांत येण्यापूर्वी जा अवस्थेंत ते पक्षकार होते त्याच अवस्थेंत त्यांस राहूं देणें, हें करणें कोर्टास वाजवी आहे.

अनुमाने.

४५. घडलेल्या गोष्टींवरून जो तर्क किंवा सिद्धान्त निघतो त्यास 'अनुमान' असे म्हणावे. अनुमान करण्यांत जा घडलेल्या गोष्टी माहीत असतात त्यांवरून एतावत्पर्यंत एकादी गोष्ट माहीत नाही अशी असत्ये ती आपण तर्कसिद्ध करितों. जर मध्यरात्री परकीय मनुष्य आपल्या खोलींत आपणास अढळला, तर तो चोरी करण्याकरितां आला आहे, असें अनुमान उत्पन्न होतें; आणि कोणी मनुष्य कांहीं घातक हत्यारें घेऊन असला तर आपणास ठार मारण्याचा, किंवा शरीरास क्लेशकारक दुखापत करण्याचा त्याचा इरादा आहे, असें तर्कसिद्ध करतां येईल, किंवा असें अनुमान उत्पन्न होईल. आगंतुक पुराव्याचा सदराखाली अनुमानाविषयीं आणखी उदाहरणें सांपडतील.

४६. कितीएक मुकदम्यांत अमुक घडलेल्या गोष्टींपासून, कायदा हा कृत्रिम अनुमान उत्पन्न करतो, किंवा निदान जा स्वाभाविक अनुमानावरून तें कृत्रिम अनुमित करण्यांत येतें त्या स्वाभाविक अनुमानानें जो मनावर ग्रह होतो त्यास सोडून त्या स्वाभाविक अनुमानास मनःकल्पित बळकटी आणि योग्यता देतो. याविषयीं बहुतकरून फिर्यादीचा मुदतीचा कायद्याविषयींचें उदाहरण देतात. सन १८५९ चा आक्ट १४ कलम १ रकम ८ यांत, किरकोळीनें विकलेल्या जिनसाची किंमत वसूल करण्याचा फिर्यादीचा हक्कास तीन वर्षांची मर्यादा ठरविली आहे.

ही मुदत सरतांच, दाव्याची पूर्णता झाली, असें कायदा निश्चयात्मक अनुमान करतो; पुढें जसजशी मुदत अधिक होत जात्ये, तसतसें जिन्नस घेणारानें पैसा चुकविल्याविषयींचें स्वाभाविक अनुमान बलवत्तर होत जातें; परंतु तें अनुमान अमुक दिवशीं निश्चयात्मक होतें असें आपणास बुद्धि सांगत नाही, असें असतां, तीन वर्षांनंतर किमतीचा फडशा झाला आहे, असें कायदा अनुमान करतो; परंतु ती मुदत भरण्यापूर्वी एक दिवस कायदा तसें अनुमान करीत नाही.

४७. याप्रमाणें जा अनुमानांस कायद्याचा नियमांवरून मनःकल्पित बळकटी किंवा किम्मत प्राप्त होत नाही, त्यांस, कायद्यावरून अनुमानें असें म्हणतात; आणि जांस अशी मनःकल्पित किम्मत नसून जीं मुकदम्यांतील घडलेल्या गोष्टींपासून मनावरील स्वाभाविक ग्रहांचा आश्रयानें असतात, त्यांस, स्वाभाविक अनुमानें, किंवा, घडलेल्या गोष्टींवरून अनुमानें, असें म्हणतात.

४८. जरी कायद्याचीं अनुमानें बहुधा बुद्धि व न्याय यांस अनुसरून असतात, तरी तीं सार्वजनीन राजनीतीचा किंवा सोईचा सबबेनें केलेलीं असतात, आणि सदरील उदाहरणांत सांगितले आहे त्याप्रमाणें दूरचा व कोनाकोपऱ्यांत पडलेल्या गोष्टींची कठीण चौकशी करणें न पडावी, असा बहुधा त्यांचा हेतु असतो.

४९. कायद्याचा अनुमानांचे वर्ग दोन केले आहेत; (१), निश्चायक अनुमानें, म्हणजे जा

अनुमानांचा संशय घेण्याची किंवा जांचा विरुद्ध पुरावा करण्याची कायद्याची परवानगी नाही ती; आणि (२), निवार्य अनुमाने; म्हणजे, जी, विरुद्ध पुराव्याने निवारतां येतील, आणि अमुक कज्जांत असत्य आहेत, असें दाखवितां येतील तीं.

५०. मुकदम्याचा मुदतीचा कायद्यावरून सदरी उदाहरण दिलें आहे तें कायद्याचें निश्चायक अनुमान आहे. इंडियन् पीनल् कोडचा ८२ व्या कलमांत, सात वर्षांहून कमी वयाचें मूल फौजदारी गुन्हा करण्यास असमर्थ आहे, असें निश्चायक अनुमान केलें आहे, हें एक दुसरें उदाहरण आहे.

५१. त्याचप्रमाणें शिक्यानिशीं खत लिहून दिलें असतां, तें चांगल्या व पुरत्या सबबेनें लिहून दिलें आहे, असें इंग्लिश कायदा निश्चायक अनुमान करतो, आणि पावती, सई व शिक्का करून दिलेली असल्यास, पैका योग्यरीतीनें दिला आहे, असें अनुमान गृहीत आहे. परंतु शिक्का करून लिहिलेल्या दस्त-ऐवजास हिंदु व मुसलमानी शास्त्रांत अशी कल्पित योग्यता दिलेली नाही.

५२. योग्य अधिकाराचा कोडतानें जा विषयाविषयीं अखेर निकाल केला असेल, तो निकाल बरोबर आहे, असें कायदा अनुमान करितो; आणि त्याच बाबतीचा दुसऱ्या कज्जांत त्याच पक्षकारांना पुनः तोच वाद सांगण्याची परवानगी कायदा देत नाही. पुढें व्यावहारिक लेखांविषयींचा व्याख्यानांत

फैसलनाम्यापासून होणाऱ्या निश्चायक परिणामाचा अधिक सविस्तर विचार करण्यांत येईल.

५३. पीनल्कोडचा ८३ व्या कलमावरून, बारा वर्षांवरील वयाचा सर्व प्रकृतिस्थ मनुष्यांस कायदा माहित आहे, असें निश्चायक अनुमान आहे; आणि जरी त्यांस त्याची बहुधा खरोखर माहिती नसत्ये तथापि त्यांची त्याविषयी गैरमाहितीची तकरार कबूल करण्यांत येत नाही.

५४. ईश्वरीकृत्यानें किंवा राजाचा शत्रूंचा कृतीनें नसून हुंडेकऱ्यानें माल हरविल्यास, तो त्याणें गाफिलीनें, कपटानें, किंवा कानाडोळा करून हरविला, असें इंग्रजी कायदा निश्चायक अनुमान करतो.

“जो मनुष्य एका जाग्यावरून दुसऱ्या जाग्यावर भाड्याकरितां किंवा इनामाकरितां जे त्याजला “सुशीनें कामास लावितात त्यांचा माल पोंचविण्याचें कबूल करतो,” तो साधारण हुंडेकरी होय, आणि या शब्दाचा अर्थांत आगगाडीचे मालक आणि गलबतांचे व आगबोटीचे मालक यांचा समावेश होतो.

“ईश्वराचें कृत्य, म्हणजे तुफानें, विजा, पूर, “धरणीकंप आणि मनुष्याचा हातून घडणाऱ्या नाही- “त अशा दुसऱ्या अशाच गोष्टी, हें होय. आणि जा “सार्वजनीन शत्रूंशीं आपल्या राष्ट्राचें उघड युद्ध चा- “लत असेल, ते राजाचे शत्रु होत. यावरून फार “संख्या असल्यानें जें अनिवार्य अशा बाजारबुण- “ग्यानें मालाची चोरी केली, अशी [हुंडेकऱ्याची] “सबब चालणार नाही.”

५५. कायद्याचा निवार्य अनुमानांपैकीं निरपराधतेविषयीं जें कायद्याचें अनुमान आहे तें बलवत्तम आणि विलक्षणतम आहे. प्रत्येक मनुष्य, तो अपराधी आहे, असें शाबीत होईपर्यंत, तो निरपराधी आहे, असें कायद्याचें अनुमान आहे. हें अनुमान इतकें ठिलें सोडलेलें आहे कीं, जा घडलेल्या गोष्टी न केल्यानें अपराध होतो त्या गोष्टी पुरत्या केल्या आहेत असें अनुमान करण्यांत येतें. उदाहरण, विलियम्स विरुद्ध इस्ट इंडिया कंपनी, या कज्जांत वादीनें फिर्याद केली कीं, प्रतिवादीचा अखत्याऱ्यानें मालाचा गुणाविषयीं कायद्यावरून जी खबर अवश्य दिली पाहिजे होती, ती न देतां, आपल्या गलबतांत शीघ्रज्वालाग्राही पदार्थ घातला तेणेंकरून गलबत जळालें; या कज्जांत प्रतिवादीचा अखत्याऱ्याचा निरपराधीपणास अनुकूल अनुमान करून, योग्य खबर दिली होती, असें अनुमान करण्यांत आलें; आणि, खबर दिली नव्हती, अशी शाबिती वादीकडून झाली नाहीं सबब तो दाव्यांत हरला.

५६. सर्व गोष्टी शुद्ध रीतीनें आणि योग्य प्रकारानें केल्या आहेत, असें कायदा अनुमान करतो; हें एक आणखी कायद्याचें वचन आहे. कायदा गैरशिस्तपणाचें अनुमान करीत नाहीं; हा नियम सरकारी अम्मलदारांचा सरकारी नात्यानें केलेल्या कृत्यांस प्रथम लावितात, आणि, तीं गैरशिस्त रीतीनें केलीं आहेत, असें शाबीत होईपर्यंत, तीं शुद्ध रीतीनें केलीं आहेत, असें अनुमान कायदा हमेशा करतो. न्यायाचा

कोडतांनी, किंवा माजिस्त्रेटांनी केलेल्या फैसला-नाम्याचा शुद्धपणाविषयीं हें अनुमान खरोखर केव्हां केव्हां निश्चायक असतें, असें आपणास पुढें कळेलच. आणि याच सबबेवरून इनसाफाचा कोडताचीं सर्व दफ्तरें, आणि कायद्यानें ठरविलेलीं सर्व सरकारी रजिस्टरें, हीं शुद्ध आहेत, असें कायदा अनुमान करतो.

याच उद्देशानें अनीति, किंवा गैरवर्तणूक, किंवा कपट, हीं कायद्यानें अनुमित होत नाहींत.

आणखी बिनहुद्याचा माणसाचा व्यवहारास कित्येक प्रसंगीं हाच नियम लागू आहे. उदाहरण, पुरातन खत, किंवा मृत्युपत्र, हीं योग्य रीतीनें पुरीं झाल्याविषयीं, किंवा पुरातन पत्रें, नोंदण्या आणि पावत्या इत्यादिकांचा खरेपणा व असलपणाविषयीं, कित्येक प्रसंगीं कायदा निश्चायक अनुमान करतो (या ग्रंथाचें कलम २०२ पहा); आणि जो आयातीचा किंवा निर्गतीचा माल मांडवींत नोंदलाच पाहिजे, तो माल योग्य रीतीनें नोंदला आहे, असें अनुमान आहे; आणि निरपराधाविषयींचा अनुमानाचा या अनुमानाशीं किती निकट संबंध आहे, हें अशा उदाहरणावरून दिसून येतें.

बिल्लू-आफू-एकूश्चेंजू व प्रामिसरी नोटी हीं चांगल्या व पुरत्या सबबेनें लिहून दिलीं आहेत, असें इंग्रजी कायदा प्रथमदर्शनीं अनुमितो, परंतु निश्चयात्मक अनुमित नाहीं; म्हणून त्या अनुमानाविरुद्ध शाबिती केली

(२) बिल्लू आफू एकूश्चेंजू म्हणजे हुंडी. त०

(५) प्रामिसरी नोट म्हणजे बायदेचिष्ठी. त०

जाईल. आणि हिंदुस्थानांतील हुंड्या व इतर प्रकारची वहिवाटींतील सर्व बिल्ल -आफू - एकश्रेजें यांस हें अनुमान बहुधा इतक्या मानानें लागू केलें असतां चिंता नाहीं.

५७. अकसाविषयी अनुमानाचा बाबतींत लार्ड म्यान्स्फील्ड याचें असें वचन आहे कीं, “कोणतें-
 “ ही कृत्य जात्या उदासीन असून तें अमुक इरा-
 “ द्यानें केलें असतां कर्ता दोषी होत असल्यास, त्या
 “ इराद्याचा पुरावा होऊन शाबिती झाली पाहिजे;
 “ परंतु जेथें” प्रथमदर्शनी व स्पष्टीकरण केल्या-
 शिवाय “ कोणतेंही कृत्य जात्या गैर कायदा असे-
 “ ल, तेथें त्याची निर्दोषता किंवा करण्याची सबब
 “ शाबीत करण्याचा बोजा प्रतिवादीवर पडतो; आणि
 “ त्याचा पुरावा न झाल्यास, त्यांत सदोष हेतु आहे,
 “ असें कायदा अनुमितो.” उदाहरण, “अब्रूपत्रें
 “ देण्यांत, किंवा कोणास भरवशाची सला देण्यांत,
 “ किंवा कोणी मनुष्यानें मागितल्यावरून किंवा
 “ त्यास अपेक्षेचा हक्क असल्यावरून बातमी देण्यांत,
 “ जो लिहिण्याचा किंवा बोलण्याचा प्रसंग येतो,
 “ त्याजवरून प्रथमदर्शनी क्षमार्ह असें अब्रू घेण्या-
 “ जोगे मजकूर असतात त्यांविषयींचा दाव्यांत त्यांत
 “ लिहिलेल्या घडलेल्या गोष्टींत अकस आहे, असें
 “ वादीनें शाबीत केलें पाहिजे.”

याजवरून असें दिसून येतें कीं, जेव्हां एकादें केलेलें कृत्य जात्या गैरकायदा आणि अयोग्य असेल, तेव्हां मात्र अकसाचें अनुमान करण्यांत येईल; इतर

सर्व कक्षांत अकसाची शाबिती केली पाहिजे. उदाहरण, “ठार मारणें, हें सहजच प्रथमदर्शनीं गैरका-
 “ यदा आहे, सबब खुनाचा प्रत्येक चार्जांत प्राण
 “ घेण्याचा गोष्टीचा प्रथम पुरावा झाल्यास कैदीविरु-
 “ द्ध जो पुरावा दाखल झाला असेल त्यावरून देव-
 “ योग, किंवा अनिवार्यता, किंवा व्यंग, यांचे सर्व
 “ प्रकार पुराव्यांतून उत्पन्न होत नसल्यास त्याज-
 “ विषयीं खातरीलायक शाबिती कैदीनें केली पाहिजे.
 “ कारण विरुद्ध शाबिती होई तोंपर्यंत ती गोष्ट अक-
 “ सानें झाली असें कायदा अनुमितो.”

५८. कायद्यांतील ‘अकस’ या शब्दाचा अर्था-
 वरून, कोणा विवक्षित मनुष्याविरुद्ध दुश्मनी, असा
 अर्थ होत नाही; कोणतेंही बुद्धिपुरःसर केलेलें अयो-
 ग्य कृत्य अकसानें झालें असें अनुमित आहे, जरी
 त्या कृत्यापासून नुकसान होणाऱ्या मनुष्याविषयीं
 तें कृत्य करणाराची दुर्बुद्धि नसली तरी चिंता नाही.
 उदाहरण, एका मनुष्यानें अचा प्राण घेण्याचा इरा-
 द्यानें बचा प्राण घेतला, तरी तो खुनाचा अपराधी
 आहे; तसेंच, एका मनुष्याकरितां विष घालून ठेविलें
 असतां तें खाऊन दुसरा मेला, तरी तसाच गुन्हा
 होतो.

५९. सदसद्विचारक्षमवयाचा अविक्षिप्त मनुष्य
 आपल्या कृत्यांचा नैसर्गिक किंवा संभाव्य परिणामा-
 चा हेतु धरून तें कृत्य करतो, असें कायद्यावरून अ-
 नुमान आहे; यास्तव एकाद्या घातक हत्याराचा बु-
 द्धिपूर्वक आणि तडाक्यानें उपयोग केला असतां, प्राण

घेण्याचा हेतूचें कायदा अनुमान करतो; आणि एका-
द्या कृत्याचा संभाव्य परिणाम ठकविण्याचा असल्या-
स त्या कृत्यावरून ठकविण्याचा हेतूचें अनुमान होतें.

सात आणि बारा वर्षांचा दरम्यानचा वयाचें मूल
कोणताही अपराध करण्यास नालायक आहे, असें
अनुमान कायदा करतो; परंतु विवक्षित प्रसंगी आप-
ल्या वर्तणुकेचें स्वरूप आणि परिणाम यांचा विचार
करण्या पुर्ती त्या मुलामध्यें बुद्धीची प्रौढि प्राप्त झाली
आहे, असें दाखवून त्या पूर्वोक्त अनुमानाचें निवारण
करतां येईल (पीनल् कोड कलम ८३).

६०. जमिनीचा किंवा घराचा मालकापासून
भाडोच्यानें भाड्याबाबद पावती घेतली असल्यास,
त्याला त्या पूर्वीचें कांहीं भाडे देणें राहिलें नाहीं,
असें कायदा अनुमान करतो.

६१. स्त्रीपुरुषांचा लग्नसंबंध असतां झालेलें
मूल औरस आहे, असें कायदा अनुमितो; परंतु आई-
बापांचा दरम्यान व्यवहार घडला नाहीं, अशा शाबि-
तीनें पूर्वोक्त अनुमानाचें निवारण होईल.

६२. मनुष्यजातीचा साधारण शक्ति प्रत्येक
मनुष्याचा अंगी आहेत, असें कायद्यावरून अनुमान
होतें; यास्तव खूळ, वेड, बहिरेपणा, व पौरुषाभाव
आणि इतर शारीर व्यंगें, यांचें कधीं अनुमान कर-
ण्यांत येणार नाहीं, [म्हणजे हीं शाबित केलीं
पाहिजेत].

६३. बापानें आपल्या लेंकरास दिलेला पैका
बक्षीस आहे, उसनवार नाहीं, [असें अनुमित आहे].

कारण अशा ठिकाणीं, नैसर्गिक प्रीति, ही चांगली आणि पुरी सबब आहे, असें अनुमानिलें आहे.

६४. लेंकराशिवाय एकाद्या मनुष्यास दिलेला पैका, पूर्वीचा कर्जाचा फेडींत दिला, असें समजलें जातें.

६५. सर्व वस्तु पूर्वी प्रमाणेंच आपली स्थिति राखितात, असें कायद्याचें अनुमान आहे. उदाहरण, मिळकतीचा कबजा, किंवा हुद्याचा सत्ताप्रकार, हीं एकसारख्याच अवस्थेनें राहतात, असें अनुमान केलें जाईल; आणि त्याचप्रमाणें, पूर्वी वेड होतें, असा पुरावा झाल्यास तें तसेंच चालत आलें आहे, असें कायदा अनुमान करील; परंतु त्याविरुद्ध पुरावा सहजच करतां येईल. कर्जाची फेड केली, किंवा मुदत चुकली, किंवा त्या कज्जांतील इतर गोष्टींवरून फेड किंवा वेदावा झाल्याचें अनुमान होतें, असें शाबीत होई पर्यंत, कर्ज चालू राहिलें आहे, असें अनुमान करण्यांत येईल.

६६. याच नियमावरून एक वेळ जीवंत असलेला मनुष्य, अद्यापि जीवंत आहे, असें कायदा अनुमान करील; परंतु एकादा मनुष्य परागंदा होऊन सात वर्षेपर्यंत त्याची खबर नसल्यास, इंग्लंडांत हें अनुमान कायदा बंद करतो, आणि त्या वेळानंतर त्याचें मरण कायद्यानें अनुमित होतें; परंतु त्याचें मरण सात वर्षांचा आरंभीं, किंवा मध्य भागीं, किंवा शेवटीं घडलें याविषयीं मुळींच अनुमान निष्पन्न होणार नाहीं.

कितीएक ठिकाणीं कांहीं विशेष गोष्टींवरून सात वर्षांपूर्वी ही मनुष्याचें मरण अनुमित होईल. जसें, एकादा मनुष्य विलायतेहून गलबतांत बसून इस्ट-इंडिया-बेटांकडे हंकारून गेला असून त्या गलबताचा थांग तीन वर्षेपर्यंत लागला नाहीं, असें झालें असतां पूर्वोक्त अनुमान होईल.

६७. जा पुराव्यावरून आणलेल्या कज्जाचें खरें स्वरूप दिसून येईल, तो पुरावा एकाद्या पक्षकारानें अन्यायानें दाबून ठेविला तर कायद्यावरून त्याचा गैर-हिताचें मोठें अनुमान होईल: 'आरमरी विरुद्ध डिलामरी' या कज्जानें वरील नियमाचें स्पष्टीकरण होतें. सदरील कज्जांतील वादी हा एक गरीब मुलगा असून त्याजला एक मूल्यवान् जडावाचा दागिना सांपडला; त्याचा किमतीचा तपासाकरितां तो त्याणें प्रतिवादी हा एक सोनार, याजपार्शीं नेला. तो वादीनें परत मागितला, तेव्हां प्रतिवादीचा चाकरानें त्या दागिन्यांतील खडे काढून घेऊन नुसतें कोंदण वादीस परत दिलें. त्या वरून वादीनें त्यांतील खड्यांचा दावा केला. जा पक्षी प्रतिवादीचा चाकरानें अन्यायानें ते खडे दाबून ठेविले, त्या पक्षीं त्यांची किंमत करण्याकरितां ते पहावयास मिळतना, तेव्हां चीफ् जस्टिसानें जूरीस हुकूम केला कीं, तुम्ही जो वादी तर्फे ठराव कराल, त्यांत कोंदणांत बसावयाजोगे महत्तम किमतीचे खडे होते, असें अनुमान करावें. याच नियमाअन्वये, पत्रे आणि इतर दस्तऐवजी पुरावा हजर करण्याविषयी योग्य नोटीस झाली असतां अन्यायानें दाबून ठेविला,

किंवा नाहीसा केला, तर, पूर्वोक्त पत्रें वगैरे, दाबून ठेवणाऱ्या किंवा नाहीसा करणाऱ्या पक्षकारास प्रति-कूळ होती, असें अनुमान केलें जाईल.

६८. आणि जो पक्षकार अन्यायानें पुरावा ना-हीसा करतो, किंवा दाबून ठेवितो, त्याविरुद्ध तेणेंक-रून कायद्याचें बळकट अनुमान जरी उत्पन्न होतें, तरी पुरावा बनाविल्यानें कायद्याचें अनुमान उत्पन्न होत नाही. परंतु जा घडलेल्या गोष्टींचा अनुमानास कायद्यावरून काल्पनिक वजन प्राप्त होत नाही, अशा घडलेल्या गोष्टींविषयी अनुमान उत्पन्न होऊ शकेल.

६९. परंतु फौजदारी कज्जांत घडलेल्या गोष्टीं-विषयीचें पूर्वोक्त अनुमान कैदीविरुद्ध लागू करणें तें फार सावधगिरीनें लागू केलें पाहिजे. कारण, एका-दा निरपराधी मनुष्य ही आपल्या बचावाकरितां खोटा पुरावा बनावील; या बाबतीचा खालीं लिहिले-ला कज्जा लार्ड कौक याणें वर्णिला आहे; तो असा.- एका लहान मुलीचा चुलता तिचें पालिग्रहण करीत असे, आणि तिचा वारीसही तोच होता. एकदा दिव-शीं कांहीं गैरवर्तणुकीकरितां तो तिला मार देत होता, तेव्हां, " काका माझा प्राण घेऊं नको, " असें तिचें ओरडणें लोकांस ऐकूं आलें. त्यानंतर ती नाहीशी झाली. सेशन् जज्जानें त्या लहान मुलीस हजर कर-ण्याविषयी तिचा चुलत्याला हुकूम केल्यावरून त्या-णें एका दुसऱ्या मुलीस तिचा सारखें सजवून नेलें; प-रंतु ती लबाडी उघडकीस आल्यावर पूर्वोक्त हकीकती-वरून त्याचा सदोषपणाचें अनुमान करून, त्यास

अपराधी ठरवून, फाशी दिलें. नंतर ती मुलगी सांपडली तेव्हां तिणें सांगितलें कीं, मी आपल्या चुलत्याचा घरांतून पळून गेल्यें होव्यें.

७०. "हिंदु कुटुंबाचा रचनेवरून विरुद्ध शाबिती "होई तोंपावेतों त्यामध्ये हिताचें ऐक्य असतें असें "अनुमान उत्पन्न होतें. यास्तव जो पक्षकार विभक्त- "पणाविषयीं प्रपादन करीत असेल, त्यावर पुराव्याचा "बोजा पडतो. आगंतुक पुराव्यानें जो विभक्तपणा स्था- "पित करावयाचा, त्या आगंतुक गोष्टी अशा असल्या "पाहिजेत कीं, कुटुंबाचा विभक्तपणाचा स्थितीहून "दुसऱ्या कोणत्याही निराळ्या स्थितीशीं अगदीं वि- "परीत असतील.

अविभक्त हिंदु कुटुंबाची सर्व मिळकत सामईक आहे, असें हिंदुधर्मशास्त्र अनुमितें. अशा कुटुंबां- तील एकाद्यानें पृथक्पणानें मिळवलेली मिळकत म्हणून दावा केल्यास त्या, गोष्टीची त्याजला शाबिती केली पाहिजे.

याचप्रमाणें एकत्र भावांनीं एकादा धंदा केल्या- स, तो सामईक आहे, असें अनुमान होतें.

७१. हिंदु शास्त्रावरून दत्तविधानाचें अनुमान होणार नाही. कपटाचा संशयापासून मोकळा आणि संशयाचें कारण उत्पन्न न होण्याजोगा संगत- वार आणि संभाव्य अशा पुराव्यानें त्याची शाबिती केली पाहिजे.

७२. एकादा मनुष्य बारा वर्षे परागंदा असून त्या- विषयीं खबर समजली नसली, तर हिंदुशास्त्र त्याचा

मरणाविषयीं अनुमान करील. परंतु काशींत पंधरा-वर्षांची किंवा कदाचित् जास्त मुदत ठरवितात.

७३. एकाद्या नाहींशा झालेल्या मनुष्याचें मरण, त्याचा जन्मापासून नव्वद वर्षांनंतर मुसलमानी शास्त्र अनुमितें, मग ती मुदत भरण्यापूर्वील पांच वर्षांचा आंतही तो कोणाचा दृष्टीस पडला तरी चिंता नाहीं.

७४. मुसलमानी शराप्रमाणें, सतत दाम्पत्यसहवास, आणि जनकत्वाचा स्वीकार, हीं लग्न आणि औरसपणा यांचा यथानुक्रमें पूर्ण आनुमानिक पुरावा होत.

७५. हिंदु व मुसलमानी शास्त्रांतील सदरील अनुमानें सर्व निवार्य आहेत.

७६. सृष्टीचा क्रम, आणि मनुष्याचा व्यवहाराची परंपरा, यांचा साधारण अनुभवावरून नैसर्गिक अनुमानें किंवा घडलेल्या गोष्टींचीं अनुमानें उत्पन्न होतात; त्यांस कायद्यावरून बळकटी किंवा मूल्य प्राप्त होत नाहीं. यास्तव, सर्व काळीं आणि सर्व देशीं हीं अनुमानें बहुतकरून सारखींच असतात, आणि जशा जशा मनुष्याचा स्थिति निरनिराळ्या व पुष्कळ असतात, त्याप्रमाणें हींही नाना प्रकारचीं असतात.

७७. अपराधाचें अनुमान, म्हणजे उदाहरणार्थ, चोरीचा मालाचा नूतन कबजापासून अपराधाविषयीं होणारें अनुमान, हें कांहीं ग्रंथकारांनीं कायद्याचा अनुमानाचा योग्यतेचें धरलें आहे; परंतु जा पक्षां कज्जांतील घडलेल्या गोष्टींनीं योग्य दिसेल त्या परतें

कायदा या अनुमानास काल्पनिक वजन देत नाही, त्या पक्षां हें केवळ घडलेल्या गोष्टींचें अनुमान आहे, अशी जी धारणा स्टार्कीनें केली आहे ती बरोबर आहे असें दिसते. आगंतुक पुराव्याचा सदरांत या अनुमानाचा विचार अधिक पुर्तेपणीं करण्यांत येईल. (या ग्रंथाचें कलम १०८)

७८. कोणतेही निवार्य अनुमान प्रत्यक्ष पुराव्यानें मात्र निरसित केलें जातें असें नाही, परंतु आनुमानिक किंवा प्रत्यंतरी पुराव्यानें ही निरसित होईल; आणि येणेंकरून किती एक कजांत द्वंद्व करणारीं अनुमाने उत्पन्न होतात.

७९. द्वंद्व करणाऱ्या अनुमानांचा बळकटीचें वजन करण्याविषयीं पहिला साधारण नियम असा आहे कीं, विशेष अनुमानें, म्हणजे जीं मुकदम्यांतील विशेष हकीकतीवरून उत्पन्न होतात तीं, साधारण अनुमानांस रद्द करतात. उदाहरण, घातक हत्याराचा उपयोगावरून अकसाविषयीं जें विशेष अनुमान उत्पन्न होतें, तेणेंकरून निरपराधाविषयीं जें साधारण अनुमान आहे तें रद्द होऊं शकेल.

८०. सृष्टीचा नित्य पाठांतल्या अनुक्रमावरून जीं अनुमानें निघतात, त्यांस मोठें वजन दिलें आहे. बलात्कारानें स्त्रीसंभोगाचा किंवा इतर जबरीचा गुन्ह्याचा चार्जांत आलेल्या मनुष्याचें वय व शक्ति यांपासून होणारीं अनुमानें हीं या जातीचीं आहे.

८१. शेवटीं इतकें सांगणें आहे कीं, निरपराधाविषयींचा अनुमानास कायदा अनुकूल असतो.

आगंतुक पुरावा.

८२. मुद्यांतील एकादी गोष्ट जाणें स्वतः पाहिलेली असेल त्याचा साक्षीचा पुराव्यावरून जेव्हां तिची शाबिती होत्ये, तेव्हां तो पुरावा साक्षात् संबंधाचा किंवा यथार्थ किंवा प्रत्यक्षतेचा म्हणून समजावा. परंतु प्रत्यक्षदर्शीचा साक्षीवरून कोणतीही वादग्रस्त घडलेली गोष्ट शाबित होत नसल्यास, जा गोष्टी बहुतकरून त्या गोष्टीचा पुरोगामी, सहवासी, किंवा पश्चाद्गामी असतात, त्यांवरून तिचें कदाचित् अधिकउणें संभाव्य असें अनुमान करितां येईल. उदाहरण, जे घाय त्यांचा ठिकाणावरून किंवा स्वरूपावरून अदृष्टानें पडलेले नसतील, किंवा मरणारानें स्वतः मारून घेतले नसतील असें दिसतें, अशा घायांनीं रक्तसावी मुर्दा सांपडल्यावरून खून झाल्याचा गोष्टीविषयीं तर्क किंवा अनुमान करतां येईल; आणि कदाचित् खून करणाराची मयताशीं दुश्मनी असल्यावरून प्रथम त्याचा वहमा घेतला जाईल; आणि नंतर त्या स्थलावर त्याणें टाकलेली आपली सुरी किंवा दुसरे कांहीं पदार्थ मिळाल्यास त्यांवरून, किंवा त्याचा पावलांवरून, किंवा जमिनीवरील दुसरे मागावरून, हाच तो खुनी, असें ओळखिलें जाईल. आतां, जा अशा हकीकतीवरून मुद्याचा गोष्टीविषयीं तर्क किंवा अनुमान करतां येतें, त्यांहीं घटित पुराव्यास 'आगंतुक' किंवा 'असाक्षात्संबंधी' किंवा 'मध्यवर्ती' किंवा 'आनुमानिक' असें म्हणतात; किंवा त्या स्वतः हकीकती हाच आगंतुक पुरावा, आणि जा

साक्षीवरून त्या हकीकतीची शाबिती होव्ये, तिचें स्वरूप पाहिलें तर, ती साक्षात्संबंधाची आहे, असें म्हणणें हें विशेष रास्त आहे.

८३. अशा हकीकती, या साहजिक अप्रधान असून, त्यांचा झोंक मुद्याचा गोष्टींची शाबिती करण्याचा असतो, आणि त्या अप्रधान गोष्टींची शाबिती करणें ती पुराव्याचा साधारण नियमांप्रमाणें झाली पाहिजे; म्हणजे मुख्य गोष्टींची शाबिती करण्यास जो पुरावा घेतला जाणार नाही, तो पुरावा अप्रधान गोष्टींची शाबिती करण्यासही त्याचप्रमाणें साधारणतः घेतला जाणार नाही. उदाहरण, विशेष कज्जे खेरीज करून, साधारण कज्जांत एकाद्या अप्रधान गोष्टींची किंवा हकीकतीची शाबिती कर्णोपकर्णी पुराव्यावरून करतां येणार नाही.

८४. घडलेल्या गोष्टीवरून किंवा हकीकतीवरून केलेल्या तर्कास 'अनुमान' असें म्हणतात.

८५. आगंतुक पुराव्यांतील सर्व शाबीत झालेल्या गोष्टी, त्या गोष्टींतून निघणाऱ्या अनुमानाशीं मात्र जुळणीचा असल्या पाहिजेत, आणि दुसऱ्या कोणत्याही अनुमानाशीं जुळणीचा नसाव्या; हा गुण जसा त्या पुराव्यामध्ये असेल त्याप्रमाणें त्याची शाबीत करण्याची शक्ति असत्ये. एकाच सिद्धांताचा दर्शक, अशा शाबीत झालेल्या घडलेल्या सर्व स्वतंत्र गोष्टींचा संख्येप्रमाणें, आणि त्या घडलेल्या गोष्टींविषयीं जबाब्या देणाऱ्या स्वतंत्र साक्षीदारांचाही संख्येप्रमाणें, पूर्वाक्त पुराव्याची बहुधा अधिकउणी मातबरी असत्ये.

८६. स्टार्कीनें लिहिलें आहे कीं, “जा सर्व
 “घडलेल्या गोष्टी आणि हकीकती खरोखर घडल्या
 “असतील त्या एकमेकांशीं पूर्णतेनें पूर्वापराविरुद्ध हो-
 “त्या, हें उघड आहे; कारण त्या खरोखर तशाच घ-
 “टित असतात.” सत्य, हें आपल्या सर्वांशीं आपल्या
 स्वतांशीं पूर्वापराविरुद्ध असलें पाहिजे; आणि यास्त-
 व शाबीत झालेल्या हकीकतीपैकीं जर एकादी हकी-
 कत काढलेल्या सिद्धान्ताशीं पूर्वापरासंबद्ध असेल, तर
 तो सिद्धान्त सत्य असूं शकणार नाही.

८७. परंतु जेव्हां एकसिद्धान्तदर्शक अशा पुष्क-
 ळ गोष्टींशीं न मिळणारी एकच गोष्ट आहे, असें आढ-
 ळतें, तेव्हां त्या न मिळणाऱ्या गोष्टीची निःसंशयपणें
 शाबिती झाली कीं नाही याचा प्रथमतः जपून निर्णय
 केला पाहिजे; दुसऱ्यानें, ती बुद्ध्या फसविण्याकरितां
 उत्पन्न केलेली आहे कीं काय; आणि तिसऱ्यानें, तो
 विरोध खरोखर आहे, किंवा प्रथमदर्शनीं मात्र दिस-
 ण्यांत येत आहे; याविषयीं निर्णय केला पाहिजे. आ-
 णि या शेवटल्या बाबतीचा विचार करत्ये वेळीं जगां-
 तील घडणाऱ्या गोष्टींचा क्रम जितका यथापद्धति आ-
 पण कल्पितों तितका खरोखर आहे किंवा कसें, व
 जा गोष्टीविषयीं आपण विचार करीत आहों, ती जा
 गोष्टी आपणास नित्यशः आढळतात आणि जांचें
 कारण सांगतां येत नाही, त्यापैकीं आहे किंवा
 कसें, याविषयीं विचार करणें योग्य आहे.

८८. पुराव्याचा साधारण मेळाशीं जी कमी

महत्वाची एकटीच हकीकत जमत नसेल तिचा शाबि-
तीविषयीं असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, जा गोष्टी
साक्षीदार आपण पाहतात किंवा ऐकतात त्या गोष्टींचें
बराबर अवलोकन करण्याची पुष्कळ साक्षीदारांस
आदत नसत्ये, तेणेंकरून ते चुकीस फार पात्र होतात;
तसेंच जी गोष्ट आपण पाहिली असेल, ती, सक्त उ-
लट सवाल झाले असतां, यथातथ्य सांगतील, असे
थोडेच आहेत, आणि कितीएक असे असतात कीं,
एकादी गोष्ट वस्तुतः खरी असतां ती अधिक खरी दि-
शेशी करण्याकरितां किंवा आपणास मान्यता मिळ-
ण्यास्तव गोंधळांत पडून त्या हकीकतीस खोड्या गो-
ष्टी जोडून देतात.

८९. तसेंच निरनिराळे साक्षीदार एकाच घड-
लेल्या गोष्टीविषयीं मजकूर सांगत असतां त्यांत फरक
सांगतात, व मजकूर गाळतात; त्यास त्याविषयीं वि-
चार करतांना इतकें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, अ-
वलोकनाची आकलनशक्ति, स्मृति, आणि आपणास
जें माहित असतें तें सांगण्याची शक्ति, हीं मनुष्याचा
ठिकाणीं इतक्या निरनिराळ्या मानानें असतात कीं,
जर कोणत्याही तीन मनुष्यांनीं एकादी गोष्ट पाहिली
असेल तर त्यांचा दरम्यान मिलाफावांचून तिजविषयीं
ते एकसारखी हकीकत क्वचितच सांगतील. यास्तव
कज्जांतील पुराव्याचा व्यापक बुद्धीनें साद्यंत विचार
केला पाहिजे, आणि जो पुरावा इतर रीतीनें वस्तुतः
खरा दिसेल, त्यांत लहानसहान गोष्टींविषयीं थोडे
फरक असल्यामुळे उतावळीनें तो टाकून देऊं नये.

९०. फौजदारी चौकशीत जा नियमांनीं बहुधा आगंतुक पुरावा मान्य केला जातो, त्याच नियमांनीं दिवाणी चौकशीत तो मान्य केला जातो; परंतु प्रतिपक्षापेक्षां अधिक मजबूद पुरावा असला म्हणजे दिवाणी कज्जांत निवाडा देण्यास बस होतो, असें असून त्या शाबितीपेक्षां फौजदारी कज्जांत कोर्टे विशेष निश्चित पुरावा मागतात. आतां या जातीचा पुरावा बहुतकरून फौजदारी कज्जांत विशेष साधारणतः आढळतो; कारण, गुन्हे हे बहुधा गुप्ततेनें करण्यांत येतात, म्हणून ते प्रत्यक्ष पुराव्यानें क्वचितच शाबीत करतां येतात.

९१. आगंतुक पुराव्यावरून फौजदारी गुन्हा स्थापित करण्यास्तव शाबीत झालेल्या सर्व हकीकती आरोपित मनुष्याचा अपराधार्शी पूर्वापराविरुद्ध असल्या पाहिजेत, इतकेंच नाहीं तर कोणत्याही इतर अनुमानार्शी असंबद्ध असल्या पाहिजेत. जर त्या हकीकती एकाद्या इतर कल्पनेशीं जमत असल्या, तर अपराधाचें अनुमान निश्चायक होणार नाहीं, आणि न्यावरून अपराधस्थापन होणार नाहीं. म्हणून या बाबदीचा विचार करत्ये वेळीं आरोपित मनुष्याची तक्रार काळजीपूर्वक तपासून पाहिली पाहिजे. कारण, न्यावरून बहुधा कज्जाची खरी स्थिति ध्यानांत येऊन ती सर्व घडलेल्या गोष्टींशीं जमण्याजोगी आहे, असें दिसून येईल.

९२. हा नियम जा कज्जांत अमलांत आला आहे तो कज्जा रुटार्कीनें लिहिला आहे; तो

असा.— एक दासी आपल्या एकल्या धनिनीपार्शी
एकाच घरांत राहत असे. तिणें आपल्या धनिनीचा
खून केल्याचा तिजवर आरोप आला. त्या घरांत दु-
सऱ्या कोणाचा प्रवेश होण्याजोगा नव्हता, या अनु-
मानावरूनच मुख्यत्वेकरून तिजवर अपराध स्था-
पित करून तिजला फार्शी दिलें; परंतु पुढें खरोखर
खून करणाऱ्यांपैकीं एकानें कबूल केलें कीं, मीं कि-
त्येकांसुद्धां रस्त्यापलीकडचा समूरचा दुसऱ्याचा घरा-
वरून एक फळी लावून त्या घरांत शिरलों. बेस्ट
याणेंही एक कज्जा सांगितला आहे, त्यांतील आरो-
पित मनुष्याचा कपड्यांवरील रक्ताचा डागांचें कारण
सांगण्यास तो असमर्थ होता. कारण, जा एका म-
नुष्यास वाहती जखम असून त्याचा शेजारी आपण
निजलों होतो, हें त्या आरोपित मनुष्यास माहित
नव्हतें. तसेंच, आगंतुक पुराव्यावर विलिसू याणें ग्रंथ
केला आहे त्यांत त्याणें असें लिहिलें आहे कीं,
“एका म्हाताऱ्या बायकोचा खून केल्याबद्दल एका
“चाम्हाराची चौकशी चालली असतां असें दिसून
“आलें कीं, त्याचा कातड्याचा मळवस्रावरील बा-
“हेरचा आंगचे तुकडे कापल्याचा किती एक वाठो-
“ळ्या खुणा होत्या; त्या ठिकाणीं, रक्ताचे डाग अस-
“ल्यामुळे ते तुकडे काढून टाकिले, अशी कल्पना केली
“होती; परंतु कैदीनें एका शेजाऱ्याकरतां मलमपट्ट्यां-
“साठीं ते कापून काढले होते, अशी खातरीलायक
“शाबिती झाली.” ‘पोतुराजु कारातिपडु’
याचा कज्जा हा आणखी एक उदाहरण आहे. या

मनुष्यानें करनूल घेथें एका मनुष्याचा खून केल्याची चौकशी झाली, तींत असें निष्पन्न झालें कीं, मरणार हा आरुणोदर्यां आपल्या खाटेवर मरणावस्थेंत पडलेला आढळला, त्याचा आंखावर एक मोठी व नूतन जखम होती, ती कुऱ्हाडीनें केलेली असावी असें दिसलें. त्याचा पूर्व दिवशीं मरणार याजवर आरोपित मनुष्यानें पोलिसांत फिर्याद केली होती, या कारणावरून त्याजवर वहमा आला. जा वेळीं तो प्राणघातक घाय मारला गेला त्या वेळाचा सुमारास तो आपल्या घरीं नव्हता; आणि तो परत आल्यावर तो कांहीं बोलला तें त्या खुनासंबंधीं आहे, असें नंतर समजण्यांत आलें: म्हणून शाबिती झाली; परंतु त्या बोलण्यांतील बराबर शब्दांविषयीं पुरावा खातरीलायक नसून फारफेराचा होता. कैदी हा चाम्हार होता, आणि त्याचा धंद्याचा हत्यारांपैकीं जें एक त्याचा घरांत सांपडलें, ती एक लहानशी फरशी होती, आणि मयताचा डोक्याचा पुढील भागावर जी जखम पडली होती त्या जखमेशीं ती फरशी एकसारखी मिळत होती. जो अधिकारी चौकशी करण्यास बसला होता, त्याणें कैदी याजला अपराधी ठरवून मरणाची शिक्षा देण्याविषयीं शिफारस केली; परंतु, मद्रास एथील फौजदारी अदालतीस ती साक्ष अनिश्चायक वाटून त्यांनीं त्यास मुक्त केलें. दुसऱ्या दिवशीं त्या ठिकाणचा अधिकाऱ्याकडून कोर्टास खबर पांचली कीं, एका दुसऱ्या मनुष्यानें तो खून केल्याविषयीं कबूल केलें आहे, आणि नंतर त्या मनुष्यास अपराधी ठरवून फाशी दिलें.

अपराधाविषयींचा कल्पनेशिवाय दुसऱ्या एकाद्या कल्पनेशीं पूर्वापराविरुद्ध असणाऱ्या अशा अमुक पुराव्यावरून अपराधस्थापन करण्यांत किती जोखम आहे, हें दाखविण्याकरितां हे कज्जे बहुधा पुरतील.

९३. बेस्ट याणें असें म्हटलें आहे कीं, “जा “गुन्ह्यांचा हकीकती विशेषकरून फार अघोर किंवा “विलक्षण असतात ते गुन्हे शोधून काढण्याविषयीं “जी उत्कंठा उत्पन्न झालेली असत्ये, ती उत्कंठा, “साक्षीदारास घडलेल्या गोष्टी विपरीत समजण्यास “किंवा फुगवून सांगण्यास, आणि न्यायाधीशांस, उ- “तावळीं अनुमानें काढण्यास पुष्कळ वेळीं उद्युक्त कर- “त्ये; आणि जगांतील गोष्टींमध्ये जो क्रम व जो “मिलाफ खरोखर असतो, त्यापेक्षां ही तो विशेष “असतो, असें अनुमान करण्याकडे मनुष्याचा नैस- “र्गिकच कल आहे; आणि त्याचप्रमाणें कित्येक “घडलेल्या तुटक गोष्टींवरून सिद्धान्त करण्याविषयीं “एक प्रकारचा गर्व किंवा बढाई हीं मनुष्यांत नैस- “र्गिक आहेत, तीं बुद्धीस व्यामोह करण्यास समर्थ “आहेत;” आणि बॉरन् आल्डर्सन् याणें एका कज्जांत असें म्हटल्याविषयीं रिपोर्ट छापिला आहे कीं, “कज्जांतील हकीकतींचें जडप बसविण्यास आणि “जरूर असल्यास त्यांची थोडीशी ओढाताण करून “त्यांतून एक संबद्धसाकल्याची रचना करण्याविषयीं “मन उत्सुक असतें, आणि त्या मनुष्याची बुद्धि ज- “शी जास्ति कल्पक असेल, त्याप्रमाणें अशा विषया- “चा विचार करतानां ती आपल्या धांवे बाहेर जाऊन

“व्यामोह पावण्यास, आणि एकादी कडी उणी
 “असेल ती पुरविण्यास, आणि तसेंच, आपल्या पू-
 “र्वीचा कल्पनांशीं पूर्वापराविरुद्ध आणि त्यांस पूर्ण
 “करण्यास आवश्यक, अशी एकादी गोष्ट गृहीत क-
 “रण्यास, ती बुद्धि विशेष पात्र असत्ये.”

९४. हिंदुस्थानांतील फौजदारी इनसाफाचा
 वहिवाटीशीं जांचा संबंध झाला आहे, त्या ग्रन्थेकास,
 जा कज्जामध्ये पोलिसाचा लोकांनीं किंवा आरोपित
 मनुष्याचा कोणी खासगी शत्रूनें खोऱ्या हकीकती
 बनाविल्या आहेत, असे कजे माहीत असतीलच.
 त्या हतभाष्य मनुष्याचा घरांत मिळकत छपवून ठेवि-
 तात, व ती फारच जलदीनें हुडकून काढितात, आणि
 तो माल सांपडला ही गोष्ट त्याचा गुन्हाविषयीं सबळ
 प्रमाण मानितात. परंतु रुटार्की याणें सांगितल्या-
 अन्वये, “जे खोटे असेल तें काव्याडाव्याचा युक्तीनें
 “खऱ्याशीं जोडण्याची उघड अडचण आहे; तिजव-
 “रून त्या खोऱ्या गोष्टी प्रकटीकरणाचा मोठ्या
 “जोखमास अवश्य पात्र होतात.” कारण अशा खो-
 ऱ्या गोष्टींची दुसऱ्या हकीकतींशीं बारकाईनें तुलना
 केल्यानें साधारणतः त्यांचा बनाऊपणा उघड होतो.

९५. मुद्या बाहेरील गोष्टी वर्जून पुरावा मुद्यास
 धरून असला पाहिजे, याविषयींचा नियमाचा आपण
 पूर्वी विचार केला आहे; परंतु पुराव्यांत आलेली ए-
 कादी गोष्ट, ही मुद्याबाहेरील आणि अप्रासंगिक समजू-
 न, ती गोष्ट सोडून द्यावी किंवा कसें, याविषयींचा प्रश्न
 बहुधा मोठे अडचणीचा असतो. बेस्ट याणें असें

सांगितलें आहे कीं, अशा ठिकाणीं “जो पुरावा हजर
 “केला असेल त्यासारखे पुरावे पाहिजेत तितके क-
 “ल्पून त्यांचा आधार धरून निवाडा देतां येईल किंवा
 “नाहीं, याविषयीं विचार केला पाहिजे.” याविषयीं
 जें त्याणें लिहिलें आहे तें विचारार्ह आहे. जा मु-
 द्याची शाबिती करावयाची असत्ये त्याशीं योग्य री-
 तीनें संबद्ध अशी जर कांहीं आगंतुक पुराव्याची
 गोष्ट असेल, तर, तेवढ्याच गोष्टीवरून निश्चयक अ-
 नुमान स्थापित करतां येत नाहीं, इतक्याच सबबेनें
 ती नाकबूल करूंनये; हा साधारण नियम आहे असें
 समजलें पाहिजे. कारण, एकादी गोष्ट एकटीच अ-
 सल्यानें जी हलक्या वजनाची असत्ये, ती दुसऱ्या
 गोष्टीशीं मिळून ध्यानांत घेतली असतां मोठ्या
 महत्त्वाची होईल.

९६. शाबिती झालेल्या हकीकतींवरून एकादें
 अनुमान स्थापित करण्यास्तव त्या हकीकतींचा मुख्य
 गोष्टीशीं संबंध निकट व अवश्य असावा; म्हणजे प्र-
 त्यक्ष शाबिती असतां तो पुरावा जसा संशयनिवर्तक
 असतो तसा तो असावा. कज्जांतील हकीकतींवरून
 कितीही अंदेशा येऊ, तथापि केवळ अटकळीवरून
 कोणतेंही अनुमान निर्भयानें स्थापित करतां येत नाहीं.
 विलिस् याणें कितीएक पराकाष्ठेचा बोधक कज्जांनीं
 या नियमाचें स्पष्टीकरण केलें आहे.

९७. किती आगंतुक पुरावा असला असतां
 अपराधाचें अनुमान करतां येईल, याविषयीं निश्चय
 करणें हें केव्हां केव्हां कठीण असतें; परंतु ग्यानिस्

याचा कजांत लार्ड चीफ् व्द्यारन् पालक् याणें पंचा-
स समजूत देतांना असें सांगितलें कीं, “जितक्या अं-
“शीं खचीतपणा असल्यानें तुम्ही आपली भारी मह-
“त्वाचीं कामें कराल, तितका खचीतपणा त्या कजांत
“आहे, असा सिद्धान्त तुमचा मनानें केला तर त्यास
“कायद्याप्रमाणें जितका खचीतपणाचा अंश असावा
“तितका आहे, असें समजून त्यावरून अपराधाचा
“ठराव करणें हें तुम्हांस न्याय्य आहे.”

९८. फौजदारी कजांत उतावळेपणानें निवाडे
देण्यांत येऊं नयेत, यास्तव वहिवाटीचा असा साधारण
नियम आहे कीं, अपराध घडला आहे, असें स्पष्ट
पुराव्यानें दाखविल्यावांचून कैदीचा अंर्गी अपराध
लावण्याकरितां आगंतुक पुरावा मान्य केला जाणार
नाहीं.

९९. त्याच प्रमाणें मुर्दा सांपडल्यावांचून किंवा
त्या कजांतील हकीकर्तांवरून मरण्याचा गोष्टींचें
स्पष्टपणीं अनुमान होण्याजोगें असल्यावांचून, - जसें
जीव घेणारा घाय मारल्यानंतर शरीर समुद्रांत नाहींसें
झालें असा पुरावा असल्यावांचून, - आरोपित मनुष्य
अपराधी आहे, असें दाखविण्यास्तव आनुमानिक
किंवा आगंतुक पुरावा घेतला जाणार नाहीं. आणि
त्याच प्रमाणें चोरी झाली होती, अशी शाबिती
झाल्यावांचून चोरी केल्याविषयीं अगर चोरीचा
माल घेतल्याविषयीं एकाद्या मनुष्यावर आगंतुक
पुराव्यावरून अपराधस्थापन करणें हें अयोग्य
होईल.

१००. आगंतुक पुरावा घेण्यापूर्वी जा सदोष गोष्टीची प्रथमतः शाबिती करणे अवश्य आहे, तीस (इंग्रजीत कार्पसडिलिक्टायू म्हणजे) अपराधमूर्ति, असें म्हणतात. आणि त्या गोष्टीचे बहुधा दोन भाग असतात, असें साधारणतः आढळते. पहिला भाग, म्हणजे तिचे मूळ किंवा पाया. जसें, खुनाचा कज्जांत मुर्द्याचा शोध लागणे, किंवा आग लाविल्याबदलचा कज्जांत कांहीं वस्तु जळाली आहे, ही गोष्ट, हा पहिला भाग; आणि पूर्वोक्त गोष्टीची कारणीभूत अशा कर्तृत्वशक्तीचे अस्तित्व, हा दुसरा भाग. प्रत्यक्ष पुराव्याशिवाय दुसऱ्या रीतीने पूर्वोक्त अपराधमूर्तीचा पायाची शाबिती कायद्याप्रमाणे होईल किंवा कसें, याविषयी संशय आहे; परंतु जेव्हां प्रत्यक्ष पुरावा देतां येत नाही तेव्हां आगंतुक पुरावा स्पष्ट निश्चयात्मक असल्यास कज्जाचा प्रत्येक इतर भागाप्रमाणे या भागाविषयीही तशा आगंतुक पुराव्याने शाबिती करतां येईल, हें मत ग्राह्य दिसते. त्या अपराधमूर्तीची गैरशाबिती करण्यास्तव आगंतुक पुरावा ग्राह्य आहे.

१०१. कितीएक पुरातन कज्जांत अपराधमूर्ती-विषयीची चांगली शाबिती झाली नसून आरोपित मनुष्यावर अपराधस्थापन करून त्याजला फाशी दिल्यानंतर, जा मनुष्याचा खून केला म्हणून कल्पना केली होती, तो मनुष्य ग्रामान्तराहून परत आलेला आहे, अशी उदाहरणे आहेत; म्हणून एका खुनाचा चौकशीत, एका विहिरीत मनुष्याची कांहीं हाडे व केश हीं सांपडलीं असून, तीं नाहींशा झालेल्या

मनुष्याची आहेत, असे स्पष्टपणे ओळखतां आले नाहीं, म्हणून मद्रास फौजदारी अदालतीने त्या कैदीवर अपराधस्थापन करण्याचें फार योग्य रीतीनें नाकबूल केले.

१०२. जी घडलेली गोष्ट अपराधमूर्तीची पायाभूत असेल, (उदाहरण, खुनाचा खटल्यांत मरणाविषयींची गोष्ट,) तिची एक वेळ शाबिती झाल्यावर, वीज, किंवा थंडी, किंवा अकारणत्व, किंवा रोग, किंवा आत्महत्या, अशा नैसर्गिक कारणांनीं तें मूळ किंवा ती पायाभूत गोष्ट उत्पन्न झालेली नसून, अपराधकर्तृत्वानें उत्पन्न झालेली आहे, असें दाखविण्याकरितां आगंतुक पुरावा अवश्य ग्राह्य आहे. त्याचप्रमाणें, एकाद्या मुर्द्याचें व त्याचा वस्त्रांचें स्वरूप, आणि त्यावरचा जखमांचें वळण व स्वरूप, आणि त्याचा तोंडवळ्याची ठेव, आणि रक्त किंवा घातक हत्यार किंवा झोंबाझोंबी झाल्याचे जमिनीवरील भाग, यांचा विद्यमानतेचा पुराव्यास आगंतुक पुरावा साधारणतः घेतला जातो.

१०३. राजद्रोह आणि संगनमत आणि निरनिराळ्या महत्त्वाची सदोष बोलाचाली, असे कित्तीएक अपराध आहेत त्यांत हेतु हा मुख्य भाग असतो; आणि अपराधी गोष्टीचा कर्ता दर्शित केल्यावांचून त्या सापराध गोष्टीची शाबिती होत नाहीं, अशा स्वरूपाचे ते असतात; आणि असे अपराध मुळींच आगंतुक पुराव्यानें अवश्य शाबित करतां येतील, आणि त्याचप्रमाणें व्यभिचाराचा गुन्ह्याही शाबित करतां येईल.

१०४. मूर्तिमंत पुरावा.— 'रेम्' या लाटिन् शब्दाचा अर्थ मूर्ति, म्हणजे वस्तु असा होतो, म्हणून वस्तूपासून मिळालेल्या पुराव्यास 'मूर्तिमंत पुरावा' असें म्हणतात, आणि असा मूर्तिमंत पुरावा बनावलेला असल्यास तो अकल्पित फरकामुळे उघडकीस येण्यास विशेष पात्र असतो. मुर्द्याचा डाव्या हातावर रक्तानें भरलेल्या डाव्या पंजाचा खुणेवरून, आत्महत्येविषयींचें अनुमान उत्पन्न व्हावें, म्हणून खोटा प्रकार बनाविला आहे अशी उघडीक झाली. त्याचप्रमाणें गोळी लागून मेलेल्या मनुष्याजवळ त्याचें पिस्तूल पडलेलें सांपडलें, तेव्हां, त्याणें आपल्या स्वतांचा प्राण घेतला, अशी प्रथम कल्पना निघाली; परंतु पुढें मुर्द्यातून गोळी काढून पाहतां ती त्या पिस्तुलाचा तोंडापेक्षां मोठी असें आढळलें, आणि येणेंकरून खून करणाराचा वहीम आला.

१०५. जवरीचे गुन्हे घडले असतां त्यांपासून मूर्तिमंत पुराव्याचा स्वरूपाचे माग साधारणतः राहतात, व ते केव्हांकेव्हां अतिशय उपयोगीं पडतात. उदाहरण, एक चोर खिडकी फोडीत असतां त्याचा चाकू मोडून त्याचें टोंक त्या लांकडाचा चौकटीत रुतून राहिलें. पुढें तपासा अंती आरोपित मनुष्याचा मोडका चाकू त्या मोडलेल्या टोंकाशीं जुळता आढळला; त्याच प्रमाणें गोळी घालून खून केल्याचा कज्जांत खून करणाराचा अंगावर एक पत्र सांपडलें, त्याचा कांहीं भागाचा चोंदा त्याणें तें पिस्तूल भरण्यांत घातला होता तेणेंकरून, तोच खून करणारा, असा ओळखला गेला.

१०६. एका मनुष्याने कांहीं फळें चोरिलीं होतीं, आणि त्याणें एक फळ टाकिलें होतें, त्यावर, जा मनुष्याचे पुढील दोन दांत पडलेले आहेत अशा मनुष्यानें तें चावलें असल्याची निशाणी होती, तिज-वरून तोच तो असा ओळखला गेला; असा कज्जा बेस्ट याणें लिहिलेला आहे, परंतु असा पुरावा नि-श्चायक मानूं नये, अशी त्याची सूचना आहे.

१०७. कागदांतील पाण्याची निशाणी, ही, खोटा कागद बनावण्याचा गुन्हा उमगण्यास सा-धन होईल; परंतु ती खुणा अनिश्चायक पुरावा आहे; कारण, कागद करणारे कारागीर केव्हां केव्हां आप-ल्या कागदांवर आगाऊ तारीख घालतात. काग-दाचा आणि त्यावरील शाईचा स्वरूपावरून एकाद्या दस्तऐवजाचा जुनेपणाविषयी संशय घेण्यास बहुधा पुष्कळ जागा असत्ये. परंतु रुक्ष हवेचा देशांत या देशांतील साधारण शाई उघड वान्यांत नसून एकाद्या दफतरखान्यांत ठेविलेली असल्यास तिचा काळपणा पन्नास वर्षेपर्यंत टिकतो असें आढळून मला आश्चर्य झालें आहे. इंग्रजी शाईचा रंग थोडक्याच वर्षांत उडून जातो.

१०८. चोरीनंतर लवकरच चोरीचा मालाचा अनन्यग्राह्य कबजा असणें, हें, कबजेवाल्यावर चोरीचा आरोप ठेविण्यास आणि त्याणें त्या गोष्टीचें सुयुक्त कारण न दाखविलें तर त्यावर तो अपराध स्थापित करण्यास एकटें बस आहे; परंतु असें

ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, (१), चोरी नूतन असली पाहिजे; आणि (२), कबजा अनन्यग्राह्य असला पाहिजे.

१०९. (१), कबजासहित आरोपित मनुष्य आढळण्यापूर्वी थोडक्याच अवकाशांत चोरी झालेली असली पाहिजे.

चोरीचा तारखेनंतर फार अवकाशानें कबजा असल्यानें कबजेवाल्यावर चोरीचा आरोप ठेविण्यास सबब होणार नाही; परंतु, चोरीचा आणि कबजाचा दरम्यान किती वेळ लोटल्यानें कबजेवाला गुन्ह्याचा आरोपांतून मुक्त होईल, असें जर कोणी पुसेल, तर या प्रश्नाचें सरळ उत्तर देतां येत नाही. प्रत्येक कजांतील सर्व हकीकतींचा विचार करून त्याचा निर्णय केला पाहिजे; परंतु जर पुष्कळ जिनसा चोरल्या असून त्या सर्व एका मनुष्याचा कबजांत आढळतील, तर तो कबजा विशेष अंदेशाचें कारण आहे, म्हणून फार वेळानंतर ही त्या मनुष्यावर चोरीचा आरोप ठेवितां येईल. आतां उलट पाहतां, त्याचा कबजांत पुष्कळ जिनसांपैकीं एकच सांपडल्यास ती चोरी अति नूतन असल्यावांचून त्याचा जाब मागूं नये.

११०. अशा प्रश्नाविषयीं विचार करतानां, तो जिन्नस, एकादें कापड किंवा कुन्हाड किंवा बकरें किंवा चाकू यां सारखा, सहज रीतीनें कबजा बदल करण्या जोगा होता, किंवा, एकादें मेज किंवा मोठा आरसा हीं जशीं नेण्यास अवघड असतात तशा

प्रकारचा तो जिन्नस होता, याविषयी आपण विचार केला पाहिजे. पहिल्या जातीचा जिनसा जाचा कबजांत आढळतात त्याचा कबजांत येण्यापूर्वी त्या पुष्कळांचा हातून गेल्या असतील, त्या निष्कपटपणानें खरीद केलेल्या असतील, किंवा रस्त्यावर सहज चालतां चालतां सांपडल्या असतील; परंतु दुसऱ्या जातीचा जिनसा थोड्या अवकाशांत एकाचा हातून दुसऱ्याचा हातीं तशा जाण्या सारख्या नाहींत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

१११. अशा स्थितीचा मनुष्याचा कबजांत प्रामाणिकपणानें येण्यासारखी ती जिन्नस आहे किंवा कसें, असाही विचार आपणास केला पाहिजे. जर एकाद्या गरीब मनुष्याचा कबजांत किंवा एकाद्या भटकणाऱ्या व गैरअब्रूचा मनुष्याचा कबजांत एकादें मोठ्या किमतीचें घड्याळ आढळलें, तर तें, चोरीस गेल्यानंतर पुष्कळ महिन्यांनींही, त्याजवर चोरीचा आरोप ठेवण्यास पुरतें कारण होईल; परंतु एकाद्या अर्थवान् मनुष्याचा कबजांत किंवा एकाद्या अब्रूदार युरोपियनाचा कबजांत तें घड्याळ सांपडल्यास, तें नूतन चोरीस गेलें असल्यास मात्र त्याचा जाब मागण्यांत येईल.

११२. जबरीची चोरी झाल्यानंतर चार वर्षांनीं, चोरीस गेलेला माल कैदीचा कबजांत होता, ही गोष्ट, त्याणें ती जबरीची चोरी केली याविषयी आनुमानिक पुरावा नाहीं, असें ठरविलें गेलें आहे.

११३. कैदीनें खुलासा करून देण्याकरितां

दिलेल्या जावास वरील नियम लागू केले पाहिजेत. क्रीहस्ट याचा कज्जांत, एक लांकडाचा तुकडा नाहीसा झाल्या दिवसापासून पांच दिवसांनी कैदीचा दुकानांत आढळला, यावरून तो त्याणें चोरिल्याचा त्याजवर आरोप आणिला होता; त्या वेळीं, तो तुकडा न्याश या नावाचा मनुष्यापासून मीं विकत घेतला, असें कैदीनें सांगितलें; तो मनुष्य दोन मैलांचा अंतरावर राहत होता. कोणत्याही पक्षाकडून न्याश याजला साक्षींत आणिलें नाहीं. पुढें त्या कज्जाची एकंदर हकीकत जूरीला सांगण्याचा वेळीं ब्यारन् आल्डर्सन् याणें खालीं लिहिलेली समजूत दिली. ती अशी कीं,— “अशा स्वरूपाचा कज्जांत हा साधारण नियम “तुम्हास ध्यानांत ठेविला पाहिजे कीं, एकाद्या मनुष्याचा कज्जांत चोरीस गेलेला माल सांपडला असून, तो माल आपणास कसा मिळाला, याविषयी “जर तो मनुष्य लायक कारण सांगत आहे, जसें, “त्याणें जा मनुष्यापासून तो माल घेतला त्याचें नांव “सांगत आहे, आणि तो देणारा मनुष्य मूर्तिमंत आहे, “तर तें कारण खोटें आहे, असें दाखविण्याचा बोजा “खटला चालविणारावर आहे. परंतु कैदीनें सांगितलें कारण प्रथमदर्शनीं नालायक किंवा असंभाव्य “असल्यास, त्याचा सत्यपणा शाबीत करण्याचा बोजा “त्याजवरच पडतो. उदाहरण, एक घड्याळ चोरल्याबद्दल एका मनुष्यानें जर मजवर आरोप आणिला, आणि अमुक व्यापाऱ्याचें नांव सांगून त्याजवरून तें मीं विकत घेतलें, असें मी म्हटलें, तर ती

“सबव प्रथमदर्शनीं नालायक आहे, म्हणून ती खोटी
 “आहे, असें दाखविल्यावांचून मजवर चोरीचा अप-
 “राध स्थापित होऊं नये.” सदरील कजांत, कैदी
 निर्दोषी आहे, असा जुरीनें ठराव केला.

११४. मिस्टर ईस्ट याणें असें लिहिलें आहे कीं,
 जेव्हां, एकाद्या अपसिद्ध मनुष्यापासून मीं माल घे-
 तला, अशी कैदीची तकरार असेल, आणि त्या मनु-
 ष्याविषयी कजांत पुरावा केला नसेल, तर अशा ठि-
 कार्णां तो माल कैदीचा कबजांत प्रथम आल्याविषयीं
 अनुमान झालें असेल त्या वेळापासून कैदीचा वर्त-
 णुकीचा त्याचा तकरारीशीं कसा मेळ मिळतो, ही
 गोष्ट विचार करण्याजोगी बरीच जड आहे.

११५. (२), कबजा अनन्यग्राही असला पा-
 हिजे, म्हणजे जा जागीं कैदी याचा मात्र एकठ्याचा
 प्रवेश असेल त्या जागीं तो माल सांपडलेला असला
 पाहिजे; नाही तर संशय घेण्यास आणखी कांहीं का-
 रण असल्यावांचून त्याचा जात्र मागतां येणार नाही.
 पुष्कळ कजांत चोरीचा माल घराचा अप्रक भागांत
 सांपडला, असें जाहीर केलेलें असतें; परंतु त्या घराचा
 भागांत दुसऱ्या कोणा मनुष्याचानें तो माल ठेवेल
 असा संभव असतो, तेव्हां अशा पुष्कळ कजांचा
 फडशा करण्यांत या नियमाकडे सक्त लक्ष पोंच-
 विल्यानें उपयोग होईल.

११६. किती एक कजांत विशेष हकीकती अ-
 सतात, तेणें करून जा मनुष्याचा कबजांत चोरीचा

माल सांपडला असेल तोच चोर आहे, असें अति संभाव्य होतें.

११७. आगंतुक पुरावा बहुधा आरोपित मनुष्याचा पूर्वस्थितीचा किंवा वर्तणुकीचा संबंधाचा असतो. गुन्हा करण्याचे हेतु, आणि तो करण्याची साधनें व संधि, तो करण्याची तयारी, आणि तो करण्याविषयीं पूर्वींचे यत्न, आणि तो करण्याचा इरादा बोलून दाखविणें, आणि तो करीन अशी धमकी देणें; हीं सर्व या सदराखालीं येतात.

११८. कैदीचे गुन्हा करण्याचे जे हेतु असतील ते व्याजलाच मात्र माहीत असतात, परंतु जर एकादा उघड हेतु नसेल तर ती गोष्टी व्याचा तरफेनें हमेशा सबल कारण होईल. आतां याचा उलट पाहतां, एकादा हेतु असणें, ही गोष्ट विशेष वजनदारीची नाहीं. कारण पुष्कळ लोकांस अपराध करण्याचे हेतु असून त्यांपैकीं फार थोड्यांचा हातून वस्तुतः अपराध होतात. बेस्ट याणें लिहिलें आहे कीं, आपल्या आईबापांचा प्राण घेण्याविषयीं प्रयोजक कारणें साधारणतः मुलांस असतात, तथापि कितीशीं मुलें आपल्या आईबापांचा प्राण घेतात ! यास्तव हेतु असणें, हें संशयाविषयीं स्वतंत्र कारण न होतां, गुन्हा कां घडला हें सांगण्याचा विशेष उपयोगीं पडतें.

११९. विष, किंवा हत्यारें, किंवा वेष खरीद घेणें, किंवा खोट्या किल्ल्या करणें, किंवा दुसऱ्यावर वहीम पडावा अशा, किंवा जा मनुष्याचा खुनाविषयीं इरादा केला असेल तो मनुष्य आजारी आहे, अशी

कल्पना करण्यास लोकांस वळविण्यासारख्या आफवा फैलावणें, हीं साधारणतः अपराध करण्याविषयींचा तयारींत समाविष्ट होतात. ही शेवटीं लिहिलेली गोष्ट फार संशयोत्पादक आहे; कारण, हत्यारें विकत घेतलीं असल्यास तीं स्वतांचा बचावाकरितां असतील; विष घेतलें असल्यास जीवजिवड्यांचा नाश करण्याकरितां घेतलें असेल; परंतु खोल्या आफवा फैलावण्याचें खातरीलायक कारण क्वचितच सांगतां येईल. पूर्वी दिलेल्या धमकीविषयींचा पुरावा फार सावधगिरीनें घेतला पाहिजे; कारण, त्या धमकीविषयीं साक्षीदारांची गैरसमजूत झाली असेल, किंवा ते तिजविषयीं गैररीतीनें जाहीर करित असतील इतकेंच नाही, परंतु ती अमलांत आणण्याविषयीं मुळींच वास्तविक इरादा नसतां बोलण्यांत आली असेल. या प्रमाणें एका मनुष्यानें उघड रीतीनें धमकी दिलेली चुपी ऐकून, त्या धमकीचा योगेंकरून, जाणें धमकी दिली त्याजवर वहीम पडेल, असा भरवसा ठेवून, जा मनुष्यास धमकी दिली होती त्याच्या तिसऱ्याच मनुष्यानें खून केला; असें एक उदाहरण बेस्ट याणें लिहिलें आहे.

१२०. आगंतुक पुरावा केव्हां केव्हां गुन्ह्यांनंतरचा कैदीचा वर्तणुकीविषयीं असतो. जा वेळीं त्याजला प्रथम धरिलें त्यावेळीं त्याची वर्तणूक, किंवा इनसाफाचा भीतीनें पळून जाणें, किंवा निसटून जाण्याचा, किंवा आपल्या पाहारेकऱ्यास लांच देण्याचा प्रयत्न करणें, किंवा तो एकाएकी मातबर झाला, या हकीकती त्याचा अपराधाचा पुराव्यास वारंवार देत

असतात. परंतु अशा हकीकती पुष्कळ ठिकाणी विशेष उपयोगी पडत नाहीत. आरोपित मनुष्याचा वर्तणुकीविषयी गैरसमजूत झाली असेल; झालेली भीति त्याचा स्वभाविक भित्रेपणामुळे उत्पन्न झाली असेल; किंवा खाली लिहिलेल्या कल्पनांवरून ती भीति योग्य रीतीने अपराध्याचा मनांत स्थापित झाली असेल; म्हणजे, त्या कल्पना अशा की, त्या मुकदम्यांतल्या हकीकती आपणास प्रतिकूल आहेत, व आपले शत्रु सबळ आहेत, किंवा आपली चौकशी आचार-भ्रष्ट किंवा नालायक न्यायाधीशापुढे होईल, या विचारांकडे दक्षिणहिंदुस्थानांत विशेष लक्ष दिले पाहिजे. कारण, तेथील लोक जात्या भित्रे असून अधिकाऱ्यांवर त्यांचा बहुधा भ्रवसा नसतो. आतां, उलट पाहतां, कैदी याजला इनसाफ टाळण्याचा सवडी असून त्या त्याणें साधल्या नसल्यास, ही गोष्ट त्यास फार अनुकूल समजली जाईल; आणि, असा मीं हजर न झालों तर इतर रीतीनें मला पकडतील, अशी त्याची खातरी नसतां तो आपोआप इनसाफ होण्याकरितां हजर झाल्यास, ती गोष्ट त्यास त्याहून अनुकूल होईल.

१२१. शेवटचें सांगणें असें आहे कीं, आगंतुक पुरावा कैदीचा कबूलपणा विषयींचा असतो. असा पुरावा घेण्याची बाबत “ कर्णोपकर्णी ” पुराव्याचा सदरांत अवश्य सांगितली पाहिजे; म्हणून कबूलपणा विषयींचा संपूर्ण विचार त्या जागीं करणें फार सोईवार होईल, (या ग्रंथाचें कलम १६६ पहा).

१२२. प्रत्यक्ष पुराव्यापेक्षां आगंतुक पुरावा कमी किमतीचा आहे, असें कायदा मानीत नाहीं, व जेथें प्रत्यक्ष पुरावा देतां येतो, तेथें आगंतुक पुरावा मुळींच टाकून देत नाहीं. तरी प्रत्यक्ष पुरावा दाखून ठेवणें, हें साधारणतः संशय उत्पन्न करितें, आणि यास्तव एका मुद्याविषयीं प्रत्यक्ष पुरावा मिळत असतां त्याच मुद्याविषयीं फकत आगंतुक पुराव्यावर भरवसा न ठेवण्याची वहिवाट साधारणतः आहे. इंग्लंडांतील लोकांत सत्याला मोठा मान आहे, आणि असत्य अतिशय लाजिरवाणें मानलें जातें; म्हणून, तेथें, नजरेनें पाहिलेला मजकूर सांगणाऱ्या साक्षीदाराची प्रत्यक्ष साक्ष, ही आगंतुक पुराव्यापेक्षां विशेष निर्भय आहे, असें साधारणतः ते मानतात. परंतु जा देशांत खोटी प्रतिज्ञा आणि असत्य भाषण यांची विशेष खातरी बाळगीत नाहीत, तेथें प्रत्यक्ष पुराव्याचें सापेक्ष वजन फारच कमी असतें.

१२३. आगंतुक पुराव्याचा बाबतींत चुकी होण्याविषयीं दर्शनीं उघड दुहेरी संभव आहे, हें खरें आहे; कारण साक्षीदार कोडताला फसवितील इतकेंच नाहीं, परंतु त्यांणीं सांगितलेल्या हकीकर्तींवरून अनुमान काढितानां कोडताची चुकी होऊं शकेल; पण पक्षान्तरीं, ही शेवटील चुकी होण्याचा संभव प्रत्यक्ष पुराव्याचा बाबतींत नसतो. आतां उलट पाहतां, शाबित झालेल्या हकीकर्तींवरून उत्पन्न होणारें अनुमान इतकें मजबूद होऊं शकेल कीं, त्यांत चुकी होण्याचा संभव फार थोडा असेल; कारण त्या हकीकती पुष्कळ

असून एकमेकांपासून स्वतंत्र असल्यास, त्यांवरून मुख्य गोष्टीवर भरवसा ठेवण्यास किंवा गैरभरवसा करण्यास तितकीं निराळीं व स्पष्ट कारणें होतील. दुसरें, इनसाफाचा कोडतांत खोळ्या साक्षीनें एकच मुख्य गोष्ट शाबीत करण्याचा अडचणीपेक्षां, खोळ्या साक्षीनें अनेक अप्रधान गोष्टी शाबीत करण्याची अडचण अतिशय मोठी असली पाहिजे; आणि चौकशी समयीं जा गोष्टी अकस्मात् निष्पन्न होतात त्यांविषयीं अनेक साक्षींचा एकसारखा मजकूर असला पाहिजे, अशा जेव्हां अनेक अप्रधान गोष्टी एकमेकांशीं गुंतलेल्या किंवा जुळलेल्या असतात, तेव्हां त्या साक्षींचा खरेपणा किंवा खोटेपणा साधारणतः बाहेर पडतो.

१२४. प्रत्यक्ष पुरावा आणि आगंतुक पुरावा यांचा जाति इतक्या भिन्न आहेत कीं, त्यांची प्रत्यक्ष तुलना बहुधा करितां येत नाहीं. हिंदुस्थानांत मुख्य गोष्टीविषयीं जो साधारणतः तोंडचा पुरावा आढळतो, त्यापेक्षां कितीएक कज्जांतून आगंतुक पुरावा फार खातरा लायक असतो, असा सिद्धान्त आपणास निर्भयरीतीनें काढतां येतो.

उत्कृष्ट पुरावा हजर केला पाहिजे.

१२५. मुद्याबाहेरील गोष्टीविषयीं पुरावा कायद्यावरून नाकबूल करण्यांत येतो, हें पूर्वी सांगण्यांत आलें आहे. आतां, जा नियमानें कमी प्रतीचा पुरावा नाकबूल करण्यांत येतो त्याविषयीं आपण वि-

चार करूं. आतां, हा विचार कर त्ये वेळीं अग्राह्य पुरावा कोणता आणि अविश्वसनीय कोणता, यांतील भेद स्पष्ट करून दाखवणें, हें फार अग्न्याचें आहे. हिंदुस्थानांतील देशीय लोक, अमुक पुरावा अग्राह्य आहे, असें साधारणतः म्हणतात; परंतु तो अविश्वसनीय किंवा अप्रासंगिक आहे असा त्यांचा भाव असतो. जरी हा भेद इंग्रजी कायदा जाणणारांस उघड आहे, तरी हा एथें सांगितला आहे त्याविषयी तशा वाचणारांनीं क्षमा करावी.

१२६. जो पुरावा कायदा घेणार नाही, म्हणजे जो दाखल करण्याची कायदा मनाई करील, त्यास, 'अग्राह्य' पुरावा म्हणतात; आणि असा पुरावा जर नजरचुकीनें घेण्यांत आला असेल, तर तो दफ्तरावरून दूर केला जाऊन निरर्थक समजला जाईल.

१२७. आतां उलट पाहतां, पुरावा पूर्णतेनें ग्राह्य असून तो अविश्वसनीय असूं शकेल; आणि अशा ठिकाणीं जरी तो भरवशास किंवा मान्यतेस नालायक असेल, तथापि तो ऐकूनघेण्यास कोडत नाकबूल करणार नाही.

१२८. पुराव्याचा ग्राह्यतेविषयीं असा नियम आहे कीं, कज्याचा स्वरूपावरून जो अत्युत्कृष्ट पुरावा असेल तो दाखल पाहिजे.

१२९. या नियमांत, उत्कृष्ट पुरावा, म्हणून जे शब्द आहेत, त्यांचा अर्थ, फार खातरजमा करून देण्या जोगा किंवा फार भरवसा ठेविण्या जोगा, असा होत नाही; कारण एकाद्या घडलेल्या गोष्टीविषयीं कि-

तीएक चाक्षुष साक्षी असून त्यांपैकीं एकाद्या पक्षकारास त्याचा मर्जी प्रमाणें पाहिजे असतील ते आणतां येतील, आणि कोणी असे साक्षीदार आणले असतां, त्यांहून अधिक भरवशाचे साक्षीदार आणतां आले असते, अशी सबब ठेवून त्यांची साक्ष घेणें कोडत नाकबूल करणार नाहीं. जास्त भरवशाचा साक्षीदार याजला पक्षकारानें आणिला नाहीं म्हणून हजर केलेल्या पुराव्यावरील भरवसा बाधित होऊ, परंतु त्याचा ग्राह्यतेस बाध येणार नाहीं.

१३०. आणि याच प्रमाणें एकादा दस्तऐवज हरविल्याची शाबिती झाल्यावर, त्यांतील मजकूर त्याचा नकलेवरून किंवा जांणीं तो वाचिला असेल त्यांचा तोंडचा साक्षीवरून शाबीत करतां येईल, असें जरी आहे, तरी या दोहों रस्त्यांपैकीं, नकलेवरून शाबीत करणें, हें बहुतकरून अधिक खातरीलायक होईल.

१३१. परंतु एकाद्या व्यवहारा समयीं एकादा मनुष्य हजर असून त्याचा त्यांत हात असेल, आणि त्या व्यवहाराची शाबिती त्याचा साक्षीवरून करतां येत असतां मुद्याबाहेरील गोष्टीवरून त्या व्यवहाराविषयीं अनुमान काढणें, हें शास्त्रा प्रमाणें बस नाहीं.

१३२. बेस्ट याणें या नियमाचा एक अर्थ असा सांगितला आहे कीं, “जा पुराव्याची बळकटी दुसऱ्या एकाद्या दावून ठेवलेल्या पुराव्यापासून प्राप्त होत्ये, असें जो पुरावा पाहतांच दिसून येतें तो पुरावा घेतला जाणार नाहीं.”

१३३. जा नियमा अन्वये उक्कष्ट प्रतीचा पुरावा आणिला पाहिजे त्या नियमानें कर्णोपकर्णी आणि गौण पुरावा वर्ज्य होतो; हें त्या नियमापासून अति साधारण कार्य होतें. हे दोन प्रतीचे पुरावे वर्ज्य करण्याचें कारण असें कीं, त्यांची मजबुदी कांहीं दुसऱ्या प्रधान पुराव्यावर असून तो प्रधान पुरावा हजर केलेला नसतो.

१३४. एकाद्या साक्षीदारास जाविषयी स्वतांचा ज्ञानानें माहिती नाहीं, परंतु जें त्याणें दुसरा एकादा मनुष्य बोलतानां ऐकिलें आहे तें तो सांगत असल्यास अशा साक्षीदारानें दिलेल्या साक्षीस 'कर्णोपकर्णी पुरावा' असें म्हणतात; आणि हा पुरावा दोन कारणांवरून बहुधा नाकबूल केला जातो. तीं हीं कीं, (१) जा मनुष्याचें जें बोलणें तो साक्षी पुनरुक्त करतो, तो मनुष्य कोर्टासमोर शपथेवर किंवा प्रतिज्ञेवर नव्हता; (२) किंवा त्यास कोडतांत प्रतिप्रश्न करण्यास सवड नव्हती.

१३५. त्याच प्रमाणें, मुद्याचा गोष्टीविषयी बऱा हा कांहीं मजकूर बोलला, तो, साक्षीदार अ याणें ऐकिला, तो मजकूर कोडतास सांगण्याची त्याजला (म्हणजे अला) परवानगी नाहीं. कारण, न्यायसंबंधी शपथेचा आधारावांचून आणि त्याजला प्रतिप्रश्न झाल्यावांचून बऱें तो मजकूर सांगितलेला होता; कदाचित् बऱें तो मजकूर थट्टें किंवा पुरता विचार केल्यावांचून बोललेला असेल, किंवा त्याणें बुद्धिपूर्वक

लबाडी केली असेल; आणि कदाचित् उघड कोडतांत त्याजला शपथ देऊन त्याची जबानी घेतली असती तर त्याणें निराळाच मजकूर सांगितला असता, किंवा त्याची लबाडी प्रतिप्रश्नाचा योगेंकरून उघडकीस आली असती.

१३६. आतां, ' कर्णोपकर्णा ' हा शब्द जें कांहीं ऐकिलें असेल त्यास मात्र लागू होईल असें दिसतें, तथापि जे साधारण लेख खुद जबाबदारीनें केलेले नसतात, त्यांस ही तो त्याच प्रमाणें लागू होतो. याच प्रमाणें, तिसऱ्या मनुष्यानें लिहिलेलें पत्र त्यांत लिहिलेल्या हकीकतीचा खरेपणाचा पुराव्यास आणल्यास तें अग्राह्य आहे. कारण, तें पत्र लिहिणारास त्यांतील गोष्टींचा खरेपणाविषयीं शपथ दिलेली नव्हती, किंवा त्याजला प्रतिप्रश्न केलेले नव्हते.

१३७. कर्णोपकर्णा पुराव्यापासून भिन्न असे पुराव्याचे दोन प्रकार आहेत, त्यांतील साक्षीस कर्णोपकर्णा साक्षी असें यथार्थ म्हणतां येत नाहीं, असें फिलिप्स याणें लिहिलें आहे.

“(१) कोणी पक्षकारांचा दरम्यान एका मुद्यावरून “तंटा असून त्याचा चौकशीत कोणी साक्षीदाराची “शपथेवर जबानी होऊन तो मैयत असेल; आणि त्याच “पक्षकारांचा दरम्यान दुसऱ्या कज्जामध्ये त्याच मुद्याची भानगड असेल, तर ती मैयताची जबानी दुसऱ्या “दाव्याचा चौकशीत ग्राह्य आहे; आणि जा एकाद्या “मनुष्यानें त्याजला साक्ष देतानां ऐकिलें, त्या मनुष्याचा “साक्षीनें तिजविषयीं शाबिती करतां येईल. कारण,

“अशी साक्ष पूर्वीचा चौकशीत न्यायसंबंधी रीतीखे-
 “रीज दिलेली नसून, शपथेवर दिलेली होती; दाव्यांतील
 “पक्षकार तेच होते; मुद्याची गोष्ट तीच होती; आणि
 “त्या वेळेस प्रतिप्रश्न करण्यास सवड दिलेली होती. या
 “हकीकर्तांवरून पूर्वीक्त साक्ष कर्णोपकर्णी पुराव्याहून
 “स्पष्ट निराळी आहे.”

१३८. याच प्रमाणें, आरोपित मनुष्याचा समक्ष
 माजिस्त्रेटानें साक्षीदाराची जबानी घेऊन तिजवर
 आपल्या सहीनिशींचा खरेपणाविषयी शेरा लिहिला
 असेल, तर, तो साक्षीदार चौकशी पूर्वी मैयत झाला
 असल्यास, किंवा कोणत्याही कारणामुळें हजर कर-
 तां येत नाहीं, अशी कोडताची खातरी झाल्यास त्याची
 जबानी पुराव्यांत घेतली जाईल, (सन १८६१ चा
 आक्ट २५ कलम ३६९).

१३९. त्याचप्रमाणें, सन १८५९ चा ८ व्या
 आक्टाचा १७५ कलमा अन्वये कमिशन पाठवून घे-
 तलेली गैरहजर साक्षीची जबानी, कलम १७९ अन्व-
 ये जा पक्षकाराचा विरुद्ध दाखल व्हावयाची आहे,
 तो पक्षकार कबूल असल्यास, किंवा “तो साक्षीदार
 “कोर्टाचा अधिकाराचा हद्दीबाहेर आहे, अगर तो
 “मैयत झाला आहे, अगर दुखण्यामुळें अथवा अश-
 “क्तीमुळें साक्षी देण्याकरितां त्याला खुद जातीनें ह-
 “जर होवत नाहीं; अगर कोणाचा संगनमतावांचून
 “कोर्टाचा कचेरीचा ठिकाणापासून शंभर मैलांहून
 “अधिक अंतरावर तो आहे, अगर मोठ्या पदवीचा
 “मनुष्य म्हणून किंवा बायकोमाणूस म्हणून खुद

“जातीनें कोर्टांत हजर होण्याची त्याला माफी आहे,
 “अशी शाबिती झाल्यास ती जबानी साक्षींत घेतां येत्ये.
 “परंतु वर लिहिलेल्या गोष्टीपैकीं एकाद्या गोष्टीचा
 “पुरावा नसला तरी, चिंता नाही, असें कोडतास आ-
 “पल्या विचारानें ठरवितां येईल, अथवा कमिशन पा-
 “ठवून त्या साक्षीदाराची जबानी घेण्याचीं जीं कारणें
 “होतीं तीं जबानी वाचण्याचा वेळेस राहिलीं
 “नाहींत, असा पुरावा झाला असूनही ती जबानो
 “वाचून पुराव्यांत दाखल करण्याचा हुकूम कोर्टास
 “करतां येईल.”

१४०. सदरील आकटाचें पुढील कलम (१८०)
 यांत जागचा जागीं चौकशी करण्यासाठीं नेमलेल्या
 कमिशनरानें जा जबान्या घेतल्या असतील त्यांसुद्धां
 त्याचा रिपोर्ट पुराव्यांत घेण्याविषयीं लिहिलें आहे.
 त्याच कलमांत कमिशनरस जीं कामें सोंपलीं होतीं
 त्यांसंबंधी, अगर त्याचा रिपोर्टांत लिहिलेल्या गोष्टीं-
 संबंधी, अगर त्याणें जा रीतीनें चौकशी केली असेल
 त्या रीतीसंबंधी, खुद्द त्यास उघड कोर्टांत सवाल करून
 जबाब घेण्याची कोडतास किंवा कोडताचा परवान-
 गीनें पक्षकारास मोकळीक ठेविली आहे.

१४१. कलम १८१ यांत हिशेब तपासण्यास
 नेमलेल्या कमिशनराचा रिपोर्ट पुराव्यांत घेण्यांत
 येईल, म्हणून लिहिलें आहे. सन १८५९ चा आक्ट
 ८, यांतील या बाबी एथें सांगण्यांत आल्या आहेत.
 कारण साधारण कर्णोपकर्णी पुराव्यापासून या भिन्न
 आहेत असें दिसते.

१४२. कर्णोपकर्णी पुराव्यापासून भिन्न असा जो पूर्वोक्त प्रकार फिलिफ्स याणें लिहिला आहे तो असा कीं, जे बोललेले शब्द साक्षीदार कोडतास सांगतो, ते स्वतः जा व्यवहाराविषयी चौकशी चालली असत्ये त्याचे अंश असतात, किंवा त्याचें स्वरूप दाखविण्याजोगे त्या व्यवहारार्शी निकट संबद्ध असतात.

१४३. उदाहरण, तोंडचा किंवा लेखी हुकमाचा बाबर्दीत किंवा अब्रू घेण्याजोग्या मजकूराचा बाबर्दीत, किंवा शिव्यागाळीचा भाषणाचा बाबर्दीत, किंवा या प्रकारचा दुसऱ्या बाबर्दीत, बोललेले शब्द किंवा लेख, यांजविषयी चौकशी चाललेली असल्यास अशा शब्दांविषयीची साक्ष ही सहजच प्रधान पुराव्याचा स्वरूपाची असून कर्णोपकर्णीपासून केवळ भिन्न आहे. आणि त्याच प्रमाणें, पूर्वी सांगितल्या अन्वये संगनमताचा खटल्यांत मूळचा संकल्पास अनुसरून असणारी आणि साधारण हेतूचें अनुसरण करणारी इतर मसलतदारांची साङ्केतिक बोलणी हीं, त्या मसलतदारांचा सर्व टोळीची साङ्केतिक बोलणी आहेत, असें मानलें जातें; सबब अशा बाबर्दीत अशा साङ्केतिक बोलण्यांविषयी साक्ष प्रधान स्वरूपाची असत्ये. कारण, त्या शब्दांविषयीच चौकशी चालली असत्ये म्हणून तो पुरावा प्रधान होय. आतां उलट पाहतां, त्या मसलतीचा संबंधाचा व्यवहाराविषयी त्या मसलतदारांपैकी एकाच्यानें मागाहून सांगितलेली, किंवा लिहिलेली केवळ बातमी किंवा हकीकत, ही कर्णोपकर्णी पुरावा समजून

नाकबूल करण्यांत येईल. कारण, ती पूर्वसङ्के-
ताचा वेतास अनुसरून आणि मसलतदारांचा साधा-
रण हेतूने सांगितलेली किंवा लिहिलेली नसेल, आणि
यास्तव ती, सर्व मसलतदारांचें साङ्केतिक बोलणें
आहे, असें मानलें जाणार नाहीं.

१४४. आणखी, “एकाद्या विवक्षित कृत्याचा
“स्वरूपाविषयी, किंवा जाणें तें कृत्य केलें त्या मनु-
“ष्याचा इराद्याविषयी चौकशी करणें अवश्य अस-
“ल्यास, तें करत्ये वेळीं तो मनुष्य काय बोलला
“त्याची शाबिती त्या कृत्याचें खरें स्वरूप दाखविण्या-
“करितां पुराव्यांत ग्राह्य होईल.”

उदाहरण, एकादा मनुष्य आपलें घर सोडून को-
णत्या इराद्यानें निघून गेला, हें दाखविणें अवश्य अस-
ल्यास, घर सोडून जात्ये वेळीं तो जे शब्द बोलला
असेल, ते त्याचा इरादा दाखविण्याकरितां साक्षांत क-
बूल केले जातील; परंतु इतर कारणाकरितां कबूल के-
ले जाणार नाहींत. तसेंच, “आपल्या वाईट वाग-
“णुकीनें आपल्या बायकोस घर सोडून जाणें नवऱ्या-
“नें जरूर केलें, याविषयी शाबिती करण्यास्तव बा-
“यको घरांतून निघून जात्ये वेळीं जें बोलली, तें,
“त्या गोष्टीविषयी नवऱ्याविरुद्ध शाबिती करण्यास्तव
“पुराव्यांत कबूल करण्यास योग्य आहे, असें ठरवि-
“लें आहे.”

१४५. अशाच कारणास्तव, एकाद्या ग्रामिसरी
नोटीचा ऐवज जास द्यावयाचा म्हणून करून दिली
असेल, किंवा जाचा नावें तिजवर शेरा मारला असेल,

त्या मनुष्यानें ती चिठी करून देत्ये वेळीं चिठी करून देणाराचा नावें लिहिलेलीं पत्रें, त्या चिठीचा ऐवजाचा शाबितीकरितां पुराव्यांत घेतलीं जातात.

१४६. वर सांगितल्या प्रमाणें साङ्केतिक बोलण्यासहित केलेलें कृत्य त्या चौकशीस लागू असलें पाहिजे, हें आवश्यकच आहे; आणि जीं साङ्केतिक बोलणीं ग्राह्य आहेत, असें आपण वर उपपादन करीत आलों तीं साङ्केतिक बोलणीं जा गोष्टीविषयीं चौकशी असत्ये तिचे अंश असतात, सबब, किंवा तें केलें तिया खुलासा होतो सबब तीं ग्राह्य होतात; आणि या शेवटील सबबेवरून तीं ग्राह्य असल्यास योजनेवांचून किंवा संकल्पावांचून ठिकाणचा ठिकाणीं स्वाभाविक मस्पुष्ट झालीं पाहिजेत; तर त्यांचें वजन आहे असें दिसतें. कारण, तें कृत्य घडल्या नंतर जर त्या साङ्केतिक बोलणाराची साक्षीदाखल जबानी घेतली, तर तो जी हकीकत सांगेल त्यापेक्षां पूर्वोक्त साङ्केतिक बोलणें हें त्या कृत्याचा स्वरूपाविषयीं अधिक चांगला पुरावा होईल, असें रुढाकीनें लिहिलें आहे.

१४७ तसेंच, एकाद्या मनुष्यास मारामारीपासून दुखापत झाली असल्यास, आपल्या वेदना व क्लेश यांविषयीं आपल्या वैद्याजवळ त्याणें सांगितलेल्या हकीकती, त्या मनुष्याची त्या वेळची वास्तविक स्थिति शाबिती करण्यास, पुराव्यांत घेतल्या जातात. जेव्हां रोग्याची विवक्षित काळची शरीरमरुतीची खरोखर स्थिति मुद्यास लागू असत्ये, तेव्हां अशी साक्ष इतर

ठिकार्णीही घेतली जात्ये; आणि पूर्वोक्त हकीकती, वैद्यानें रोग्यास प्रश्न विचारल्यावरून उत्तरद्वारा सांगितल्या असल्यास, त्या विशेष मान्य होतात. कारण, रोगलक्षणाची परीक्षा करण्यास योग्य अशा पुरुषानें प्रतिप्रश्न करून त्या हकीकती काढलेल्या असतात.

१४८. आणि याच नियमावरून, कोणी मनुष्यावरून गाडी जाऊन तो मरण पावला असल्यास, त्याजला दुखापत झाल्यावर तत्क्षणीं जें तो बोलला असेल, तें त्या गाडी हाकणारावरील मनुष्यवधाचा चौकशीचा पुराव्यांत घेतलें जाईल.

१४९. परंतु वैद्याजवळ किंवा दुसऱ्या मनुष्याजवळ सांगितलेलें गाऱ्हाणें, जा एकाद्या गोष्टीनें क्लेश प्राप्त झाला असें म्हणणें असेल, त्या गोष्टीविषयीं किंवा त्या क्लेशाचें कारण अमुक मनुष्य आहे, असा आरोप ठेवण्याविषयीं, पुरावा होणार नाहीं असें दिसतें; परंतु स्वतांविषयीं मात्र पुरावा होईल. आणि या कारणास्तव बलात्कारानें स्त्रीसंभोग केल्याचा खटल्यांत फिर्यादीचा तर्फेचा वकीलास, जा स्त्रीस दुखापत झाली तिणें त्या बलात्काराविषयीं कांहीं गाऱ्हाणें केलें, किंवा नाहीं, असें साक्षीदारास विचारण्याची मोकळीक आहे. कारण तिणें गाऱ्हाणें केलें होतें किंवा नाहीं, हें जाणणें मोठें आवश्यक आहे; परंतु तिणें कोणाविरुद्ध नालस्ती केली त्याचें नाव किंवा त्या नालस्तीतील कांहीं विवक्षित हकीकती विचारण्यास त्याजला परवानगी नाहीं. अशा हकीकतीविषयीं त्या स्त्रीनें स्वतः शपथेवर जबानी दिली पाहिजे. जा स्त्रीस दुखापत

झाली तिची प्रत्यक्ष साक्ष अयोग्य रीतीने दाबून ठेविली असल्यास, तिने नालस्ती केल्याबद्दलची साक्ष कबूल केली जाणार नाही, असे ही आणखी दिसते; कारण, अशा साक्षीचा जोर प्रत्यंतरी पुराव्यादाखल आहे.

१५०. खाली लिहिलेल्या बाबतींत पुढे सांगितलेल्या शरतीवरहुकूम कर्णोपकर्णी पुरावा कबूल करण्यांत येतो.

- १ एकाद्या मुकदम्यांतील एकाद्या पक्षकाराचा स्वहिताविरुद्ध कबूलपणा.
- २ अंगीकार (म्हणजे, गुन्हा कबूल करणे).
- ३ सार्वजनीन किंवा सर्वसाधारण हितार्ची प्रकरणे.
- ४ वंशावळी, किंवा एकरक्तसंबंध, किंवा आत्मपणा.
- ५ प्राचीन भोगवटा.
- ६ पक्षकारांशिवाय अन्य मनुष्यांहीं स्वहिताविरुद्ध बोललेलीं साङ्केतिक बोलणीं, किंवा लिहिलेला मजकूर.
- ७ कामाचा ओघांत किंवा क्रमांत झालेलीं साङ्केतिक बोलणीं किंवा लिहिलेला मजकूर.
- ८ अंतकाळचीं साङ्केतिक बोलणीं.
- ९ वैद्यांचा जबान्या आणि रसायन विद्येसंबंधी परीक्षकांचे रिपोर्ट.

१५१. एकाद्या मुकदम्यांतील एकाद्या पक्षकारानें, किंवा त्याचा भागीदारानें, किंवा त्याचा अखत्यान्यानें, किंवा जाचा संबधानें तो वाद सांगत असेल त्याणें, आपल्या हिताविरुद्ध केलेला कबूलपणा त्या पक्षकाराचाविरुद्ध पुराव्यांत ग्राह्य आहे. सदरहु कबूलपणा कज्जांतील जाबजबाबांवरून दिसून येईल; अथवा दुसऱ्या प्रसंगी तोंडीं किंवा लेखी कबूलपणा केलेला असेल.

१५२. कज्जांतील जाबजबाबांविषयी सविस्तर वर्णन करून या ग्रंथाची क्लृप्त मर्यादा उल्लंघिल्याशिवाय, मुकदमा चालत असतां त्यांतील जाबजबाबांत केलेल्या कबूलपणाचा परिणाम पूर्णतेनें स्पष्ट करून सांगतां येणार नाही, तथापि हा कठीण विषय विलायतेंत चालू आहे; या संबंधीं तेथील कांहीं प्रमुख नियमांचें उद्घाटन करूं.

१५३. “दुसऱ्या पक्षाकडील जाबजबाब वगैरेंत “सांगितलेल्या हकीकतीस आडवें येतां येईल अशी “सवड असून तिला आडवें आलें नाही, तर ती आडवें “न येणारानें कबूल केली असा नियम आहे. ” म्हणजे, कज्जांतील प्रत्येक प्लीडिंगांत (म्हणजे जाबजबाब वगैरेमध्ये) सामनेवाल्यानें जीं सर्व दृढकथनें केलीं असतील, तीं आपल्या जाबजबाबांत वगैरे जर नाकबूल केलीं नसतील, तर तीं कबूल केलीं आहेत, असें गृहीत आहे; परंतु तीं सामनेवाल्याचीं दृढकथनें अशीं असलीं पाहिजेत कीं, जाबजबाबांचा स्थापित नियमाप्रमाणें तीं नाकबूल करतां आलीं असतीं.

“ भावोली (म्हणजे जमीनदार आणि कसणार हे
 “ कांहीं नियमांनीं पिकाचें वांटप करून घेतात, असा
 “ एक जमिनीचा सत्ताप्रकार आहे, या) नियमानें
 “ लागवडीस जमीन घेतली असून, तिजवरील सर्व
 “ पीक कसणारांनीं कापून नेलें, म्हणून त्यांजवर
 “ फिर्याद आणली; तींत, वादीनें आपणास योग्य वेळीं
 “ बीं पुरविलें नाहीं, आणि जें त्याणें दिलें तें जुनें आ-
 “ णि वाईट होतें, असा कसणार कुळांनीं जबाब
 “ दिला; यावरून भावोली सत्ताप्रकाराविषयी त्यांचा
 “ स्पष्ट कबूलपणा झाला असें ठरविलें आहे.”

१५४. कोणताही जाबजबाब, जो विरुद्ध पक्ष-
 कारानें आपल्या जाबजबाबांत दाखल केलेल्या कांहीं
 घडलेल्या गोष्टींचा निव्वह करतो, त्यास, आडवें येणा-
 रा जबाब, असें म्हणतात; आणि जा गोष्टीचा असा
 आडवा जबाब देऊं शकवेल, तिला, आडवें येण्याजोगी
 हकीकत, असें म्हणतात. यास्तव शुद्ध कायद्याचा बा-
 बतीवर आडवेपणा घेतां येणार नाहीं, तथापि कायद्या-
 चा आणि घडलेल्या गोष्टीचा मिश्रित दृढकथनावर आ-
 डवेपणा घेतां येईल. आणखी विरुद्ध पक्षकारानें आ-
 पल्या जाबजबाबांत जा गोष्टीचें दृढकथन केलें नाहीं,
 किंवा जी हकीकत आवश्यकतेनें त्यांत गर्भित नाहीं,
 तिजवर त्यास आडवेपणा घेतां येत नाहीं. याचप्र-
 माणें एकाद्यास अमुक गोष्टीवरून प्रतिबंध होऊन आ-
 डवें येण्याची मनाई होईल. जसें, जा जमिनीचा
 किंवा घराचा मालकास भाडोत्री भाडें देतो त्याचा

मालकीचा हक्क नाकबूल करण्यास भाडोत्री याजला प्रतिबंध आहे.

१५५. कोणत्याही कज्जांतील जाबजबाबांत केल्या कबूलपणा त्या कज्जांत मात्र प्रतिबंधक होतो, आणि तो दुसऱ्या कोणत्या फिर्यादींत लागू पडणार नाही, असा साधारण नियम आहे. परंतु पहिल्या फिर्यादींत झालेल्या निवाड्यावरून नंतर फिर्याद केली असल्यास, तींत पहिल्या फिर्यादींतील जाबजबाबावरून झालेला कबूलपणा दुसऱ्या फिर्यादींत उपयोगी पडेल. कज्जांतील कागदांचा मजकूरावरून झालेल्या कबूलपणापासून जा कज्जांत तो झाला असेल त्याच कज्जांत परिणाम काय होतो याविषयी टेलरकृत पुराव्याचा ग्रंथांत असा नियम लिहिला आहे की, “कज्जांतील जाबजबाबांत कांहीं मुद्याचें दृढकथन सु-
 “युक्त केलें असून विरुद्ध पक्षकार त्याचा निन्हव न
 “करितां तें सोडून देईल, म्हणजे आपल्या जाबजबा-
 “बांत कबूलातीचा आणि टाळाटाळीचा जबाब देईल,
 “किंवा दुसऱ्याच कोणत्या मजकूरास आडवा येईल,
 “किंवा त्यावर कायद्याची हरकत घेईल, किंवा त्या
 “मुद्याविषयी नास्तपक्ष स्वीकारून आपणावर निवा-
 “डा घेईल, तर त्याणें त्या जबाबाचा संबंधानें, अथवा
 “त्या कज्जाचा जूरी समूचा चौकशीमध्येही तें दृढ-
 “कथन निश्चित कबूल केलें आहे असें होतें.”

१५६. जा गैरलागू घडलेल्या गोष्टी कज्जांतील जाबजबाबांत लिहावयास नकोत, त्यांस पूर्वाक्त कबूलपणा लागत नाही; आणि दुसऱ्या एकाद्या गोष्टीवर

आडवेपणा घेऊन कज्जाचा जाबजबाबांतील मजकूरावरून झालेला गर्भित कबूलपणा, त्या कबूलपणा करणाऱ्या पक्षकाराचाविरुद्ध त्या आडवें येण्याविषयी निर्णय झाल्यावांचून त्याचा हिताविरुद्ध होणार नाही, असें दिसतें. या बाबतींत, राबिन्स् विरुद्ध लार्ड मेड्स्टन्, हा कज्जा निर्णित झाला आहे; त्यांतील दावा प्रामिसरी चिठीवरून होता. त्यांत चिठीचा रकमेपेक्षां कमती ऐवज पोंचला असून त्याची मी फेड केली आहे, अशी प्रतिवादीची तकरार होती. वादीनें चिठीपेक्षां ऐवज कमी पोंचल्याबाबदचा कथनाविषयीचा तकरारीकडे लक्ष न देतां फेडीचा दृढकथनाविषयी आडवेपणा घेऊन उत्तर दिलें. या कज्जांत वादीतरफेनें निवाडा होऊन चिठीची सर्व रकम देण्याचा ठराव झाला; याचें कारण असें दिसतें कीं, फेडीची शाबिती वादीकडून झाली नाही, न्यावरून त्याची तकरार रद्द झाली; आणि यास्तव त्याजला वादीचा गर्भित कबूलपणापासून फायदा मिळूं शकला नाही. आणि वास्तविक पाहतां, कांहीं मजकूर गाळून केलेला कबूलपणा कांहीं शर्तीनें केलेला असतो असें वास्तविक रीतीनें मानलें पाहिजे. ती शर्त अशी कीं, आड आलेल्या दृढकथनाची जर सामनेवाल्यानें शाबिती केली तर तो कबूलपणा अमलांत येतो.

१५७. सन १८५९ चा आक्ट ८, या अन्वये हिंदुस्थानांत फार निराळी वहिवाट सुरू झाली आहे, तिजवरून इंग्लिश वहिवाटी प्रमाणें नियमित जाबजबाबांत

केलेला पूर्वोक्त कबूलपणा किती उपयोगी पडेल, या गोष्टीचा निर्णय झाल्याचें ग्रंथकारास आढळत नाही; परंतु जेव्हां हिंदुस्थानांतील इनसाफाची वहिवाट अधिक ऊर्जित दशेस येईल, तेव्हां इंग्लंडांतील वहिवाटीविषयी सदरील सूचना ही कदाचित् उपयोगी पडेल.

१५८. कज्जांतील जाबजबाबाशिवाय मजकूरानें केलेला कबूलपणा खेरीज करून इतर रीतीनें केलेल्या कबूलपणाची शाबिती कर्णोपकर्णी पुराव्यानें करतां येईल. साधारण कर्णोपकर्णी पुराव्यापासून हा प्रकार खरोखर फार भिन्न आहे. कारण कोणी मनुष्य एकादी गोष्ट खरी असल्यावांचून ती आपल्या हिताविरुद्ध खुशीनें कबूल करणार नाही, याविषयीचें अनुमान इतकें बळकट आहे कीं, साधारण साक्ष खरी पटण्यास कायद्याप्रमाणें दिलेली शपथ आणि प्रतिप्रश्न करण्याचा प्रकार हीं दोन मुख्य साधनें असतात, व्यापेक्षांही स्वहित हें विशेष सबळ साधन आहे. आणि मुकदम्यांतील एकाद्या पक्षकारानें आपल्या हिताविरुद्ध केलेल्या कबूलपणाविषयीची साक्ष, ही कर्णोपकर्णी पुराव्याचा रूपाची आहे असें मानण्यापेक्षां, मूळ रूपाची आहे असें मानिलें असतां चालेल.

१५९. अशा तोंडचा कबूलपणाविषयीचा पुराव्याचें वजन, साक्षीदाराचा प्रामाणिकपणाविषयीची पत आणि व्याचा स्मरणाची बळकटी यांचा अनुरोधानें विशेषेंकरून असतें. कबूलपणाची पूर्ण मजबुदी

व वास्तव अर्थ, हीं समजावीं म्हणून, जा शब्दांनीं तो कबूलपणा केला असेल ते जितके नजीक यथातथ्य बोलूं शकवतील तितके बोलावे, आणि तो कबूलपणा जा रीतीनें व जा हकीकतींनीं केला त्यांचें प्रदर्शन करावें. मद्रास इलाक्यांतील जिल्ह्यांत कर्जाविषयीं फिर्यादीचा पुरावा बहुत करून हमेशा प्रतिवादीचा तोंडचा कबूलपणाविषयीं साक्षीनें करतात, परंतु प्रतिप्रश्न केले असतां ते साक्षी बहुधा गडबडतात.

१६०. जा पक्षकाराचा विरुद्ध एकादा कबूलपणा पुराव्यांत दिला असतो, त्या पक्षकारास, तो सर्व लेख किंवा त्या विषयाशीं किमानपक्ष जितका लागू असेल तितका तरी वाचला जावा किंवा तो कबूलपणा तोंडचा असल्यास त्या विषयासंबंधी अशेष संभाषण पुनः वदवून घ्यावें, अशी अट धरण्याचा हक्क आहे.

१६१. साक्षीविषयींचा इंग्रजी शास्त्रांत कबूलपणाचें इतकें वजन मानलें आहे कीं, एकादा लेख हजर करतां येत असतां हजर केला नसेल तथापि त्यांतील मजकूराविषयीं एकाद्या पक्षकारानें केलेल्या कबूलपणाचा बाबर्तात साक्ष घेण्यांत येत्ये.

सदरील नियमा प्रमाणें असा पुरावा ग्राह्य आहे, परंतु, त्याची मातबरी किती, हा निराळाच प्रश्न आहे; तसेंच एकाद्या संभाषणाचा हकीकती सांगण्यांत बहुतकरून लोक अतिशय चुक्या करितात, त्याविषयीं आणि या देशांत सन्याची कमी मान्यता आहे याविषयीं विचार केला असतां, जो लेख पुराव्यांत

हजर करतां येतो, त्या लेखांतील मजकूराविषयीं तोंड-
चा कबूलपणाचा पुरावा, हा, सदरहु लेख हजर करू-
न केलेल्या पुराव्यापेक्षां कमी खातरीचा आहे असें
कबूल केलें पाहिजे.

१६२. एका प्रतिवादीनें दिलेला जाब “ दुस-
“ न्याचा विरुद्ध साक्ष ” होत नाही. मद्रास सदर
अदालतीनें तारीख १० एप्रिल् सन १८६१ रोजीं स-
न १८६० चा स्पेशल अपील नंबर ५५० चा फैसल
केला. तो कच्चा जमिनीचा एक तुकडा परत घेण्या-
विषयीं होता; त्यांतील १ नंबरचा प्रतिवादीनें दावा
कबूल केला; परंतु माझा भाऊ, म्हणजे दुसरा प्रतिवा-
दी, याचें व माझे पूर्वीच वांटप झालें असून ती मिळ-
कत त्याचा कबजांत आहे, अशी तकरार केली; याव-
रून पहिल्या वादीचा कबूलपणा दुसऱ्याचा विरुद्ध
उपयोगी पडूं शकला नाही. कारण, पहिल्या प्रति-
वादीचा स्वतांचा सांगण्यावरून या दोन प्रतिवादींचा
दरम्यानचा हिताविषयीं एकदिलपणा नसून दुसऱ्या
प्रतिवादीचा हातांत कबजा होता, असें दिसून आलें.

१६३. सामईक व्यवहारासंबंधी एका भागीदा-
रानें हिताविरुद्ध केलेला कबूलपणा किंवा दिलेला
जाब, विरुद्ध पक्षकाराशीं संगनमतानें केला आहे
असें दाखविलें नसल्यास, दुसऱ्या भागीदारांविरुद्ध
तो कबूलपणा साक्ष समजला जाईल. परंतु तो कबू-
लपणा भागीदारांवर लागू पडण्याकरितां सामईक व्य-
वहारासंबंधी असला पाहिजे; आणि याच प्रमाणें एका-
द्या अखत्याच्याचा कबूलपणा त्याचा मालकावर लागू

पडण्याकरितां त्या अखत्याच्याचा अखत्याराचा मर्या-
देंत असला पाहिजे. भागीदारी किंवा अखत्यार, हीं
प्रथम शाबित झाल्यावांचून भागीदाराचा किंवा अख-
त्याच्याचा कबूलपणा पुराव्यांत घेतला जाणार नाही.
अशी शाबिती होण्याकरितां जा मनुष्यानें तो कबूलपणा
केला असेल त्याणें ती भागीदारी किंवा अखत्यार क-
बूल केला असेल तर तेवढ्या वरूनच पुरावा होत नाही.
लेखी पावती लिहून देणारावर आणि जा मनुष्याचा
हिताकरितां ती लिहून दिली असेल त्या मनुष्यावर-
ही, तिचा परिणाम काय होतो त्याविषयीं पुढें सांगि-
तलें जाईल. पाळण करणाऱ्या मनुष्यानें केलेला
कबूलपणा शपथेवर केला असला तरीही, जर तो
त्या विवक्षित चौकशीसाठीं केला नसेल, तर इंग्रजी
शास्त्रावरून त्याचा दिमतीतील पाल्य मनुष्याविरुद्ध
पुराव्यांत कबूल होत नाही. “ एकाद्या स्त्रीस जेव्हां
“ तिचा नवऱ्याचा अखत्यार असेल, तेव्हां मात्र ति-
“ चा कबूलपणा तिचा नवऱ्यावर लागू पडेल. ”

१६४. जा पक्षकारानें कबूलपणा केला, तो त्या-
णें आपल्या हिताविरुद्ध केला असल्यास मात्र पु-
राव्यांत घेतला जाईल, नाही तर तो घेतला जाणार
नाहीं; आणि बलात्कारानें, किंवा कपटानें, किंवा
मिथ्या वर्णनानें करून घेतलेला, किंवा घडलेल्या गो-
ष्टीविषयीं चुकीनें झालेला कबूलपणा, त्याच प्रमाणें
अग्राह्य आहे; आणि या प्रमाणें कनिष्ठ कोडतांत
एक पक्षकार स्वतः हजर झाला असून त्याजला

व्यायाधीशानें अयोग्य रीतीनें दाब घालून व्यापासून करून घेतलेला कबूलपणा निरर्थक मानला गेला आहे.

१६५. कोणताही कबूलपणा पुराव्यांत घ्यावयाचा असेल, तर तो अयोग्य आवदाबापासून अगदीं मोकळा असला पाहिजे; हें इतकें अवश्य मानलें आहे कीं, फिर्यादीपर्यंत मजल न यावी म्हणून खासगी रीतीनें कज्जाची तोडजोड किंवा समजूत हांप्याविषयीं बोलणें चालत असतां केलेला कबूलपणा, भरवशाचा बोलण्या सारखा समजून, पुराव्यांत घेतला जात नार्हीं; याचें कारण असें दिसतें कीं, एकादा पक्षकार इतर प्रसंगीं जा गोष्टी नाकबूल करतो, त्या कज्जाकफावतींशिवाय स्वस्थतेनें उलगडा करण्याकरितां कदाचित् कबूल करील.

अशा बाबतींत जा एकाद्या लेखी मजकुरांत कबूलपणा असतो त्या लेखाचा आपणाविरुद्ध उपयोग होऊं नये, अशी तो मजकूर लिहिणाराची इच्छा असल्यास, त्या लेखाचा आरंभीं 'नुकसानावांचून' असे शब्द लिहितो, तेणेंकरून तो लेख त्याचा हिताविरुद्ध किंवा त्याचा तर्फेचा पुराव्यांत दाखल करतां येत नार्हीं.

अंगीकार.

१६६. फौजदारी गुन्ह्यांतील आरोपित मनुष्यानें केलेले अंगीकार, हे दिवाणी कज्जांत पक्षकारांनीं केलेल्या कबूलपणा सारखे आहेत. या दोन्ही गोष्टी-

विषयीं कर्णोपकर्णी पुरावा घेतला जातो. कारण, एकादा मनुष्य आपल्या हिताविरुद्ध आपखुशीनें खोटा मजकूर सांगेल, असा संभव नसतो. अंगीकारा-विषयीं कर्णोपकर्णी पुरावा जा शर्तीनें कबूल करण्यांत येतो, त्याविषयीं आपण प्रथमतः व्याख्या करून अशा पुराव्यास साधारणतः किती वजन योग्य आहे, याचा नंतर विचार करूं.

१६७. एकादा अंगीकाराचा मजकूर आपखुशीनें आणि स्वसंतोषानें झाला असेल तरच त्याचा उपयोग आहे, असा त्यांचा आधाराधेय संबंध आहे; म्हणून, जेव्हां एकाद्या अंमलदार माणसाकडून मिळालेल्या एकाद्या अभिवचनामुळे, किंवा धमकीमुळे तो अंगीकार झाला आहे, अशी कल्पना करण्यास कांहीं कारण असल्यास, तो अंगीकाराचा मजकूर पुराव्यांत मान्य होण्यापूर्वी, अभिवचन किंवा धमकी नव्हती, असा पुरावा झाला पाहिजे. अशा बाबरीत सरकारी अंमलदार व वैद्य व जेलर (म्हणजे कारागृहाध्यक्ष) आणि शिपायी यांस मात्र अंमलदार मनुष्य मानलें जातें असें नाहीं; परंतु, यजमान आणि यजमानीन हींही मानलीं जातात. परंतु यजमानीन असल्यास, ती घरचा कारभार पाहत असली पाहिजे. उदाहरण, एका दासीवर खुनाचा आरोप आला होता तिला तिची यजमानीन म्हणाली, “जर तूं अपराधी असशील तर कबूल हो, तेणें करून कदाचित् “तुझा जीव बचावेल.” या अशा सांगण्यावरून त्या

दासीनें केलेल्या गुन्ह्याचा अंगीकार मान्य करण्यांत आला नाही.

१६८. याच प्रमाणें अंगीकाराचा मजकूर सांगण्याकरितां अभिवचनानें किंवा धमकीनें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें एकाद्यास उद्युक्त करण्याची पोलीस अंमलदारांस आणि इतरांस मनाई आहे. परंतु उलट पाहतां, एकादा कैद केलेला मनुष्य आपखुशीनें एकादी उघडीक करण्यास इच्छीत असेल तर त्याजला ताकिदीनें किंवा इतर तऱ्हेनें ती करण्यास त्यांणीं मनाई करूं नये. आणि एकाद्या पोलीस अंमलदारापार्शीं सांगितलेला अंगीकाराचा मजकूर जा मनुष्यानें सांगितला असेल त्याचा विरुद्ध पुराव्यांत ग्राह्य नाही, आणि त्याचप्रमाणें पोलिसाचा कैदेत असतां आरोपित मनुष्यानें सांगितलेला एकादा अंगीकाराचा मजकूर, प्रत्यक्ष माजिस्त्रेटासमक्ष सांगितलेला नसल्यास, तो मजकूर त्या आरोपित मनुष्याचा विरुद्ध पुराव्यांत घेतला जाणार नाही (स० १८६१ चा आक्ट २५ कलमें ९८, १४६, १४८ व १४९).

१६९. अंगीकार करून मजकूर सांगितल्यास तुजला बरें पडेल, किंवा अंगीकार करून मजकूर सांगितला नाही तर तुझें वाईट होईल, म्हणून एकाद्या अंमलदारानें कैदीला सांगितलें असून त्यावरून केलेला अंगीकार त्या कैदीविरुद्ध ग्राह्य होणार नाही. परंतु परलोकीं ईश्वराचा क्षमेविषयीं किंवा तेथें मिळणाऱ्या सुखदुःखांविषयीं सांगून अभिवचन किंवा

धमकी कैदी यास देऊन अंगीकार करविला असल्यास तो निरुपयोगी होणार नाही.

१७०. कोणत्याही कैदीस धरल्यावर जर एकाद्या अंमलदारानें, तुला अमूक आरोपावरून धरला आहे, असें सांगितलें, आणि अभिवचनानें किंवा धमकीनें त्या आरोपाचा त्याजकडून गैरशिस्त रीतीनें अंगीकार करविला, आणि जर नंतर जा एकाद्या दुसऱ्या गुन्हाविषयीं त्याचा वहीम आला नव्हता त्याजविषयीं तो कबूल होईल तर त्याणें केलेला तो दुसऱ्या गुन्हाचा अंगीकार जेव्हां त्या दुसऱ्या गुन्हाविषयीं चौकशी चालू होईल तेव्हां त्याचा गुन्हाचा पुराव्यांत घेतला जाईल, असें इंग्लंडांत ठरविलें आहे. परंतु कैदी याजला, अमुक आरोप तुजवर आहे, अशी खबर दिली नसल्यास तसें होणार नाही.

१७१. “अनधिकृत मनुष्यानें अधिकाऱ्याचा “समक्ष कैदीस उद्युक्त करून अंगीकार करविला असेल, आणि तो अधिकारी कैदीस सावध करणार नाही आणि आपली असंमतिही दर्शविणार नाही, “तर तो कैदीनें केलेला अंगीकार पुराव्यांत ग्राह्य नाही.” परंतु जा एकाद्या मनुष्याचा अधिकार किंवा सत्ता कैदीवर नसेल, किंवा धमकी अमलांत आणण्याची किंवा अभिवचन पूर्ण करण्याची शक्ति नसेल, तर अशा मनुष्यानें दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें धमकी किंवा अभिवचन देऊन करविलेला अंगीकार अग्राह्य होणार नाही.

१७२. कित्येक कजांत अभिवचनाचा किंवा

धमकीचा परिणाम अंगीकाराचा मजकूर सांगण्यापूर्वी नाहींसा झाला, असें ठरविलें आहे, आणि त्या कारणास्तव तो अंगीकार पुराव्यांत घेतला गेला आहे. उदाहरण, जेव्हां अभिवचनानंतर किंवा धमकीनंतर माजिस्त्रेयानें किंवा इतर अंमलदार मनुष्यानें कैदी याजला ताकीद दिली असेल कीं, जें कांहीं तूं सांगशील त्याचा उपयोग चोक्रशीसमयीं तुझा विरुद्ध केला जाईल, तेव्हां नंतर केलेला अंगीकार पुराव्यांत कबूल करण्यांत येतो. जसें, जर तूं गुन्हा कबूल करशील तर मी शिपायास बोलावूं पाठविणार नाहीं, असें कैदीचा धनिनीनें अभिवचन देऊन कैदीस उद्युक्त केलें आणि शिपाई येऊन कैदी याजला घेऊन गेला, तेव्हां त्या अभिवचनाची सबब नाहींशी झाली, असा ठराव होऊन नंतर त्या शिपायापार्शीं केलेला अंगीकाराचा मजकूर पुराव्यांत घेण्यांत आला.

१७३. “अभिवचनाचा किंवा धमकीचा उपयोग न करितां युक्तीनें किंवा फसवणीनें करविलेला अंगीकार कबूल केला जातो.”

याच प्रमाणें खाली लिहिलेल्या प्रत्येक कज्जांत केलेले अंगीकार, म्हणजे कबूलपणे, पुराव्यांत घेतले गेले आहेत; जसें, कितीएक कज्जांत मिलाफी पूर्वीच पकडले गेले आहेत, अशा फसवणीनें कैदीस उद्युक्त करून करविलेला अंगीकार; तसेंच, कैदीनें अपराध केला अशी उगाच थाप मारून तूं आपल्या चुलत्यास कसें विष घातलें, असें एका पोलीसाचा शिपायानें विचारिलें होतें, तेव्हां तिणें कबूल होऊन केलेला

अंगीकार; तसेंच, बंदिशाळेचा अंमलदारानें कैदीचें पत्र डाकेंत पोंचवण्याचें खोटें वचन दिलें आणि पत्र मध्येच फोडिलें त्यांत गुन्हाचा अंगीकाराविषयी मजकूर लिहिला होता, तो अंगीकार; या उदाहरणांमधील अंगीकार त्या त्या कजांत कबूल करण्यांत आला आहे. त्या प्रमाणेंच एका कजांत कैदी याणें गुन्हाचा अंगीकार केल्याचा मजकूर सांगावा म्हणून, त्याजला झिंगवला होता; या कजांत जा वेळीं त्याणें अंगीकाराविषयी मजकूर सांगितला त्या वेळीं जरी तो झिंगलेला होता तरी त्या गोष्टीवरून तो अंगीकाराचा मजकूर अग्राह्य होत नाहीं; परंतु त्यास जें वजन द्यावयाचें त्यांत मात्र कमतरपणा येईल, असें ठरविलें गेलें आहे.

१७४. एकादा कैदी पोलिसाचा ताब्यांत नसतां, आणि कांहीं धमकी किंवा अभिवचनाचा उपयोग न करितां, जर त्यास अंमलदारानेंही सवाल केल्यावरून त्याणें गुन्हा अंगीकारिला, तर तो अंगीकाराचा मजकूर पुराव्यांत कबूल करण्यांत येईल असें दिसतें. चौकशी चालत असतां माजिस्त्रेटानें कोणतेही प्रश्न जे त्यास अवश्य दिसतील ते कैदी यास विचारावे; परंतु आरोपित मनुष्यास आपल्या मर्जीप्रमाणें त्यांचीं उत्तरें देण्याचा अथवा न देण्याचा अधिकार आहे. अभिवचनें किंवा धमकी किंवा इतर आबदाबानें आरोपित मनुष्यास गुन्हा कबूल होण्यास उद्युक्त करूं नये; परंतु जा गुन्हाचा त्याजवर आरोप ठेविला असेल त्याविषयी

कबुलातीचा मजकूर जर तो आपोआप सांगू लागला, तर माजिस्त्रेटानें त्यांतील घडलेल्या हकीकर्तांविषयीं न्याला तपशीलवार प्रश्न करावे, आणि प्रत्येक सवाल व जबाब पूर्णतेनें लिहून घ्यावा. आरोपित मनुष्याला आपल्या उत्तरांचा अर्थ स्पष्ट करण्याची किंवा त्यांत जास्त मजकूर घालण्याची परवानगी आहे, आणि मग, ही जवानी बरोबर आहे, असें न्याणें म्हटल्यावर त्या जवानीखालीं माजिस्त्रेटानें आपली सही करून, ही जवानी माझा समक्ष व मला ऐकूं येई अशा रीतीनें घेतली आहे, व जा मनुष्यावर फिर्याद झाली न्याणें जो मजकूर सांगितला तो सर्व हींत बरोबर लिहिला आहे, असा आपल्या सहीनिशींचा शेरा तिजवर लिहिला पाहिजे, (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलमें २०२, २०३, २०५ आणि २४९).

१७५. जवानीवरील माजिस्त्रेटाचा सहीनिशींचा शेऱ्याचा खरेपणाविषयीं सेशन कोर्टास संशय नसल्यास, त्याजपुढें झालेली आरोपित मनुष्याची पुरशीस सदरील माजिस्त्रेटाचा शेऱ्याचा खरेपणाचा पुरावा न मागतां पुराव्यांत घ्यावी, आणि माजिस्त्रेटाची सदरील सही, ही सदरहू पुरशिशिविषयीं प्रथमदर्शनी पुरावा होईल (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम ३६६); आणि हा आक्ट चालू होण्यापूर्वींही, एकाद्या पुरशिशिविषयीं आणि अंगीकाराविषयीं तो पूर्वोक्त लेख उत्कृष्ट पुरावा आहे, असें हमेशा मानलें आहे.

१७६. (सर्वाडिनेट्ट म्हणजे) ताब्यांतील जज

आणि प्रिन्सिपाल सदर अमीन यांजकडे पाठविलेल्या कज्जाची चौकशी, ते, सन १८६१ चा २५ व्या कायद्यांत माजिस्त्रेटाकरितां वहिवाटीचे नियम ठरविले आहेत त्यांप्रमाणें करितात (सदरहु आक्टचें कलम ३५८ पहा).

१७७. उभय पक्षांकडून आलेला पुरावा ऐकिल्यानंतर आरोपित मनुष्यास सवाल विचारण्याची सेशन कोर्टास परवानगी आहे; परंतु जबाब देण्याविषयी त्या आरोपित मनुष्यावर सक्ती नाहीं (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम ३७३).

१७८. “ जरी अभिवचन किंवा धमकी यांचा “ योगानें करून घेतलेली कबुलात कबूल करतां येत “ नाहीं, तरी, जर त्या कबुलातीमुळें त्या कैदीचा “ अपराध जा एकाद्या घडलेल्या गोष्टीवरून स्थापित “ होण्यासारखा असेल त्या गोष्टी कळून आल्या, “ तर त्या घडलेल्या गोष्टीविषयीं पुरावा घेण्याचा अ- “ धिकार आहे. ”

याच प्रमाणें, एका अंमलदारानें अभिवचन किंवा धमकी दिल्यावरून त्या अयोग्य आबदाबानें कैदीनें अंगीकाराचा मजकूर सांगून, त्याणें जा ठिकाणीं चोरीचा माल छपवून ठेविला होता तें ठिकाण दाखविलें; या कज्जांत, जा ठिकाणीं चोरीचा माल छपवून ठेविला होता तें ठिकाण कैदी याजला माहीत होतें, एवढें दाखविण्या पुरता त्या अंगीकाराचा मजकुराचा जो भाग असेल तो भाग, त्या कैदीला त्या गोष्टीची

माहिती आहे, असें शाबीत करण्यास्तव पुराव्यांत घेतला जाईल; परंतु त्या अंगीकाराचा मजकुराचा दुसरा भाग घेतला जाणार नाही. धमकीचा किंवा अभिवचनाचा आबदावानें सांगितलेला अंगीकाराचा मजकूर खोटा असेल या कल्पनेनें वर्ज करण्यांत येतो; परंतु त्यापैकी जितका एकाद्या खचीत झालेल्या घडलेल्या गोष्टीविषयी असतो तितका उघड खरा आहे, असें समजून मान्य केला जातो; आणि याच कारणावरून, “जा मनुष्यावर अपराध केल्याची फिरीद झाली, त्याणें आपल्यापार्शीं बातमी सांगितल्यावरून एकाद्या घडलेल्या गोष्टीचा थांग आपणास लागला, अशा अर्थाची जबानी कोणा पोलीस कामगारानें दिली असतां, ती बातमी सांगणें, हें अपराध कबूल केल्या अगर पतकारल्या दाखल असो अगर नसो, त्या बातमीचा जितक्या अंशाचा त्या बातमीवरून जा घडलेल्या गोष्टीचा थांग लागला त्या गोष्टीशीं स्पष्ट संबंध असेल, तितका अंश पुराव्यास घेण्याचा अखत्यार आहे.” (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १५०). परंतु अशा अंगीकाराचा मजकुरापैकीं एकादा भाग ग्राह्य होण्यास्तव त्याचा प्रत्यंतरास कांहीं घडलेली गोष्ट असली पाहिजे, हें निखालस अवश्य आहे. उदाहरण, अभिवचनाचा आबदावानें एका कैदीनें अंगीकाराचा मजकूर सांगितल्यानंतर, एका मनुष्यापार्शीं चोरोचा माल दिला आहे, असें सांगून तो मनुष्य दाखवून दिला आणि त्या मनुष्यानें ती गोष्ट

नाकबूल केली. या कज्जांत त्या अंगीकाराचा मजकुरापैकी कोणताही भाग मान्य झाला नाही; आणि पुढे कैदीने त्या अंमलदारास त्या माणसाचा घरी नेऊन त्या मनुष्यास दाखविलें, याविषयी सदरहु कैदीचा पूर्वोक्त कबूलपणा त्याच प्रमाणें अग्राह्य मानला गेला.

१७९. एकाद्या अयोग्य रीतीने सांगितलेल्या अंगीकाराचा मजकुरापैकी, जितका खर्चात झालेल्या घडलेल्या गोष्टीविषयी खास संबद्ध असतो, तितका मात्र ग्राह्य आहे असें दिसतें; आणि याच कारणास्तव, आपण हजर केलेला माल चोरीचा आहे, असा कैदीने अयोग्य आवदावानें सांगितलेला मजकूर मान्य करण्यांत येणार नाही. फिलिप्स याणें असें लिहिलें आहे कीं, अशीं बोलणीं गतव्यवहाराचा हकीकतीचीं नसतात, परंतु तो माल हजर करण्याचा कृत्याविषयीं परिस्फोटकारक असतात, म्हणूनच मात्र तीं मान्य करण्यांत येतात; असें मानतां येईल.

१८०. संगनमता बाबदचे कज्जे खरीज करून, एका कैदीने सांगितलेला अंगीकाराचा मजकूर दुसऱ्याविरुद्ध पुरावा होत नाही; आणि मुख्य गुन्हा करणारानें माजिस्त्रेटा पुढेही सांगितलेला अंगीकाराचा मजकूर त्या गुन्हास सहाय करणाऱ्याविरुद्ध पुरावा होणार नाही. या नियमाचा यथायोग्यतेविषयी लोक अंदेशा घेतात; परंतु ही गोष्ट आपणास ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, अंगीकाराचा मजकूर न्यायसंबंधी शपथ घेतल्यावांचून हमेशा सांगण्यांत

येतो, आणि दुसऱ्या कैदीस त्याचा खरेपणाचा पडताळा घेण्यास प्रतिप्रश्न करण्याची सवड नसत्ये; असें असून मुर्झीच तो सांगणाराचा विरुद्ध पुराव्यांत घेतला जातो याची तरी सबब इतकीच आहे की, एकादा पक्षकार आपल्या हिताविरुद्ध अंगीकाराचा खोटा मजकूर सांगणार नाही. परंतु ही सबब दुसऱ्यावर दोषारोप करण्यास लागत नाही; आणि पुष्कळ कज्जांतून अंगीकाराचा मजकूर सांगणाऱ्या मनुष्यास आपल्या अपराधांत दुसऱ्यास भागीदार करण्याविषयी, आणि ते आपल्यापेक्षां जास्त अपराधी आहेत असेंही दाखविण्याविषयीं सबळ मोह असतो; परंतु गुन्ह्यास सहाय्य करणाराची निराळी चौकशी चालली असल्यास, मुख्य गुन्हेगाराला त्याचा विरुद्ध साक्षीदाराप्रमाणें साक्ष देतां येईल असें दिसतें; आणि कोणी जा एकाद्या कैदीशीं मिळून एकादा अपराध केला असेल, त्या मिलाफदाराची चौकशी त्याचा बराबर होत नसल्यास या कैदीतरेफे तो लायक साक्ष होतो.

१८१. संगनमताबाबदचा कज्जांत खालीं लिहिल्या प्रमाणें नियम आहे. एकाद्या गैरकायदा कामाकरितां कित्येक मनुष्यांनीं संगनमत केलें आहे, असें शाबीत झाल्यास, त्यांपैकीं एकाद्यानें पूर्वसाङ्केतिक बेतास अनुसरून आणि साधारण हेतूसंबंधीं केलेलें दृढकथन, हें, सर्व मिलाफदारांचें दृढकथन किंवा कृत्य आहे, असें मानण्यांत येऊन तें सर्व जुटीचा विरुद्ध पुराव्यांत घेण्यांत येतें. उदाहरण, साधारण

हेतूस अनुसरून एका मिलाफदारानें लिहिलेलें पत्र, त्याचा संगतीचा मिलाफदारानें पाहिलेलें नसतांही, त्याचा विरुद्ध पुरावा होतें; परंतु झालेल्या व्यवहाराविषयीं एकाद्या मिलाफदारानें केवळ हकीकत सांगितली असून, ती साधारण हेतुसिद्धयनुकूलतेचा इराद्यानें सांगितली नसेल, तर अशी केवळ हकीकत संगतीचा मिलाफदाराविरुद्ध अग्राह्य आहे.

१८२. दिवाणी प्रकरणांतील कबूलपणा प्रमाणेंच एकाद्या आरोपित मनुष्यानें सांगितलेल्या अंगीकाराचा बाबदीत असा नियम आहे कीं, जा पक्षकारानें अंगीकाराचा मजकूर सांगितला असेल, तो सविस्तर पाहून त्यावरून कोडतास न्याय करितां यावा यास्तव तो सर्व वाचून ऐकण्याचा किंवा पुनः वदवून घेण्याचा त्या मनुष्यास हक्क आहे; परंतु, त्याचा प्रत्येक अंश एकसारखा विश्वसनीय आहे, असा याचा अर्थ होत नाही. अंगीकाराचा मजकुराचा एकाद्या अंशावर विश्वास ठेवण्यास आणि बाकीचावर बेभरवसा करण्यास चांगलें कारण असू शकेल, आणि त्याप्रमाणें करण्यास कोडतास मुखत्यारी आहे.

१८३. आतां कैदीनें सांगितलेल्या अंगीकाराचा मजकुरास किती वजन द्यावें याचा आपण विचार करूं.

१८४. एकाद्या गुन्ह्याविषयीं आपखुशीनें सांगितलेल्या अंगीकाराचा मजकुरावरूनच प्राणान्त दंडाचा अपराधाविषयीं अपराधस्थापन करण्यास पुरती

सबब होव्ये, असें इंग्लंडांत ठरविलें आहे. साम्प्रत
 “आरोपित मनुष्यानें, आपण अपराध केला आहे,
 “असा जाब दिल्यास तो जाब सेशन कोर्टांनें दफ्तरीं
 “लिहावा, आणि त्याजवरून आरोपित मनुष्यावर
 “अपराध स्थापित करावा.” आणि कनिष्ठ कोडतां-
 चा वहिवाटीस हाच नियम लागू केला आहे असें
 दिसतें; परंतु अंगीकाराविषयीं मजकूर हमेशा सावध-
 गिरीनें कबूल करण्याची वहिवाट आहे, आणि अपरा-
 धमूर्तीचा पुरावा शिवाय घेतात. हा बंदोबस्त इं-
 ग्लंडाचा पेक्षां या देशांत फारच आवश्यक आहे. या-
 चप्रमाणें अंगीकाराचा मजकुरास दुसऱ्या स्वतंत्र पु-
 राव्याचें प्रत्यंतर घेण्याची वहिवाट फौजदारी अदा-
 लतींत आणि जिल्ह्यांतील कोडतांत आहे.

मुतु आणि पिरुमल यांचा कज्जांत मद्रास फौ-
 जदारी अदालतीनें असा नियम निश्चित केला आहे
 कीं, “कैदीवर आरोपलेला गुन्हा खरोखर घडला
 “आहे, अशा शाबितीचा पुरावा असल्यावांचून त्या-
 “जवर अपराधस्थापन करण्यासाठीं त्याणें सांगित-
 “लेला अंगीकाराचा मजकूर मान्य करितां येत नाहीं.”

१८५. आपल्या मुलीनें विष खाल्लें तेणेंकरून
 ती वस्तुतः मरून गेली, हें माहीत नसतां तिजला, शा-
 सन करतानां आपण तिचा प्राण घेतला, असें तिचा
 बापास वाटलें; याप्रमाणें घडलेल्या गोष्टीविषयीं चुकी
 होऊन एकादा मनुष्य अपराध पदरीं घेण्याचा मज-
 कूर सांगूं शकेल, किंवा पीनल् कोडाचा ३९० व्या
 कलमांत जबरीनें चोरी करण्याचा गुन्ह्यांत, जबरी

आणि भीति हीं अवश्य साधनें म्हणून लिहिलीं आहेत ते माहीत नसतां, एकादा मनुष्य खरोखर चोरोचा गुन्हाचा मात्र अपराधी असतां जवरीनें चोरो केल्या बदलचा चार्जस आपण अपराधी आहों म्हणून जाब देईल; हा त्याणें कायद्याचा चुकीनें जाब दिला असें समजलें पाहिजे.

१८६. साधारण कजांत आशा किंवा भीति येणेंकरून एकादा निरपराधी मनुष्य अपराधाविषयीं खोटसाळ अंगीकाराचा मजकूर सांगण्यास प्रवृत्त होतो, अशा साधारण प्रकारचा गोष्टी आहेत, त्या एथें न सांगतां, कितीएक ठिकाणीं कमी उघड हेतूंवरून तसाच खोटा अंगीकार करण्यास मनुष्य उद्युक्त होतात, त्याविषयीं आतां आपण विचार करूं. कितीएक मनुष्य, जो एकादा फार मोठा अपराध त्याणीं खरोखर केला असतो त्याजविषयीं चौकशी न व्हावी या आशेनें, एकाद्या लहान अपराधाचा अंगीकार करून खोटेच कबूल झाले आहेत. केवळ जीवाचा कंटाळ्यामुळे कितीएकांनीं प्राणान्त दंडाचे अपराध अंगीकृत आहेत, असें ऐकण्यांत आहे. आपल्या नवऱ्यापासून घटस्फोट करून घेण्याकरितां, किंवा आपल्या वाटेस कोणी जाऊं नये म्हणून, असा आपला खासगत मतलब पार पाडण्यास्तव स्त्रियांनीं व्यभिचाराचा खोटाच अंगीकार केला, असें ऐकण्यांत आहे. आपल्या नावाचा लोकांत पुकार व्हावा अशा हौसेनें किती एकांनीं अंगीकाराचा खोटा मजकूर सांगितला आहे; आणि इंग्लंडांतोल शिपाई

परदेशीं चाकरीवर असतां, आपणास चौकशीसाठीं तरी स्वदेशीं पाठवितील, अशा हेतूनें, आपण इंग्लंडांत असतां अमुक अपराध केला, असा अंगीकाराचा खोटा मजकूर त्यांणीं सांगितला आहे.

१८७. जे आपणास प्रियकर होते त्यांजवरील संशय टाळविण्यास्तव कित्येकांनीं अंगीकाराविषयींच्या खोटसाळ मजकूर सांगितला आहे, आणि त्यावरून त्यांचे प्राणही गेले आहेत. मरायास क्रायानिंग् आणि एमा हॉर्लिंग् यांचा कजाचें उदाहरण बेस्ट याणें दिलें आहे. या दोघींनीं, आपल्या पोरक्या पोरांस इतर रीतीनें पोसण्याची शक्ति नसल्यामुळे त्यांचा मार्गें त्या मुलांस सरकारांतून पोटास मिळावें, या हेतूनें खोटेच अपराध अंगीकारले; पुढें ते त्यांवर स्थापित होऊन त्यां पैकीं एकीस देहान्त दंड झाला; ते पाहून दुसरीनें संतापानें आणि शोकानें प्राण सोडला.

१८८. आपल्या शत्रूस आरोपांत गोंवून घेण्यास्तव कितीएकांनीं खोटसाळ रीतीनें अंगीकाराचा मजकूर सांगितला आहे, असें ऐकण्यांत आहे. आणि या मुलकांत जसे धनवान कैदींस आपल्यावरील कैदेची शिक्षा भोगण्यास बदली सांपडले आहेत, त्या प्रमाणें एकाद्या वजनदार मनुष्यानें एकादा अपराध केला असेल त्यास पैक्या करितां खोटसाळ रीतीनें अंगीकाराचा मजकूर सांगण्या सारखा एकादा दरिद्री मनुष्य कदाचित् मिळू शकेल.

१८९. जा एकाद्या गुन्हाचे आपण निरपराधी आहों त्याविषयीं अंगीकाराचा मजकूर सांगण्यास

एकाद्या मनुष्यास प्रवृत्त करण्यास असंख्य कारणें आहेत, हें दाखविण्यास सदरील व्याख्यान बस होईल; आणि हिंदुस्थानांतील लोकांचा मनोवृत्ति युरोपियन् लोकांस किती अपूर्तपणीं समजण्यांत येतात याविषयीं, आणि आरोपित मनुष्यावर किती अयोग्य आवदाब चालविण्याचा संभव आहे याविषयीं, जर आपण विचार केला, तर या देशांतील कैदींचा कबुलाती म्हणजे अंगीकार हे फार सावधगिरीनें घेतले पाहिजेत, असा सिद्धान्त करणें अवश्य आहे. मिस्टर मेन् याणें फौजदारी कायद्याविषयीं आपल्या अमूल्य ग्रंथांत मि० मोरहेड् याचा असा अभिप्राय लिहिला आहे कीं, “ताब्यांतील फौजदारी न्यायाधी-
“शांनीं जा कैदींची चौकशी होत असेल त्यांस, जें “तुम्ही मज पुढें सांगाल त्याचा तुमचा विरुद्ध पुरा-
“व्यांत उपयोग केला जाईल, अशी हमेशा समजूत “द्यावी.” आणि जरी या वहिवाटीची साधारणतः गरज नसली, तरी पुष्कळ अति अज्ञान कैदींशीं गांठ पडल्यास उपयुक्त होईल असा संभव आहे.

१९०. कोडता बाहेर तोंडीं सांगितलेल्या अंगीकाराचा मजकुराविषयीं कर्णोपकर्णी पुरावा घेत्ये वेळीं, ती साक्षी देणाऱ्या साक्षीदारांनीं केलेल्या मिथ्यावर्णनाविषयीं आपणास जपून असलें पाहिजे, मग तें मिथ्यावर्णन बुद्धिपूर्वक असो किंवा नसो. ते साक्षीदार ग्रामाणिक असले पाहिजेत इतकेंच नाहीं; परंतु जे शब्द बोलण्यांत आले असतील, ते ऐकून घेण्यांत आणि सांगण्यांत, सावध आणि समजदार असले पाहिजेत.

आतां, हिंदुस्थानांत तोंडचा अंगीकाराचा मजकुराविषयीं सांधारण साक्षीदाराचा साक्षीस बहुधा फार थोडें वजन असतें; कारण कैदीनें बोललेल्या शब्दांविषयीं जी त्यांची साक्ष तींतील मजकूर, जर हुबेहुब मिळत असेल, तर तो मेळ बहुतकरून खचित शिकवणींचें फळ होय, आणि जर त्यांचा मजकुरांत विशेष तफावत असेल, तर तेंपेंकरून त्या कबूलपणाची शाबिती होत नाहीं. एकाद्या दिवाणी मुकदम्यांत केलेल्या कबूलपणास वरील विचार लागू पडतात.

१९१. कैदीवर आरोप ठेवण्यांत आला त्या वेळीं तो मुका राहिला, किंवा त्याणें चुकवाचुकवीचीं उत्तरे दिलीं, हें दाखविण्यास्तव केव्हां केव्हां पुरावा देतात. अशा हकीकतीस जें वजन द्यावयाचें, तें जास्तीनें तो आरोप ठेवण्यांत आला असेल त्या रीतीस फार अनुसरून असतें; म्हणजे जसें, तो आरोप विनोदानें किंवा खरोखर केला आहे असें तो आरोपित मनुष्य समजला होता कीं काय, किंवा गुन्हा उघडकीस आल्यानंतर लौकरच तो आरोप अंमलदार मनुष्यानें आणिला होता कीं काय; सारांश, त्या बाबतीविषयीं सर्व हकीकतीवरून तो आरोप माघारविणें जरूर आहे असें आरोपितास स्वाभाविकच वाटेल कीं काय, हें पाहिलें पाहिजे. अंमलदार मनुष्यानें कोणी एकाद्या मनुष्यावर कायदेशीरपणानें आरोप ठेविला असल्यास, आणि तो मनुष्य मागेंपुढें पाहणारा असल्यास, तो निरपराधी असूनही आदिच कांहीं तरी उतावळीनें बोलण्यापेक्षां आपली तकरार

चौकशीपर्यंत राखून ठेवणें उत्तम आहे, असा समर्थी विचार करील. आणि दुसरें, जा हेतूनीं अंगीकाराचा खोटा मजकूर सांगण्यास मनुष्य प्रवृत्त झाले आहेत, त्यांपैकीं पुष्कळ हेतु आरोप आला असतां मौन धरून, आपण अपराधी आहों, असें खोटेंच दाखविण्यास त्यांस प्रवृत्त करतील. यास्तव असा पुरावा क्वचितच विशेष उपयोगी पडतो.

३. साधारणहिताचा प्रकरणांविषयी कर्णोपकर्ण पुरावा.

१९२. सर्व मनुष्यांचा संबंधाचीं जीं प्रकरणें असतात, त्यांस, सार्वजनीन हिताचीं प्रकरणें, असें म्हणतात; आणि जीं पुष्कळ लोकांसंबंधीं असून सर्वांचा संबंधाचीं नसतात, त्यांस, साधारण हिताविषयीं प्रकरणें, असें म्हणतात. “ गांवांचा दरम्यान-
“ चा हद्दी; एकाद्या गांवचा किंवा शहरचा हद्दी;
“ राहदारीवरील दस्तुरी घेण्याचा हक्क; दुसऱ्यास
“ व्यापारांत न येऊं देतां व्यापार करण्याचा हक्क; पडी-
“ त जमिनीवरील वनचराईचा हक्क; रस्ते दुरुस्ती
“ करण्याची किंवा झाडें लावण्याची जबाबदारी;
“ नळ, तळीं, किंवा धुण्याचे घाट यांजवरील हक्क;
“ गायरानाचे हक्क. ” इत्यादि; हीं सर्व सार्वजनीन आणि साधारण हिताविषयीं उदाहरणें आहेत. हीं जिल्ह्यांत बहुतकरून आढळतात असें नार्टन याणें

लिहिलें आहे. “याठिकाणी, ‘हित’ या शब्दाचा
 “अर्थ, जिज्ञासा संतुष्ट करणारें म्हणून हितकारक,
 “किंवा शोधकपणा अथवा मौज यांची आवड पुर-
 “विणारें म्हणून हितकारक, असा नव्हे; तर, जांत
 “लोकांचा एका विवक्षित वर्गाचें धनसंबंधीं हित
 “असतें, तें, किंवा जा एकाद्या हितावरून त्यांचा का-
 “यदेशीर हक्कास किंवा जबाबदारीस नफानुकसान
 “पोंचतें, तें, असा ‘हित’ या शब्दाचा अर्थ होतो.”
 अशा प्रकरणासंबंधी जें मैयत मनुष्यें बोललीं अस-
 तील, त्या विषयींचा कर्णोपकर्णी पुराव्यानें तीं प्रक-
 रणें शाबीत करतां येतील; किंवा त्या प्रकरणांविषयीं
 साधारण लोकवार्तेचा पुराव्यानें तीं शाबीत होतील,
 ही एक कर्णोपकर्णी पुराव्याची दुसरी जाति आहे.

१९३. एकाद्या घडलेल्या सार्वजनीन गोष्टीवि-
 षयीं सर्व जगताचा जो साधारण भरवसा किंवा अभि-
 प्राय असतो, त्यास ‘साधारण लोकवार्ता’ किंवा
 ‘जनवार्ता’ असें म्हणतात. आणि जा लोकांचा
 असा साधारण भरवसा असतो त्या लोकांतील अ-
 सामींचा साक्षीचा द्वारानें या साधारण भरवशाविषयीं
 पुरावा मिळतो. खासगत बाबतीविषयीं सार्वजनीन
 अभिप्राय बहुधा दोषयुक्त असतो, परंतु सार्वजनीन
 प्रकारचा घडलेल्या गोष्टीविषयीं साधारणतः लोक इतके
 भोक्ळ्या मनानें बोलतात, कीं त्या एकंदर लोकांपैकीं
 जांचें त्यांत हित असतें ते त्यांविषयीं खरा अभिप्राय
 काढतील, असें अनुमान करण्यास आधार असतो.

१९४. जसें साधारण आब्रूविषयींचा साक्षीचा

बाबतीत, तसेंच साधारण लोकवार्तेचा चौकशीचा प्रत्येक प्रकरणांत, त्या चौकशीचा स्वरूपावरूनच घडलेल्या विशेष गोष्टीविषयी सर्व पुरावा अग्राह्य होतो. कारण वादग्रस्त गोष्टीविषयी जगाचा अभिप्राय काय आहे हे पाहणे असते; तो कोणत्या घडलेल्या गोष्टीचा आधाराने झाला आहे हे पाहणे नसते. म्हणून, अशा ठिकाणी सर्व लोकांचा साधारण भरवसा किंवा अभिप्राय काय आहे, याविषयी मात्र पुरावा घेतला पाहिजे.

१९५. भैयत मनुष्यांनी सांगितलेल्या मजकूरविषयी कर्णोपकर्णी पुराव्याने शाबिती करणे, ही साधारण हिताचा बाबतीची शाबिती करण्याची दुसरी रीति आहे; आणि या प्रकारचा शाबितीतही तो मजकूर साधारण लौकिकाविषयी असला पाहिजे, विशेष घडलेल्या गोष्टीविषयी किंवा तो हक्क चालविण्याचा विवक्षित उदाहरणाविषयी नसावा. साधारण हिताविषयीचा बाबतीत, त्या बाबतीचा खरेपणा जाणण्याची जा मनुष्यांजवळ योग्य साधने असतील त्या मनुष्यांपासून तो पुरावा आला आहे, असे दाखविणे जरूर आहे, असा पूर्वी समज होता; परंतु साम्प्रत ती दिकत त्या मनुष्याचा विश्वसनीयतेस मात्र लागू आहे, ती त्याचा ग्राह्यतेस लागू नाही, असे दिसते. परंतु तंत्र्यांतील हक्काचा खरोखर उपभोगाविषयीचा शाबितीने त्या पुराव्याचे पुष्टीकरण झाल्यावांचून, तो विशेष मातवरीचा नाही. हाच प्रकार लोकवार्तेविषयीचा पुराव्यास त्याच प्रमाणे लागू पडतो.

तसेंच, मैयत मनुष्यानें केलेलें दृढकथन, त्या बाबती-
विषयीं वाद पडल्यापूर्वीं झालेलें असलें पाहिजे, नाहीं
तर तें अग्राह्य होतें.

४. वंशावळी वगैरे.

१९६. वंशावळीचा बाबतींत, कुलोत्पत्तीवि-
षयीं किंवा एकरक्तसंबंधाविषयीं किंवा लग्नाचा
योगें करून झालेल्या संबंधाविषयीं प्रश्न येतात. अ-
शा घडलेल्या गोष्टींची शाबिती, स्वतांचा माहितीवरून
बोलूं शकतील अशा लोकांचा मन्यक्ष साक्षीनें करणें
कठीण आहे, म्हणून अशा ठिकाणीं कर्णोपकर्णी पु-
रावा ग्राह्य होतो; आणि या गोष्टी बहुधा इतक्या पु-
र्तंपणीं सार्वजनीन असतात, कीं त्या अशा पुराव्यानें
निर्भयतेनें शाबित करतां येतात.

१९७. अशा चौकशींत आईबापें नवऱ्याबाय-
को प्रमाणें एकत्रपणें राहत होतीं, आणि तीं एकमेकांस
तशीं मानीत होतीं, आणि आपल्या मुलांस तीं औरस
म्हणत होतीं, याविषयीं शाबिती करण्यास मैयत मनु-
ष्याचा दृढकथनाविषयीं कर्णोपकर्णी पुरावा घेण्यांत
येतो; आणि अशा प्रकारची तोंडची कर्णोपकर्णी साक्ष
घेण्यांत येत्ये इतकेंच नाहीं, तर जो लेखी पुरावा इतर
प्रकरणीं कर्णोपकर्णी म्हणून नाकबूल करण्यांत येतो,
तोही वंशावळीचा बाबतींत घेण्यांत येतो: उदाहरण,
“एकाद्या कुटुंबातील मैयत पुरुषांनीं वसत्यांत लिहून ठे-
“विलेल्या नोंदण्या, भाऊवंदांचा दरम्यानचे कागदपत्र,

“खतांतील मजकूर, मृत्युपत्रांतील वर्णनें, थड्यांवरील
 “पाषाणलेख; आणि आंगठ्या, आठवणुकीचे स्तंभ-
 “पाषाणादिक, शवपेटिकेवरील तकट, यांवरील को-
 “रीं व लेख; कुटुंबांतील भैयत पुरुषांनीं करून ठेविले-
 “ल्या किंवा स्वीकारलेल्या वंशावळी इत्यादि, हीं
 “पूर्वोक्त बाबतींत पुराव्यांत घ्यावीं असें ठरविलें
 “आहे.”

१९८. वंशावळींचा बाबतींत कर्णोपकर्णो पुरावा
 ग्राह्य होण्यास मुद्यांतील प्रश्नाविषयी वाद लागण्या-
 पूर्वी त्या पुराव्यांत देण्याचें दृढकथन झालेलें असलें
 पाहिजे, हें अवश्य जरूर आहे. तसेंच, जा मनुष्या-
 नें तें दृढकथन केलें असेल, तो मनुष्य त्यानंतर भैयत
 झाला असला पाहिजे, आणि तो त्या कुटुंबांतील पु-
 रुष असला पाहिजे, हें अवश्य आहे, असें पूर्वी मा-
 नीत असत, परंतु सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ४७
 यावरून “कुटुंबांतील भैयत पुरुषांनीं केलेलीं दृढकथनें
 “जा रीतीनें व जेथपर्यंत पुराव्यांत कबूल करण्या योग्य
 “असतात, त्याच रीतीनें व तेथपर्यंत त्या कुटुंबांतील
 “अनौरस असामींचीं दृढकथनें आणि जा मनुष्यांचें
 “त्या कुटुंबांशीं अवयवसापिंड्य अथवा आधारत्वसा-
 “पिंड्य नसून त्यांस त्या कुटुंबांतील मंडळीची व स्थि-
 “तीची पक्की माहिती असेल, त्या मनुष्यांचीही दृढ-
 “कथनें, त्यांचा मरणा नंतर पुराव्यांत ग्राह्य आहेत.

१९९. परंतु वंशावळींचा बाबतींत कांहीं घड-
 लेल्या गोष्टींची तकरार असतां, त्या जांचा समक्ष
 घडलेल्या आहेत असे साक्षीदार जीवंत असतांही

व्यांविषयीं मैयत मनुष्यांचीं दृढकथनें पुराव्यांत ग्राह्य आहेत असें दिसते.

२००. परंपरागत कुलोत्पत्ति, किंवा एकरक्तसंबंध किंवा आसपणा, या बाबतींत मात्र कर्णोपकर्णी पुरावा घेतां येतो; आणि त्याबाहेरचा मुद्याचा बाबतीची शाबिती करण्यास्तव असा पुरावा घेतां येत नाही; जसें, जन्मभूमीचा पुरावा अशा साक्षीनें होत नाही. परंतु जर एकाद्या मनुष्याचें नाव एकाद्या जाग्यावरून पडलें असेल, तर अशा सारख्या दुसऱ्या ठिकाणीं एकाद्या मुद्यावरून कांहीं संबंधाची ओळख पटण्याचा उपयोग घडतो तेथें जशी स्वतः वंशावळीचाच बाबतीची शाबिती करण्यांत येत्ये, त्याच प्रमाणें तथा मुद्याचीही शाबिती करणें हें योग्य आहे, असें मानलें आहे.

२०१. शेवटीं, असें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, जरी सदरीं लिहिलेल्या यत्ना राखून वंशावळीचा बाबतींत कर्णोपकर्णी पुरावा घेण्यांत येतो, तरी अशा बाबतींतही तो पुष्कळ ठिकाणीं फार थोड्या मान्यतेस योग्य असतो. इतर प्रकारचा कर्णोपकर्णी पुराव्यास जा हरकती असतात, त्याच बहुतेकरून सर्व हरकतींस हा पुरावा साधारणतः पात्र असतो; परंतु वंशावळीचा बाबतीची शाबिती इतर रीतीनें करण्याचा अडचणीमुळे असा कर्णोपकर्णी पुरावा मुख्यत्वे करून घेण्यांत येतो.

५. प्राचीन भोगवटा.

२०२. एकादा तीस वर्षांचा जुना दस्तऐवज असून, जा व्यवहाराविषयी तो असेल तो व्यवहार घडण्याचा वेळीं तो लिहिला आहे, असा न्याचा अर्थ होत असल्यास, त्यावरून मिळालेल्या प्राचीन भोगवट्याचा शाबितीकरितां न्याजवरील साक्ष घेतल्यावांचून तो पुराव्यांत मान्य केला जातो; परंतु तो कागद योग्य ताब्यांतून आला पाहिजे, आणि प्राचीन भोगवटा शाबित करण्यास्तव त्या दस्तऐवजाचा अधिकारपरत्वे झालेली घराची डागडुजी किंवा भाड्याची पावती या सारख्या जांत मालकी गर्भित आहे अशा कृत्यांचा शाबितीनें त्या दस्तऐवजाला पाठपुरावा असला पाहिजे. तीस वर्षांनंतर दस्तऐवजावरील सर्व साक्षीदार म्रियत आहेत, असें कायद्याचें अनुमान आहे, ते विरुद्ध पक्षकारांनीं वारूं शकवत नाहीं. परंतु जर दस्तऐवजांत खरडलेलें असेल, किंवा न्यामध्ये नवीं अक्षरें घातलीं असतील, किंवा न्याजविषयीं संशय घेण्यास कांहीं इतर कारणें असतील, तर न्यावरील साक्षीदार जीवंत असतील त्यांपैकीं एकाद्याकडून त्या दस्तऐवजाची शाबिती करून घेणें, किंवा अक्षराचा साक्षीनें शाबिती करून घेणें, हें दूरदृष्टीचें काम आहे. जा ठिकाणीं तो दस्तऐवज सांपडावयासारखा होता, त्या ठिकाणाहून तो दस्तऐवज हजर केला असल्यास पुरे आहे; आणि, तो दस्तऐवज ठेवण्यास एकादें अधिक योग्य ठिकाण होतें, अशी हरकत

चालणार नाही. दुसरें, तो दस्तऐवज एकाद्या झालेल्या व्यवहाराचा भाग असला पाहिजे. झालेल्या गोष्टीचा केवळ हकीकर्तीचाच असल्यास उपयोगी नाही.

२०३. अशा दस्तऐवजांचा खरेपणाविषयी इतर चालीप्रमाणें पुरावे घेतल्यावांचून ते दस्तऐवज मान्य करण्यांत येतात; हें जा नियमावरून कर्णोपकर्णी पुरावा वर्ज करण्यांत येतो, त्या नियमास अपवाद आहे; परंतु, जरूरीचा सबबेमुळें मात्र असा पुरावा मान्य होतो, असें वाचणारानें समजलें पाहिजे.

६. पक्षकारांशिवाय अन्यमनुष्यांनी आपल्या हिताविरुद्ध बोललेली साङ्केतिक बोलणी, किंवा लिहिलेले मजकूर, यांविषयी कर्णोपकर्णी पुरावा.

२०४. कबूलपणा आणि अंगीकार, या सदरा खाली चालू प्रकरणांतील पक्षकारांनी स्वहिताविरुद्ध बोललेल्या साङ्केतिक बोलण्याचा बाबतीविषयी पूर्वी विचार करण्यांत आला आहे; आतां दुसऱ्या मनुष्यांनी आपल्या स्वतांचा हिताविरुद्ध बोललेली साङ्केतिक बोलणी किंवा लिहिलेल्या नोंदी यांविषयी आपण विचार करूं.

२०५. मनुष्ये आपल्या स्वतांचा धनसंबंधी किंवा सत्ताप्रकारासंबंधी हिताविरुद्ध खोटसाळपणानें एकादा मजकूर बोलणार नाहीत, किंवा एकादी नोंद करणार नाहीत, ही गोष्ट साधारणतः पाहण्यांत

आहे; परंतु हिला कांहीं अपवाद आहेत; आणि या वरून हिताविरुद्ध बोललेल्या मजकूराविषयी किंवा नोंदीविषयी रुढाकीं याणें पुढील नियम लिहिला आहे, तो असा :— “ एकाद्या मनुष्यास एकाद्या घडलेल्या गोष्टीविषयी जर विशेष माहिती असेल, आणि त्या गोष्टीसंबंधी त्याणें केलेल्या नोंदीनें किंवा तिजबाबत फकत त्याचा साङ्केतिक बोलण्यानें, त्याणें असें न केलें असतें तर जा तिसऱ्या मनुष्यावर त्याचा दावा चालला असता, अशा मनुष्यास तो बोलणारा त्या दाव्यांतून मोकळा करीत असेल, किंवा तो मनुष्य आपल्या नोंदीनें वगैरे त्या दाव्याची आपणावर जबाबदारी घेत असेल, तर ती नोंद त्या मनुष्याचा मरणानंतर त्या घडलेल्या गोष्टीविषयीं ग्राह्य पुरावा आहे; हा पुराव्याविषयीं एक ठरलेला नियम आहे. ”

२०६. याच प्रमाणें मोधी व वसूल करणारे व इतर अखत्यारी यांणीं आपण पैका घेतल्या बदल स्वतांवर जबाबदारी आणण्या जोग्या नोंदीं लिहून ठेविल्या असतील, तर त्यांचा मरणानंतर त्यांत लिहिलेल्या घडलेल्या गोष्टींविषयीं त्या चांगला पुरावा आहे, असें मोजण्यांत येईल.

२०७. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३९ यांत असें लिहिलें आहे कीं, जा मनुष्यानें स्वहिताविरुद्ध नोंदण्या केल्या असतील किंवा मजकूर सांगितला असेल, तो मनुष्य मैयत झाला नसला तथापि, “जर तो बुद्धिभ्रष्ट झाल्यामुळे साक्ष देण्यास नालायक

“असेल तर, किंवा इनसाफाचा वेळीं, किंवा सुनावणी-
 “चा वेळीं तो मनुष्य कोर्टाचा हुकमतीचा बाहेर वा-
 “स्तविक व नेहेमीं असेल तर, किंवा फार शोध केला
 “असतांही तो मनुष्य सांपडत नसेल तर,” त्या प्रसंगां
 त्याचा पूर्वाक्त नोंदण्या व मजकूर पुराव्यांत ग्राह्य
 होतील.

२०८. पूर्वी ‘हित’ हा शब्द लिहिण्यांत आ-
 ला आहे, तें हित केवळ स्नेह, किंवा जिज्ञासा; किं-
 वा बातमीची आवड, यांपासून उत्पन्न होणारें नसून,
 तें धनसंबंधी किंवा सत्ताप्रकारासंबंधी असलें पाहिजे;
 आणि जा घडलेल्या गोष्टीविषयीं एकादा मजकूर किं-
 वा रकम असेल त्या घडलेल्या गोष्टीचा खरेपणा जा-
 णण्याचीं साधनें तो मजकूर सांगणारे किंवा रकम
 लिहिणारे यांस होतीं असें पाहिजे.

२०९. हिताविरुद्ध जा नोंदण्या असतील त्या
 जा गोष्टीसंबंधी असतील ती घडली त्या वेळेस त्या
 लिहिलेल्या असाव्या, अशी आवश्यकता नाही; आ-
 णि त्या खासगी वहींत लिहून ठेविल्या असल्यास पु-
 राव्यांत ग्राह्य आहेत. आणि केवळ पैका आल्या
 बदल किंवा दिल्या बदल मात्र गोष्टीची शाबिती कर-
 ण्यास्तव त्या ग्राह्य होतात इतकेंच नाही, परंतु पैका
 दिल्याची किंवा घेतल्याची रीति, आणि स्थळ, आ-
 णि वेळ, अशां सारख्या इतर हकीकती शाबिती क-
 रण्यास त्या पुराव्यांत घेण्यांत येतात.

२१०. हिशेबाचा जा बाजूंत हिताविरुद्ध रकम
 असत्ये ती बाजू मात्र साक्षीत घेण्यांत येत्ये, तद्विरुद्ध

बाजू पुराव्यांत घेण्यांत येत नाहीं असें दिसतें; परंतु जा मनुष्यानें ती रकम लिहिलेली असेल, त्या मनुष्याचा वतीनें त्या हिशेबाची बाकी येणें निघत्ये, इतक्या गोष्टीवरून केवळ त्याचा हिताविरुद्ध ती रकम पुराव्यांत घेण्यास अयोग्य होणार नाहीं.

२११. हिताविरुद्ध तोंडचीं साङ्केतिक बोलणीं लेखी रकमांप्रमाणें म्हणजे नोंदण्यांप्रमाणें पुराव्यांत ग्राह्य आहेत, असें दिसतें. परंतु लेखी रकमा असल्यास जा मनुष्यानें त्या लिहिल्या असतील त्याणें त्या लिहिल्या किंवा त्यांवर सही केली, अशी शाबिती झाली पाहिजे; ती अक्षराची शाबिती केल्यानें करतां येत्ये.

२१२. प्रथमदर्शनीं एकादी रकम हिताविरुद्ध आहे, असें दिसून ती खरोखर तशी नसत्ये, असे प्रकार कज्जांतून आढळण्यांत येतात. उदाहरण, एकाद्या मनुष्याजवळ एकादा जुना रोखा असून त्याची किर्याद करण्याची मुदत सरली असेल, तर त्यांतील कांहीं रुपये आपणास पोंचले, असा त्याचा पाठीवर शेरा लिहून तितक्या रकमेची स्वहिताविरुद्ध खोटसाळ रीतीनें जबाबदारी घेऊन आपला बाकीचा सगळा दावा पुनः मुदतींत आणूं पाहील. आतां, अशा ठिकाणीं असा पाठीवर लिहिलेला शेरा केवळ दर्शनीं मात्र स्वहिताविरुद्ध आहे, परंतु खरोखर पाहतां उलट आहे. यावरून अशा कज्जामध्ये, मुदतीचा वेळ सरल्या पूर्वीं तो पाठीवरील शेरा लिहिला, अशाविषयी प्रथम पुरावा करणें जरूर आहे, असें मानलें आहे.

७. कामाचा ओघांत किंवा कामांत
झालेलीं साङ्केतिक बोलणीं किंवा
बोललेला मजकूर.

२१३. साधारणतः काम किंवा हुद्दा चालत असतां न्यांत जांस घडलेल्या गोष्टीविषयीं माहिती असत्ये न्यांचीं साङ्केतिक बोलणीं किंवा लेख, हीं, जा घडलेल्या गोष्टीविषयीं असतात ती गोष्ट घडली न्याच वेळीं लिहिलेलीं असल्यास, न्यांचा मरणानंतर पुराव्यांत ग्राह्य आहेत.

२१४. अशा रकमा साधारणतः कर्णोपकर्णी पुराव्याचा स्वरूपाचा असतात, हें उघड आहे; आणि न्या मुख्यत्वे करून खालीं लिहिलेल्या कारणांस्तव पुराव्यांत घेण्यांत येतात; तीं अशीं कीं, “जेथें कप-
“टाचा हेतूविषयीं संशयाचा अगदीं अभाव असेल,
“तेथें कामाचा साधारण निव्य परिपाठांत लिहिलेल्या
“रकमा खऱ्या असतात, असें योग्य अनुमान उत्पन्न
“होतें; कारण नवीन मजकुराची योजना करण्यास
“मेहेनत लागत्ये, म्हणून खोटे लिहून ठेविण्यापेक्षां
“खरें लिहिणें सुलभ असतें; आणि जा हकीकती पर-
“स्परें एकमेकांचा प्रत्यंतराचा असतात अशांचा सां-
“खळींतील कड्यांप्रमाणें पूर्वोक्त रकमा असतात; त-
“सेंच, खोटेसाळ रकमांचा योगानें कारकुनाचा न्या-
“चा यजमानापार्शीं बदलौकिक होण्याचा संभव अ-
“सतो, तसेंच काम चालत असतां कामाचा ओघानें
“लिहिलेल्या बहुतेक रकमा कितीएक लोकांचा नजरे

“खालून जाण्यास पात्र असल्या मुळें एकादी चुकी
 “लौकर उघडिकेस येऊन बाहेर पडण्याचा संभव
 “असतो, आणि त्याचप्रमाणें जा घडलेल्या गोष्टी-
 “संबंधी त्या रकमा असतात त्या गोष्टी साधारणतः
 “थोड्याच मनुष्यांस माहीत असतात; म्हणून अशा
 “रकमा पुराव्यांत घेण्याकरितां पुराव्याचे नियम दिले
 “सोडले असतां सत्याचा योग्य तपास लावण्यास
 “पुष्कळ ठिकाणीं सोईवार होईल, आणि प्रसंगीं, तसें
 “करणें जरूरही पडेल.”

२१५. नेहेमींचें काम चालत असतां लिहिले-
 ल्या रकमा, जा मनुष्यानें लिहिल्या असतील त्याचा
 मरणानंतर मात्र, पूर्वी साक्षांत घेण्यांत येत असत;
 परंतु स० इ० १८५५ चा आक्ट २ कलम ३९ वरून
 हल्लीं त्याची बुद्धि भ्रष्ट झाली असल्यास, किंवा तो
 हुकमती बाहेर असल्यास, किंवा सांपडत नसल्यास,
 या ग्रंथाचा २०७ कलमांत लिहिल्या प्रमाणें त्या पु-
 राव्यांत ग्राह्य आहेत; आणि त्याच आक्टचा ४० व्या
 कलमांत असें लिहिलें आहे कीं, अशी एकादी रकम
 जा व्यवहारासंबंधी असेल, आणि तो व्यवहार घडला
 असेल त्या वेळीं किंवा त्या वेळचा सुमारास ती लि-
 हिली गेली असेल, तर पैका किंवा इतर मिळकत
 देण्याकरितां ब्यांकनोटी, किंवा इतर दस्तऐवज, ना-
 वावरून, किंवा वर्णनावरून, किंवा व्यवहारावरून,
 किंवा इतर रीतीनें ओळखण्याचा कामापुरता, त्याच
 रकमांतील ऐवज जाणें दिला असेल, किंवा घेतला
 असेल, तो मनुष्य ओळखण्याचा कार्यापुरता मात्र

पुराव्यांत घेण्यांत येतील; आणि जा मनुष्यानें ती रकम लिहिली असेल, किंवा जाचा माहितीवरून ती लिहिली असेल, तो जीवंत असला आणि साक्षीस आणतां येत असला तथापिही ती रकम पुराव्यांत घेतली जाईल.

२१६. नेहेमींचें काम चालत असतां लिहिलेली रकम, जा मनुष्यानें ती लिहिली असेल, किंवा तिजवर सही केली असेल, ती जा घडलेल्या गोष्टीविषयीं असत्ये तिची त्या मनुष्यास स्वतः माहिती असल्यास मात्र पुराव्यांत घेण्यांत येत्ये. दुसऱ्या मनुष्याचा माहितीवरून त्या मनुष्यास माहिती मिळाली असल्यास ती उपयोगी नाहीं. परंतु वरील कलमांत सन १८५५ चा दुसऱ्या आक्टाचा ४० व्या कलमावरून सांगितलेल्या बाबतींत हा नियम ढील सोडिला आहे, असें दिसतें; कारण त्यांत “ किंवा जा मनुष्याचा सांगितल्यावरून ती लिहिलेली असेल, ” असे शब्द लिहिले आहेत.

२१७. ती रकम कामाचा किंवा धंद्याचा परिपाठाप्रमाणें लिहिलेली आहे, असें दाखविण्यासाठीं कांहीं पुरावा केला पाहिजे असें दिसतें; कारण अशी रकम लिहिण्यांचें जा मनुष्याचें काम किंवा नेहेमीची वहिवाट असत्ये त्या मनुष्यानें नेहेमीचें काम चालत असतां लिहिली असावी या गोष्टीचा आधारानें त्या रकमेची ग्राह्यता मुख्यत्वेकरून आहे.

२१८. त्या रकमेपैकीं जेवढा मजकूर लिहिण्याचें नोंदणी करणाराचें काम असतें, तेवढ्या पुर्ती

मात्र ती पुराव्यांत ग्राह्य आहे. यास्तव, जा मुद्या बाहेरील घडलेल्या गोष्टी लिहिण्याचें त्याचें काम नसतें, तशांची शाबिती करण्यास ती पुराव्यांत अग्राह्य आहे. उदाहरण, एका अम्मलदारानें आपल्या कामाचा नेहेमींचा क्रमांत एका मनुष्यास कैद केल्याबद्दल शेरा लिहून त्यांत त्या मनुष्यास जेथें कैद केलें ती जागा लिहिली होती; पुढें, त्या मनुष्यास कोणत्या जागीं धरिलें या बाबतीची चौकशी करणें अवश्य पडलें, तेव्हां ती जागा दाखविण्यासाठीं तो शेरा कबूल करण्यांत आला नाहीं; कारण आपल्या शेऱ्यांत ती जागा लिहिण्याचें त्या अम्मलदाराचें काम नव्हतें, असें ठरविण्यांत आलें. आणि याच कारणास्तव जरी यहूदी लोक हे हमेशा आपल्या मुलाची सुंता त्यांचा शास्त्रांत सांगितल्या प्रमाणें आठव्या दिवशीं करितात, हें प्रसिद्ध आहे, तथापि एका उपाध्यायानें तो विधि अमुक दिवशीं केला म्हणून नोंद लिहून ठेविली होती ती त्या मुलाचा वयाची शाबिती करण्यास्तव पुराव्यांत घेण्यांत आली नाहीं.

२१९. शेवटीं, या बाबतींत एवढें सांगणें आहे, कीं जा घडलेल्या गोष्टीविषयीं ती रकम असेल, ती घडली त्या वेळीं, किंवा त्या वेळेचा सुमारास ती लिहिलेली असली पाहिजे; कारण कांहीं काळ लोटल्यानंतर अशी रकम लिहिल्यानें ती अगदीं बेभरवशाची होईल. परंतु काम किंवा धंदा साधारणतः चालत

असतां बोललेलें तोंडचें साङ्केतिक बोलणें लेखी रक-
मे प्रमाणेंच पुराव्यांत ग्राह्य आहे.

२२०. साधारणतः नेहेमींचें काम चालत असतां लिहिलेल्या रकमांविषयींची वहिवाट सन १८५५ चा २ आक्ट्याचा ५० कलमानें वाढवून असें ठरविलें आहे, कीं काम चालत असतां, जा वहींत कोणतीही पत्रें बार होऊन नंतर पाठविण्यांत येतात, ती वही हजर करून, आणि, नेहेमीचा वहिवाटी प्रमाणें आणि माझा माहिती प्रमाणें तें पत्र पाठविलें गेलें, अशी सुयुक्तिक कारणावरून खातरी पटून त्या खातरीचा बळावर जबानी देणाऱ्या साक्षीचा साक्षीवरून त्या पत्राचा रवानगीची शाबिती होत्ये. अशा पुराव्यावरून, तें पत्र पाठविलें गेलें होतें, असें अनुमान करण्याचा अधिकार आहे; आणि तें विवक्षित पत्र पाठविल्या बाबत त्या साक्षीदारांस स्वतांची माहिती नव्हती, अशी हरकत चालणार नाहीं असें दिसतें.

२२१. याच प्रमाणें कलम ५१ यांत असें लिहिलें आहे कीं, “ पत्रांची रवानगी व पोंच टिपण्यासाठीं “ वही ठेविली आहे अशा शाबिती झालेल्या वहींत, “ पत्रांचा रवानगीचें व पोंचेचें टिपण असेल, तर तें “ टिपण काम चालत असतां केले आहे असें शाबिती झाल्यावर, पत्र पोंचल्याविषयीं ती वही प्रथमदर्शनी पुरावा आहे असें समजावें. ” कितीएक अंमलदार आपल्या अगदीं शेजारचा लोकांचीं पत्रें पोंचवित्या वेळीं अशा प्रकारची वही पाठवून जांना तीं पत्रें पोंचतात त्यांची पावती त्या बुकावर लिहून

घेतात. (या बाबतीत आणखी सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम ६६ पहा).

२२२. जा शर्तीविषयीं आपण आतां विचार केला त्या शर्तींनीं नेहेमींचें काम चालत असतां लिहिलेल्या रकमा, जा घडलेल्या गोष्टींसंबंधीं त्या असतात त्यांविषयीं, स्वतंत्र पुरावा होत. परंतु असें दिसतें कीं, सन १८५५ चा दुसऱ्या आक्टाचा ४३ व्या कलमावरून असें ठरविलें आहे कीं, “ काम चालत “ असतां किंवा कोणत्याही सरकारी कचेरींत, वद्द्या “ बराबर ठेविल्या आहेत असें शाबित झालें, म्हणजे “ त्या वद्द्यांत लिहिलेल्या गोष्टींविषयीं त्या वद्द्या प्रत्यंत- “ तरी पुराव्यास कबूल करण्यास योग्य आहेत, असें “ समजावें; परंतु स्वतंत्र पुराव्यास कबूल करण्यायो- “ ग्य आहेत असें समजू नये. ” या कारणास्तव जा मनुष्यानें ती रकम लिहिली तो मैयत असला पाहिजे, किंवा त्यांत लिहिलेल्या घडलेल्या गोष्टीची त्याजला स्वतःमाहिती असली पाहिजे, किंवा त्या प्रकरणांत तो पक्षकार नसला पाहिजे, हें अवश्य आहे असें दिसत नाहीं. कलम ४४ यांत असें लिहिलें आहे कीं, “ खालीं लिहिलेले दस्तऐवज नेहेमींचें काम चालत “ असतां दिल्याची शाबिती झाली म्हणजे ते प्रत्यंत- “ राचा पुराव्यास कबूल करावे. ते दस्तऐवज बितप- “ शीलः—शेरांचीं व ते नोंदण्याचीं सर्टिफिकेटें; किंवा “ सतम्या, किंवा बिजकें; किंवा विकरीचे हिशेब; अ- “ थवा पैका, किंवा माल, किंवा ऐवज, किंवा इतर

“ वस्तु, दिल्या असतां, किंवा अमानत ठेविल्या असतां,
 “ किंवा पोंचविल्या असतां, पावत्या देण्याची वहि-
 “ वाट आहे त्या पावत्या. ”

२२३. 'इंग्लिशू कामूनला' यावरून एकाद्या पक्षकारास आपलें येणें कर्ज आपल्याच वह्यांवरून शाबीत करण्याची परवानगी नाहीं; कारण कदाचित् त्या दाव्यासाठीं तो पुरावा बनाविला असेल, असें हीं घडूं शकेल. जा पक्षकारानें त्या रकमा लिहिल्या असतील त्याचा साक्षी प्रमाणें, व जी घडलेली गोष्ट लिहून ठेविली असेल ती घडण्याचा वेळीं कामाचा नेहेमींचा अनुक्रमानें ती गोष्ट जितक्या नियमितपणानें लिहिली असेल त्या नियमितपणा प्रमाणें, आणि नानाविध इतर हकीकतीं प्रमाणें, या रकमा अधिकउण्या हरकतीस पात्र आहेत. परंतु रोमन् सिव्हिल्ला प्रमाणें आणि फ्रान्स व स्कॉटलंड देशांचा ला प्रमाणें अशा रकमा पुराव्यांत घेतल्या जातात असें दिसतें; आणि जा पक्षकाराचा वह्यांत त्या लिहिलेल्या असतात त्या पक्षकाराचा पक्ष शाबीत करण्याकरितांही त्या, जिल्ह्यांतील वहिवाटींत कबूल केल्या आहेत. याप्रमाणें, सन १८५१ चा नंबर १९ चा स्पेशल अपिलाचा फडशा तारीख ३ नोवेंबर सन १८५१ रोजीं होऊन, मद्रास सदर अदालतीनें, अशा कजांत व्यापाऱ्याचा वह्या, खातरीलायक शाबीत झाल्यास, माल दिल्या बदल पैका घेण्याचा शाबिती करितां त्या वह्याच दस्तऐवजी पुरावा बस आहेत,

असा ठराव करून तो कच्चा परत चौकशीस पाठविला; कारण, त्या कच्चांतील वादी याणें प्रतिवादी याजला कांहीं कलाबतू विकली होती तिचा किमतीची शाबिती करण्यास्तव जजानें वादीचा वह्या तपासल्या नव्हत्या. बिजमोहन चौधरी विरुद्ध चंद्रनमीषा, यांचा कच्चांत ही, कलकत्याचा सदर दिवाणी अदालतीनें, वादीचा वह्या त्याचा तर्फे साक्षी प्रमाणें पुराव्यांत कबूल केल्या होत्या.

२२४. या ग्रंथाचें कलम २२२ यांत लिहिल्या-प्रमाणें इसवी सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ४३ व ४४ यां अन्वये मुकदम्यांतील पक्षकारांचा वह्या त्यांचा तर्फे प्रत्यंतरी पुराव्या प्रमाणें सात्र घेण्यांत येतात असें दिसेल; परंतु इसवी सन १८५५ चा आक्ट दुसरा चालू होण्यापूर्वी त्या स्वतंत्र पुराव्याप्रमाणें जर कबूल केल्या जात होत्या, (आणि त्या अशा कबूल करीत असत असें दिसतें,) तर त्या कलमांवरून त्या कबूल करण्यास बहुतकरून व्यत्यय येणार नाहीं; कारण सदरहु आक्टाचा शेवटील कलमांत असें लिहिलें आहे कीं, “ हा आक्ट ठरला नसता तर जो पुरावा कोण- “ त्याही कोर्टांत घेण्यायोग्य असता, तो पुरावा त्या “ कोर्टांत घेण्यास अयोग्य होतो असें या आक्टाचा “ कोणत्याही ठरावावरून होतें असें समजूनये. ”

अंतकाळचीं साङ्केतिक बोलणीं.

२२५. खुनाविषयीं किंवा मनुष्यवधाविषयीं

फौजदारी आरोप आला असल्यास, मरणार मनुष्या-
ने शपथेचा आधारावांचून डोकीवर टेंकलेल्या मर-
णाचा भीतीने त्या मरणाचा कारणासंबंधी सांगित-
लेले साङ्केतिक बोलणे, आरोपित मनुष्याचा परोक्ष
सांगितले असले तथापिही पुराव्यात घेण्यांत येते.
(सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम ३७१.)

२२६. खून किंवा मनुष्यवध साधारणतः गुप्त-
पणे केले जातात; आणि ते केल्याविषयीचा चांगला
पुरावा मिळण्याचा साधारणतः अडचणीमुळे मुख्यत्वे-
करून असा कर्णोपकर्णी पुरावा कबूल करण्यांत येतो;
आणि शपथेचा संबंध असतां खरे बोलण्यास व लबाडी
वर्जण्यास जितका बळकट हेतु मनुष्यास असतो, ति-
तका, डोकीवर टेंकलेल्या मरणाची आणि ईश्वराज-
वळ लौकरच झाडा द्यावा लागेल, अशी भीति अस-
णाऱ्या मनुष्यास असतो; म्हणून त्याणे दिलेली साक्ष
ग्राह्य होत्ये.

२२७. जो मनुष्य अंतकाळचे साङ्केतिक बो-
लणे बोलला असेल, तो इतक्या प्रौढ आणि अवि-
क्षिप्त बुद्धीचा असला पाहिजे, कीं जर तो वांचला
असता, तर न्यायाचा रीतीप्रमाणे त्याची साक्ष घेव-
ती; आणि या कारणास्तवच, फार लहान मुलांचीं
बोलणीं, आणि जे लोक परलोकस्थितीची कल्पना
न करण्याजोगे किंवा शपथेचा भार न समजण्या-
जोगे विक्षिप्त बुद्धीचे असतात, त्यांचीं साङ्केतिक
बोलणीं अग्राह्य आहेत.

२२८. जो मनुष्य जें साङ्केतिक बोलणे

अंतकाळीं बोलला असेल, तें बोलत्ये समयीं न्यास, मो जवळ ठाकलेल्या मरणाचा भीतींत आहे, असें वाटलें पाहिजे, हें अवश्य जरूर आहे; आणि इंग्लंडांतील कामन् ला प्रमाणें, मीं बरा होईन, अशी न्यास आशा नसली पाहिजे असें दिसतें. परंतु सन १८५५ चा दुसऱ्या आकटाचा २९ व्या कलमांत असें लिहिलें आहे कीं, “अंतकाळचीं साङ्केतिक बोलणीं पुरा-
 “व्यास दिलीं असतां, तीं बोलत्ये समयीं मैयत मनु-
 “व्याचें मरण जवळ आलें आहे अशी न्यास भीति
 “होती, आणि जरी तीं बोलत्ये वेळीं बरें होण्याची
 “अशा तो करीत होता, तथापि मरण जवळ आ-
 “ल्याची भीति स्वतः न्यालाही वाटत होती.” (सन १८६१ चा २५ व्या कायद्याचें ३७१ वें कलमही पहा).

२२९. परंतु आपल्या येण्याच्या मरणाविषयीं आपला उमज, तें साङ्केतिक बोलणें बोलणाऱ्या मनुष्यानें शब्दांनीं उघड करून दाखविला पाहिजे, असें आवश्यक नाहीं. सदरहु भीतीविषयीं न्याचा उमज न्याचा वर्तणुकेवरून आणि न्या बाबतीचा सर्व हकीकर्तांवरून अनुमित करतां येईल.

२३०. साङ्केतिक बोलणें बोलत्ये वेळीं न्या बोलणारास, आपण स्वतः बहुत करून तत्काळींच मरण्याचा भीतींत आहों, असें वाटलें असल्यास न्यानंतर कितीही अवकाशानें खरोखर मरण प्राप्त झालें असलें तरीही कांहीं चिंता नाहीं. परंतु, मला लौकर मरण येईल, असें न्या बोलणारास वाटत असलें पाहिजे, हें

आवश्यक आहे; कारण, जर कांहीं वेळपर्यंत मीं मरत पडून वांचेन, असें त्यास वाटत असल्यास त्याचा मनाची स्थिति निराळी असूं शकेल.

२३१. अंतकाळचें साङ्केतिक बोलणें फौजदारी कज्जांत ग्राह्य आहे; आणि त्यांतील चार्ज खून किंवा मनुष्यवध याजविषयीं असला पाहिजे; आणि त्या कज्जांतील मरणाराचा मरणाचा हकीकती, किंवा कारणें, किंवा मरणप्रद दुखापती, यां प्रकरणीं तें साङ्केतिक बोलणें असलें पाहिजे; आणि मरणाविषयीं हकीकती किंवा कारणें यां पेशां कांहीं जास्ती शाबीत करण्याकरितां तें साङ्केतिक बोलणें कबूल केलें जात नाहीं; उदाहरण, खोटी प्रतिज्ञा, किंवा गर्भपात करणें, किंवा जवरीची चोरी हीं मरणाशीं सल्लय असलीं तथापि त्यांजविषयीं एकादा कैदी अपराधी आहे, असें शाबीत करण्यास अंतकाळचीं साङ्केतिक बोलणीं कबूल केलीं नाहींत. या यत्ता सन १८६१ चा २५ व्या आक्टचा ३७१ व्या कलमांत आढळत नाहींत हें खरें आहे; परंतु, या आक्टची, सन १८५५ चा आक्ट २ रा कलम २९ याशीं तुळणा करून पाहतां, जा मनुष्यास रोगनिवारणाची आशा असत्ये त्याचा बाबतींत जे नियम पूर्वीं चालू होते, ते वाढविण्याचा वरील २५ वा आक्ट करणारांचा इरादा होता असें दिसतें.

२३२. आणखी, “मरणारानें सांगितलेला मज-
“कूर असा असला पाहिजे कीं, जर तो जीवंत असून
“जबानी देता, तर तींत तो ग्राह्य झाला असता.

“उदाहरण, घडलेली गोष्ट सोडून केवळ अभिप्रायाविष-
“यींचें साङ्केतिक बोलणें ग्राह्य होणार नाहीं. ”

२३३. जेथें वनूं शकेल तेथें अंतकाळचें साङ्के-
तिक बोलणें माजिस्त्रेटानें आरोपित मनुष्यासमक्ष श-
पथेवर लिहून घ्यावें, आणि तें बोलणारास प्रतिप्रश्न
करण्याविषयीं आरोपितास परवानगी द्यावी, हें बरें
आहे; परंतु, सन १८६१ चा २५ व्या आक्टाचा ३७१
कलमा अन्वये असें करणें जरूर आहे असें नाहीं.
“अंतकाळचें साङ्केतिक बोलणें मरणारास प्रश्न करू-
“न त्याकडून बोलविलें, अशी हरकत चालणार
“नाहीं. ”

२३४. अंतकाळचें साङ्केतिक बोलणें आरो-
पित मनुष्याचा तर्फे किंवा त्याचा विरुद्ध सारखेंच
कबूल करण्यांत येतें.

२३५. अंतकाळचा साङ्केतिक बोलण्याची यो-
ग्यता तोलून पाहतां खालीं लिहिलेल्या गोष्टींचा वि-
चार केला तर बरें पडेल; (१)-साक्षीदारांनीं त्या सा-
ङ्केतिक बोलण्याविषयीं याथातथ्य मजकूर सांगित-
ल्याचा संभव आहे किंवा नाहीं; (२)-जी गोष्ट घ-
डून आली तिजविषयीं स्पष्ट विचार मरणारास बहुत
करून झाला होता, किंवा हाणामारीचा गोंधळांत
किंवा संतापानें तो चुकला असेल किंवा कसें; (३)-
आरोपित मनुष्याविषयीं त्याचा मनांत दुशमनी किंवा
कुवासना होती कीं काय; आणि (४)-जबानी
देणारास प्रतिप्रश्न करण्याची आरोपित मनुष्यास सव-
ड होती कीं काय ?

९ वैद्यांचा जबाब्या वगैरे.

२३६. फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयी नव्या आकटांत खाली लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे; कलम ३६८: — “सिव्हिल् सर्जन, म्हणजे “सिव्हिल खात्याचा डाक्टर, अगर दुसरा कोणी वैद्य “याची साक्ष माजिस्त्रेडानें घेऊन त्या जबाबीवर रीती “प्रमाणें सहीनिशीं खरेपणाचा शेरा लिहिला अस- “ल्यास, ती जबाबी कोर्टानें प्रथमदर्शनीं पुराव्यास “घेतली पाहिजे. परंतु त्या सिव्हिल् खात्याचा डा- “क्टरास अगर त्या दुसऱ्या वैद्यास समान करून आ- “णण्याविषयीं कोर्टास पुरतें कारण दिसलें, तर त्यास “समान करण्याचा अखत्यार कोर्टास आहे. ”

२३७. त्याच आकटाचें कलम ३७८:— “एका- “द्या फौजदारी खटल्याची चौकशी चालली असतां, “किंवा त्या चौकशीचा पूर्वीं करावयाचा जो तपास “तो चालला असतां, रसायनशास्त्राचा आधारानें प- “रीक्षा करणारा सरकारी कामगार याजकडे परीक्षा “करून अगर मूलतत्त्वांचें शोधन करून रिपोर्ट करा- “वयाकरितां कांहीं पदार्थ अगर कांहीं वस्तु रीती प्र- “माणें पाठविल्यावरून त्या पदार्थाविषयीं अगर त्या “वस्तूविषयीं त्याणें केलेला रिपोर्ट, या मजकुराचा “कांहीं दस्तऐवज, त्याजवर त्या परोक्षा करणाराची “सही असल्यास, चौकशीचा वेळेस सेशन कोर्टानें “पुराव्यास घेतला पाहिजे. आणि तो दस्तऐवज ख- “रा आहे याविषयीं संशय घेण्यास कोर्टाला कारण न

“दिसल्यास, त्या सहीला, अगर त्या मनुष्याला तो हु-
“द्दा आहे या गोष्टीला, प्रमाण नलगे. ”

२३८. अशा बाबतींत सार्वजनीन सोईचा सब-
बेनें मात्र कर्णोपकर्णी पुरावा घेणें निर्दोष होतें. हिं-
दुस्थानांतील लोकांची हल्लींची अवस्था विलक्षण
आहे म्हणून अशा डाक्टरांचा साक्षी घेणें योग्य हो-
ऊ; परंतु त्या लोकांची जसजशी सुशिक्षितावस्था
वाढत जाईल, आणि वैद्यांची संख्या जसजशी वा-
ढेल, त्याप्रमाणें या कायद्यांत फेरफार होईल असें वा-
टतें. रसायन शास्त्राचा आधारानें परीक्षा करणारा
जो अम्मलदार असतो, तो हमेशा सरकारचा चाक-
रींत असतो, आणि हिंदुस्थानांतील विद्वान् वैद्यही
बहुधा सरकारी नोकर असतात; व त्यांजवर जबाब-
दारीचीं कामें सोंपलेलीं असल्या कारणानें लोकांस
गैरसोय झाल्यावांचून त्यांस वारंवार समान करितां
येणार नाहीं. सरकारी नोकरांत असणाऱ्या वैद्यांवर
जबाबदारी असत्ये, व तिचें वजन जरी शपथपेक्षां
कांहीं अंशीं कमी असतें, तथापि तिचा योगानें त्यां-
जपुढे ठेवलेल्या प्रकरणांत लक्षपूर्वक चौकशी आणि
यथार्थ व्याख्या करण्यास साधारणतः त्यांची प्रवृत्ति
व्हावी अशी ती जबाबदारी असत्ये, हेंही लक्षांत ठे-
विलें पाहिजे. आणि माजिस्त्रेटासमोरील वैद्याचा
साक्षीचा बाबतींत ती चौकशी शपथेवर किंवा प्रतिज्ञे-
वर झाली आणि त्या वैद्यास आरोपित मनुष्यानें प्र-
तिप्रश्न करण्याची सवड होती, असें अनुमान करतां
येईल.

साक्षीदारांस समानें करण्याविषयी.

२३९. पक्षकार आणि साक्षीदार यांस हजर करण्याचा बंदोबस्ताचा रीतीविषयी बारकाईने तपशील सांगणें हा या लहान ग्रंथाचा आशय नाही. साक्षीदारास समानें करण्याविषयीचा नियम जसा दिवाणी कामांत आहे त्या प्रमाणेंच बहुतकरून फौजदारींत आहे. हा नियम दिवाणी आणि फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयीचा आकटांत आढळतो. साक्षीदारास हजर करण्याविषयीचा प्रत्येक समानांत कोणत्या वेळीं व कोणत्या ठिकाणी तो हजर झाला पाहिजे, आणि मुकदम्यांत साक्ष देण्याकरितां किंवा दस्तऐवज हजर करण्याकरितां हजर झाला पाहिजे, या गोष्टी लिहिल्या पाहिजेत; आणि जर दस्तऐवज हजर करण्याचा असेल, तर जो दस्तऐवज हजर करावयाचा त्याचें वर्णन लिहिलें पाहिजे; आणि मुकदम्यांतील पक्षकारांचीं नांवें लिहिलीं पाहिजेत (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १५२, व सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १८७).

मोठ्या पदवीचा मनुष्यांस कारणावांचून समानें करण्यांत येऊं नये. त्यांनीं हजर व्हावें असें जरूर असल्यास त्यांस सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम ६४ व ६५ अन्वये समानें न करितां पत्रें लिहिण्याचा कोडतास अखत्यार आहे; तीं पत्रें न्यायाधिकाचा सहीशिक्यानिशीं असलीं पाहिजेत; आणि त्या पत्रांत, समानांत जो मजकूर असावयाचा तो असला पाहिजे,

आणि तीं सर्व प्रकारें समानां प्रमाणें मानलीं पाहिजेत.

सरकारी नोकरानें हजर होण्याविषयीं तारीख नेमणें ती, त्या नोकरास कोणत्या तारखेस हजर होण्यास परवानगी होईल, त्याविषयीं त्या खात्यांतील मुख्यास विचारून कोडतानें नेमावी.

सरकारी कचेरींतील हाताखालचा मनुष्यास सरकारी कागद हजर करण्याविषयीं समान करूं नये. असे कागद साक्षींत पाहिजे असल्यास कोडतानें कलेक्टरास किंवा खात्याचा इतर मुख्यास कागद पाठविण्याविषयीं लिहावें (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १३८).

चालेपर्यंत समान खुद साक्षीवर बजवावें; परंतु तो सांपडत नसेल तर त्याचा कुटुंबांतला त्याचा घरीं राहणारा कोणीही जाणता पुरुष असेल त्याजवळ तें समान देऊन बजवावें; (दिवाणी काम चालविण्याचा रीतीविषयींचा आक्ट कलम १५५; फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयींचा आक्ट कलम १८७).

२४०. साक्षीदारास योग्य रीतीनें समान लागलें असून योग्य कारण दाखविल्यावांचून समान मान्य करण्यास जर तो चुकवील, तर त्यास वारंटानें पकडून कोडतापुढें आणण्याचा अखत्यार आहे. आणि, “साक्षीदार याजवर साक्ष देण्यास सक्ती केल्यावांचून तो हजर होणार नाही,” असें मानण्यास माजिस्ट्रेटास कारण दिसलें तर त्याजला समान

न पाठवितां प्रथमतःच वारंट पाठविण्याचा अखन्यार आहे. इसवी सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १६८, आणि इसवी सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १८८ आणि १९१.

२४१. साक्ष देण्याकरितां किंवा दस्तऐवज हजर करण्याकरितां हजर होण्याविषयीं साक्षीदारांस हुकूम केला असून तो साक्षीदार समान किंवा वारंट चुकविण्याचा बुद्धीनें पळून गेला असेल, अगर छपून बसला असेल, (आणि दिवाणी मुकदम्याचा बाबतीत न्याचा साक्षीची किंवा दस्तऐवजाची जरूर आहे असा पुरावा होईल,) तर न्या मनुष्यानें अमुक ठिकाणीं, अमुक वेळीं, साक्ष देण्याकरितां हजर व्हावे, असा जाहिरनामा लिहून तो न्या मनुष्याचा घरावर डकविण्याविषयीं हुकूम करण्याचा अखन्यार कोर्टास आहे; आणि न्या वेळीं व न्या ठिकाणीं तो मनुष्य हजर झाला नाही, तर, कोर्टास योग्य वाटेल तितक्या किमतीचा न्याचा स्थावरजंगम माल जप्त करण्याचा अखन्यार कोर्टास आहे. परंतु जमीचा खर्च, व गैर-हजेरीकरितां जा दंडास तो पात्र होणें असेल तो दंड, यांचा रकमेहून अधिक किमतीचा माल जप्त करूं नये, (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १५९, १६० व १६८; आणि इ० स० १८६१ चा आक्ट २५ कलम १८९; व या ग्रंथाचें कलम २४७ पहा).

२४२. “ न्या साक्षीदारानें हजर होऊन, मी “ समान चुकविण्याकरितां पळून गेलों नाही, अगर “ छपून बसलों नाही, आणि जा वेळीं व जा ठिकाणीं

“हजर होण्याविषयी जाहिरनाम्यांत लिहिलें होतें
 “ त्या वेळीं व त्या ठिकाणीं हजर होण्यापुरता अव-
 “ काश राहून मला जाहिरनाम्याची माहिती झाली
 “ नव्हती, अशी कोर्टाची खातरी केली तर मालाची
 “ जमी खुली करावी; आणि जमीचा खर्चाबदल जो
 “ हुकूम योग्य वाटेल तो करावा. ” जर तो साक्षी-
 दार हजर न होईल, किंवा हजर न होण्याचें कारण
 दाखवून कोर्टाची खातरी न करील, तर त्या जमीबदल
 खर्च आणि पीनल् कोडाचा १७२व्या कलमा अन्वये
 पळून गेल्याबदल जा दंडास तो साक्षीदार पात्र असेल
 तो दंड भागविण्याकरितां त्या मालाची विकरी कर-
 ण्याचा अखत्यार आहे; परंतु जर त्या साक्षीदारानें तो
 खर्च आणि दंड कोर्टांत भरला तर मालाची जमी खुली
 केली पाहिजे (इ० स० १८५९ चा आक्ट ८ क०
 १६०, आणि इ० स० १८६१ चा आक्ट २५ कलम १९०).
 “ कोणत्याही मनुष्यास केवळ दस्तऐवज हजर कर-
 “ ण्याविषयीं समान केलें असल्यास, त्याणें दस्तऐवज
 “ हजर करण्याकरितां खुद हजर नहोतां तो दस्तऐ-
 “ वज हजर करविला, तर त्याणें समान मान्य केलें
 “ असें समजावें. ” (इ० स० १८५९ चा आक्ट ८
 कलम १५३).

२४३. या बाबतीविषयीं पीनल् कोडाचा १०
 व्या बाबेंत खालीं लिहिलेला मजकूर लिहिला आहे:
 “ समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, आपल्या
 “ सरकारी नोकरीचा नात्यानें करण्याचा जाला
 “ कायद्यानें अधिकार आहे, अशा सरकारी नोकरानें

“केलेलें समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, आपणावर
 “बजाविला जाऊंनये, म्हणून कोणी मनुष्य छपून
 “बसेल, तर न्यास नुसत्या कैदेची शिक्षा दिली पा-
 “हिजे, व ती कैद एक महिनापर्यंत ठरविण्याचा अ-
 “खत्यार आहे, किंवा न्यास दंडाची शिक्षा दिली
 “पाहिजे, व तो दंड पांचशें रुपयेपर्यंत करण्याचा
 “अखत्यार आहे, किंवा दोन्ही शिक्षा दिल्या पाहि-
 “जेत; किंवा जर तें समान, अगर नोटीस, अगर हु-
 “कूम, जातीनें किंवा मुखत्याराचा मारफतीनें न्याया-
 “चा कोर्टांत हजर होण्याविषयीं किंवा दस्तऐवज
 “हजर करण्याविषयीं असला, तर न्यास नुसत्या
 “कैदेची शिक्षा दिली पाहिजे, व ती कैद सहा महि-
 “नेपर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार आहे, किंवा न्यास
 “दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड एक हजार रु-
 “पयेपर्यंत करण्याचा अखत्यार आहे, किंवा दोन्ही
 “शिक्षा दिल्या पाहिजेत.” (पीनल कोड, कल-
 म १७२).

“समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, आपल्या
 “सरकारी नोकरीचा नात्यानें करण्याचा जाला काय-
 “द्यानें अधिकार आहे, अशा सरकारी नोकरांनें के-
 “लेलें समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, आपणावर
 “किंवा दुसऱ्या कोणावर बजाविण्यास कोणत्याही
 “रीतीनें बुद्धिपूर्वक कोणी प्रतिबंध करील, किंवा तसें
 “समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, कोणत्याही ठि-
 “काणावर कायद्याप्रमाणें डकविण्यास बुद्धिपूर्वक प्र-
 “तिबंध करील, किंवा कांहीं गोष्ट दंवडी पिटवून

“जाहीर करण्या विषयीं हुकूम करण्याचा आपल्या
 “सरकारी नोकरीचा नात्यानें जास कायद्यानें अधि-
 “कार आहे अशा सरकारी नोकरानें कांहीं गोष्ट दंडा
 “पिठवून कायद्याप्रमाणें जाहीर करण्याचा हुकूम केला
 “असतां त्यास बुद्धिपूर्वक प्रतिबंध करील, तर त्यास
 “नुसत्या कैदेची शिक्षा दिली पाहिजे, व ती कैद एक
 “महिनापर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार आहे, किंवा त्यास
 “दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड पांचशें रुपये
 “पर्यंत करण्याचा अखत्यार आहे, किंवा दोन्ही शि-
 “क्षा दिल्या पाहिजेत; किंवा तें समान, अगर नोटीस,
 “अगर हुकूम, अगर जाहिरात, न्यायाचा कोर्टात
 “जातीनें किंवा मुख्त्याराचा मारफतीनें हजर होण्यावि-
 “षयीं, किंवा दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं असली,
 “तर नुसत्या कैदेची शिक्षा त्यास दिली पाहिजे, व ती
 “कैद सहा महिने पर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार आहे;
 “किंवा त्यास दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड
 “एक हजार रुपये पर्यंत करण्याचा अखत्यार आहे;
 “किंवा दोन्ही शिक्षा दिल्या पाहिजेत.” (पीनल्
 कोड, कलम १७३).

“समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम अगर जा-
 “हिरात, करण्याचा आपल्या सरकारी नोकरीचा
 “नात्यानें जाला कायद्यानें अधिकार आहे, अशा सर-
 “कारी नोकरानें कोणाला जातोनें अगर मुख्त्याराचा
 “मारफतीनें अमुक ठिकाणीं अमुक वेळीं हजर होण्या-
 “विषयीं, समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, अगर
 “जाहिरात केली असून, त्यावरून त्याला तेथें हजर

“होणें कायद्यानें भाग असतां तो बुद्धिपूर्वक त्या ठिकां-
 “णीं अगर त्या वेळेस गैरहजर राहिल, किंवा जा
 “ठिकाणीं हजर राहणें त्याला भाग आहे त्या ठिकाणा-
 “पासून जा वेळेस जाणें कायद्यानें वाजवी आहे,
 “त्याचा अगोदर जाईल, तर त्याला नुसत्या कैदेची
 “शिक्षा दिली पाहिजे, व ती कैद एक महिना पर्यंत
 “ठरविण्याचा अखत्यार आहे; किंवा त्यास दंडाची
 “शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड पांचशें रुपये पर्यंत
 “करण्याचा अखत्यार आहे; किंवा दोन्ही शिक्षा दि-
 “ल्या पाहिजेत; किंवा जातीनें अगर मुख्तयाराचा
 “भारफतीनें न्यायाचा कोर्टांत हजर होण्याविषयीं तें
 “समान, अगर नोटीस, अगर हुकूम, अगर जाहिरात
 “असली तर त्यास नुसत्या कैदेची शिक्षा दिली पाहि-
 “जे, व ती कैद सहा महिने पर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार
 “आहे; किंवा त्यास दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व
 “तो दंड एक हजार रुपये पर्यंत करण्याचा अखत्यार
 “आहे; किंवा दोन्ही शिक्षा दिल्या पाहिजेत. ”

उदाहरणें.

(१) “कलकत्यांतील सुप्रीम कोर्टानें
 “सप्रीनां (म्ह० समान) केल्यावरून, त्या को-
 “र्टांत हजर होणें कला कायद्यानें भाग असतां,
 “तो बुद्धिपूर्वक गैरहजर राहतो, तर कर्ने या
 “कलमांत सांगितलेला अपराध केला.”

(२) “जिल्हा जजानें समान केल्यावरून
 “त्याचा कोर्टांत साक्षी देण्याकरितां हजर होणें

“कला भाग असतां, तो बुद्धिपूर्वक गैरहजर
 “राहतो, तर कनें या कलमांत सांगितलेला अप-
 “राध केला.” (पीनल कोड कलम २७४).

२४४. सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १६१
 तागाईत १६५ यां अन्वये दाव्यांतील दुसऱ्या कोण-
 त्या पक्षकाराने अर्ज केला असून, तसा अर्ज कर-
 ण्यास पुर्ती कारणे आहेत, अशी कोर्टाची खातरी
 केल्यास, दुसऱ्या पक्षकारांस साक्ष देण्याकरितां समान
 करण्याचा अखत्यार आहे. पक्षकारास एकदम स-
 मान करण्याचा किंवा त्याणें हजर होऊन साक्ष कां
 देऊं नये, याविषयी कारण दाखविण्यास्तव त्याजला
 प्रथमतः नोटीस करण्याचा अखत्यार कोर्टास आहे.
 सदरहु आक्टाचा १६६ व्या कलमावरून चौकशी चाल-
 लत असतां, कोणत्याही वेळीं आपल्या स्वतांचा इ-
 च्छेनें पक्षकारांस समान करून साक्षी प्रमाणें साक्ष घे-
 ण्याचा, किंवा त्याचा हार्ती अगर ताव्यांत जो दस्त-
 ऐवज असेल तो आणविण्याचा अधिकार कोर्टास
 आहे. आणि, सन १८६१ चा २३ व्या आक्टान्वये,
 एकादा मनुष्य पक्षकार नसतांही त्याजला समान कर-
 ण्याचा अधिकार कोडतास आहे. फौजदारी काम
 चालविण्याचा रीतीविषयी आक्टाचें कलम २६३,
 २०१ व ३३७ अन्वये फौजदारी कोर्टास साक्षीदारांस
 समान करण्याविषयी अविच्छिन्न अधिकार आहे.

२४५. सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १७१
 यावरून, एकादा मनुष्य, मुकदम्यांत पक्षकार असो अगर
 नसो, तो कोडतांत प्रत्यक्ष हजर असून त्याची साक्ष

पाहिजे असल्यास, ती देण्याविषयी किंवा त्या वेळेस त्याजवळ किंवा त्याचा ताब्यांत एकादा दस्तऐवज असल्यास तो हजर करविण्याविषयी समनाशिवाय त्यास हुकूम करण्याविषयी कोर्टास अधिकार आहे. परंतु असें दिसतें, कीं त्या आकटानें हाच अधिकार पक्षकारांस दिला नाहीं. एकाद्या हजर असलेल्या मनुष्यास समान झालेलें नसतांही त्याची साक्ष घेण्याचा सेशन कोर्टास अखत्यार आहे (इ० स० १८६१चा आक्ट २५ कलम ३६७). आणि याचप्रमाणें त्याच आक्टाचा ३७५ कलमा अन्वये आरोपित मनुष्यासही अखत्यार आहे.

२४६. “जा सरकारी नोकराला शपथ देण्याचा अधिकार कायद्यानें आहे, तशा सरकारी नोकरानें कोणास, खरा मजकूर सांगण्याविषयी शपथ घे, असें सांगितलें असतां, तो शपथ घेण्यास नाकबूल होईल, तर त्यास नुसत्या कैदेची शिक्षा दिली पाहिजे, व ती कैद सहा महिने पर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार आहे; किंवा त्यास दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड एक हजार रुपये पर्यंत करण्याचा अखत्यार आहे; किंवा दोन्ही शिक्षा दिल्या पाहिजेत.” (पीनल् कोड कलम १७८).

“कोणी सरकारी नोकराला कोणत्याही गोष्टीविषयी खरा मजकूर सांगणें कोणा मनुष्यास कायद्यानें भाग असून, त्या गोष्टीविषयी त्या सरकारी नोकरानें आपणाला कायद्यानें जो अधिकार मिळाला आहे तो चालवीत असतां त्या मनुष्यास कांहीं

“प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर देण्यास तो नाकबूल हो-
 “ईल, तर त्यास नुसत्या कैदेची शिक्षा दिली पाहिजे,
 “व ती कैद सहा महिने पर्यंत ठरविण्याचा अखत्यार
 “आहे; किंवा त्यास दंडाची शिक्षा दिली पाहिजे, व
 “तो दंड एक हजार रुपये पर्यंत करण्याचा अखत्यार
 “आहे; किंवा दोन्ही शिक्षा दिल्या पाहिजेत.”
 (पीनल कोड, कलम १७९).

“कोणी लिहून दिलेल्या इकरारावर त्याला सही
 “करण्या विषयी हुकूम देण्याचा अधिकार कायद्यानें
 “जा सरकारी नोकराला आहे तशा सरकारी नो-
 “कराने कोणास त्याणें लिहून दिलेल्या इकरारावर
 “सही करण्याचा हुकूम केला असतां, तो सही कर-
 “ण्यास नाकबूल होईल, तर त्यास नुसत्या कैदेची
 “शिक्षा दिली पाहिजे, व ती कैद तीन महिने पर्यंत
 “ठरविण्याचा अखत्यार आहे; किंवा त्यास दंडाची
 “शिक्षा दिली पाहिजे, व तो दंड पांचशें रुपये पर्यंत
 “करण्याचा अखत्यार आहे; किंवा दोन्ही शिक्षा दि-
 “ल्या पाहिजेत. ” (पीनल् कोड कलम १८०).

२४७. हजर झालेला किंवा कोडतांत आलेला
 साक्षीदार, योग्य कारण नसतां, साक्ष देण्यास नाक-
 बूल होईल, किंवा आपल्या ताब्यांतील दस्तऐवज ह-
 जर करण्यास नाकबूल होईल, तर, जर ती गोष्ट मा-
 जिस्त्रेटाचा हुकमतींत झाली असेल तर सात दिवसां-
 हून अधिक नाहीं अशा कोत्याही मुदतीची कैद दे-
 ण्याचा अधिकार त्या माजिस्त्रेटास आहे; परंतु ती
 मुदत भरल्यावर जर तो साक्षीदार तसाच आग्रह

धरून साक्षी देण्यास किंवा दस्तऐवज हजर करण्यास नाकबूल राहिल, तर फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयीं आक्टानें कलम १६३ अन्वये त्याची तजवीज करावी. (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १६९; इ० स० १८६१ चा आक्ट २५ कलम १९२, ३६५ व १६३). सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १७० यांत खाली लिहिल्याप्रमाणें ठरविलें आहे:—

“साक्ष देण्याकरितां अगर दस्तऐवज देण्याकरितां हजर होण्याविषयींचा हुकूम, चालत्या मुकदम्यांतील कोणा पक्षकारास झाला असून, तो योग्य कारण नसतां त्या हुकुमा प्रमाणें हजर झाला नाहीं, किंवा हजर झाला असून, अगर कोर्टांत आला असून, योग्य कारण नसतां, साक्ष देण्यास नाकबूल झाला, अथवा आपल्या हातांतील अगर ताब्यांतील वर लिहिल्याप्रमाणें समानांत सांगितलेला दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं कोर्टानें हुकूम केला असतां तो हजर करण्यास नाकबूल झाला, तर हजर न झालेल्या अगर नाकबूल झालेल्या पक्षकाराचा विरुद्ध फैसला करण्याचा, किंवा मुकदम्याविषयीं जो दुसरा कोणता हुकूम कोर्टास योग्य वाटेल तो करण्याचा, कोर्टास अखत्यार आहे. ”

२४८. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम २२ अन्वये मुकदम्यांत पक्षकार असणाऱ्या साक्षीदाराचा कबजांत किंवा स्वाधीन जो दस्तऐवज असेल, आणि तो हजर करण्यास सांगणाऱ्या पक्षकाराचा पक्षास तो दस्तऐवज प्रासंगिक व मुद्याचा नसेल, तर तो

दस्तऐवज त्या साक्षीदारास हजर करणे अवश्य नाही (या ग्रंथाचे कलम ३३० पहा).

साक्षीदाराचा लायकीविषयी.

२४९. साक्षीदाराचा लायकीविषयी सन १८५५ चा २ व्या आकटाचा १४ व्या कलमांत असे ठरविले आहे, कीं “ खाली लिहिलेले मनुष्य मात्र साक्ष देण्यास नालायक आहेत, ते:—

“ १. सात वर्षांचा आंतील वयाचा मुलांची जा “गोष्टीविषयीं जबानी घेत असतील त्या गोष्टीचे “बरोबर ज्ञान होण्यास, किंवा त्या गोष्टी यथा- “स्थित सांगण्यास तीं असमर्थ आहेत असें दिसे- “ल, तीं सात वर्षांचा आंतील वयाचीं मुलें. ”

“ २. भ्रमिष्ठ मनुष्यांची जा गोष्टीविषयीं जबानी “ घेत असतील त्या गोष्टीचे बरोबर ज्ञान हो- “ण्यास, किंवा त्या गोष्टी यथास्थित सांगण्यास “ तीं मनुष्ये असमर्थ आहेत असें त्यांची जबानी “ घेत्ये वेळीं दिसेल, तीं भ्रमिष्ठ मनुष्ये, आणि “ कोणी मनुष्य भ्रमिष्ठ आहे, असें महशूर असे- “ ल तर जा कोर्टा पुढें किंवा मनुष्या पुढें त्यास “ हजर होणें असेल, त्या कोर्टाचे किंवा मनु- “ ष्याचे अनुमत पूर्वीं घेतल्यावांचून त्याजवर “ साक्षीसमान काढण्यास तो पात्र नाही असें “ समजावें.”

२५०. कोणी मनुष्य अल्प वयाचा असल्यामुळे

किंवा त्याची धर्मावर अश्रद्धा असल्यामुळे, त्या मनुष्याची साक्ष शपथेवर किंवा ईश्वरस्मरणपूर्वक प्रतिज्ञेवर घेण्याची कोर्टाचा मते योग्य नसेल, तर, मी सत्य बोलिन व सर्व सत्यच बोलिन व सत्याशिवाय आणखी कांहीं बोलणार नाहीं, अशी त्याजवळून नुसती प्रतिज्ञा करवून त्याची साक्ष किंवा अफिडेविट्ट द्यावी, असें सदरील आक्टाचीं कलमें १५, १६ व १७ यांत सांगितलें आहे. सदरहु प्रकारचा कोणताही साक्षीदार बुद्ध्या खोटी साक्ष देईल, तर त्याणें खोटी प्रतिज्ञा केली असतां त्याजला जी शिक्षा भोगावी लागती त्याच प्रमाणें ती शिक्षा भोगण्यास तो पात्र होईल; परंतु अशा खटल्यांत चार्जाचा कागद तयार करणें तो प्रसंगा प्रमाणें फिरवून तयार करावा.

२५१. कलम १८ अन्वये, “मुकदम्यापासून होणाऱ्या परिणामाशीं कोणा मनुष्याचा संबंध असल्यामुळे,” किंवा त्या मुकदम्यांतील पक्षकारांपैकीं कोणत्याही पक्षकाराशीं त्याचें नातें असल्यामुळे, तो मनुष्य त्या मुकदम्यांत साक्ष देण्यास नालायक होतो असें समजूं नये; आणि त्यापुढील कलमांत असा ठराव केला आहे, कीं कोणत्याही दिवाणी मुकदम्यांतील, किंवा दिवाणी प्रकारचा इतर कामांतील कोणताही पक्षकार “त्या मुकदम्यांतील किंवा कामांतील पक्षकार नसता तर जा रीतीनें तो साक्ष घेण्यास लायक झाला असता, त्या रीतीनें तो पक्षकार आपल्या तरफे-
नें किंवा त्या मुकदम्यांतील अथवा कामांतील इतर कोणत्याही पक्षकाराचा तरफेनें साक्षीदारा प्रमाणें”

साक्ष देण्यास, “ आणि आपल्या कबजांतील किंवा “अखन्यारांतील कोणतेही दस्तऐवज हजर करण्यास” लायक आहे, व न्याकडून तसें करविण्यास अधिकारही आहे. सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १९३, १९४, २५० व ३६० यांत स्पष्टपणें असें ठरविलें आहे, कीं फौजदारी चौकशींत फिर्यादीची साक्ष इतर साक्षीदारा प्रमाणें घेतली जाईल, आणि मद्रास फौजदारी अदालतीचा कोडतानें तारीख २५ फेब्रुआरी सन १८२९ चा, व तारीख २७ जुलई सन १८३२ चा हुकुमांत असें दर्शविलें आहे, कीं फौजदारी खटल्यांतील फिर्याद चालविणारास इनाम मिळण्याचा हक्क असला तथापि तो लायक साक्षीदार समजावा. (वायव्यप्रान्तांतील निजामत अदालतीची सक्क्युलर आर्डर ८८ पहा).

२५२. कलम २० या वरून सर्व दिवाणी मुकदम्यांत नवराबायको एकमेकांचा तरफेनें किंवा एकमेकांविरुद्ध, हक्काचे मजकूर खेरीज करून, साक्ष देण्यास लायक आहेत, असें समजावें; त्या हक्काचा मजकुराविषयीं मागाहून लिहिण्यांत येईल. फौजदारी खटल्यांत नवऱ्यावर किंवा बायकोवर तिसऱ्या मनुष्यानें फिर्याद केली असतां, त्यांत त्यांपैकीं एक दुसऱ्याचा विरुद्ध लायक साक्षी समजला जाईल किंवा कसें, असा प्रश्न निघाल्यावरून मद्रासचा फौजदारी अदालतीनें असा अभिप्राय दिला, कीं “हिंदु-स्थानांतील लोकांची हल्लींची स्थिति ध्यानीं

“आणितां, त्या दोहों पैकीं एकाची साक्ष दुसऱ्याचा
 “ तरफेची किंवा विरुद्ध असली तरी ती मुळांच वर्ज
 “ न करितां व ती हरकत त्या साक्षीचा लायकीस लागू
 “ न करितां मान्यतेस लागू करावी, हा साधारण
 “ नियम निर्भय आहे. जेथें दुसरा मजबूत पुरावा
 “ असतो, तेथें अशा संबंधी मनुष्याचा साक्षीचा उ-
 “ पयोग करणें हें फार आक्षेप घ्यावयाजोगें आहे
 “ असें उघड दिसून येईल.” (म० स० अ० सर्व्युलर
 आर्डर तारीख ४ मार्च सन १८३०.) या प्रमाणें,
 गोडाई मलंगीचा कज्जांत कलकत्ता एथील निजामत
 अदालतीनें सन १८४३ सालीं असा ठराव केला, कीं
 बायकोचा साक्षीवांचून अपराधस्थापना पुरता या
 कज्जांत पुरावा होता, सबब तिची साक्षी घेतली हें
 गैरवाजवी केलें. कलकत्त्याचा निजामत अदालतीनें
 सन १८५५ सालीं, पताशिया रेवानी बहारानी,
 या कज्जांत असा ठराव केला आहे, कीं आपल्या
 बायकोशीं बदकर्म केलें, असा चार्ज नवऱ्यानें
 तिसऱ्या मनुष्यावर आणिला असतां, त्यांत आप-
 ल्या नवऱ्याचा वतीनें बायको लायक साक्षी आहे;
 परंतु या कज्जांत त्या गुन्ह्याचा चार्ज प्रत्यक्ष बायको-
 वर आणलेला नव्हता. पुढें, तिची साक्ष खोटी आहे,
 असा पुरावा होऊन तिजवर खोट्या प्रतिज्ञेविषयीं
 अपराधस्थापन झालें, या वरून अशा साक्षीवर
 साधारणतः किती थोडा भरवसा ठेवावा या विषयीं
 ध्यानांत येण्यास ही गोष्ट चांगल्या दाखल्याची
 आहे. मुसलमानी शास्त्रांत किशाविषयीं दावा

शाबीत करण्यास्तव बायकोचा साक्षीचा पुरावा बस नाही, परंतु ती प्रत्यंतरी पुराव्या प्रमाणें ग्राह्य आहे; आणि “आनुमानिक अपराधस्थापन करण्यास आणि “ हवी तितकी मुखत्यारीनें शिक्षेची आज्ञा करण्यास “ बस आहे.”

२५३. सन १८६० सालीं खुनाचा आरोपावरून टेलिचरी एथें एका मनुष्याची चौकशी होऊन आगंतुक पुराव्याचा आधारासहित त्याचा बायकोचा साक्षीवरून त्याजवर अपराध स्थापित झाला. त्या अपराध्यास देहान्त दंड झाल्यावर, १८५२ चा आक्ट १५ कलम ३ अन्वये नवऱ्या विरुद्ध साक्ष देण्यास बायको नालायक आहे, या सबबेवरून त्या आरोपस्थापनेंत जा विद्वान् न्यायाधीशांनीं आपलें संमत दिलें त्यांची बरीच निंदा झाली. हा आक्ट बादशाही कोडतांतील साक्षीचा नियमाविषयीं आहे, आणि जेव्हां तो आक्ट मंजूर झाला तेव्हां “ बादशाही कोडतें” या नावाखालीं फौजदारी अदालत किंवा टेलिचरी एथील कोडत हीं मोडत नव्हतीं; आणि दुसरें असें, कीं फौजदारी प्रकरणांत त्या आक्टांत लिहिलेल्या कोणत्याही गोष्टी वरून नवऱ्याविरुद्ध साक्ष देण्यास बायको लायक साक्षीदार होणार नाही, म्हणून सदरील कलमांत ठराविलेलें आहे; परंतु ती गैरलायक आहे असें लिहिलें नाही, म्हणून तो आक्ट मंजूर झाला नसता तर जशी तिची स्थिति असती तशीच राहिली आहे; तिजवरून अशा प्रकरणीं बादशाही कोडतांत साक्ष देण्यास बायको नालायक आहे, परंतु

आनरेबल कंपनीचा कोडतांत ती लायक आहे.

बायकोला नवऱ्यानें वीष घालून ती मेली नसल्यास त्या खटल्यांत, किंवा तिला नवऱ्याचा हातून जुलूमजास्ती झाल्याबाबद, किंवा तिचापार्शीं जबरीनें लग्न लाविल्याबाबद, फौजदारी प्रकरणांत नवऱ्याविरुद्ध साक्ष देण्यास बायको लायक साक्षीदार आहे.

२५४. मुलाचा किंवा भ्रमिष्ठ मनुष्याचा लायकीचा किंवा गैरलायकीचा ठराव, त्या साक्षीदारास सत्यप्रतिज्ञा किंवा शपथ देण्यापूर्वी प्रश्न करून न्यायाधीशानें करावा; परंतु सत्यप्रतिज्ञा देऊन त्या साक्षीदाराची साक्ष चालली असतां, किंवा त्याजला प्रतिप्रश्न होत असतां, तो गैरलायक आहे, असें आढळल्यास, त्याची साक्ष दफतरांतून काढून टाकावी.

२५५. सन १८३७ चा १९ व्या आक्ट्यांत विशेषें करून असें ठरविलें आहे, कीं कोणा एका मनुष्यावर कोणत्याही गुन्ह्याचा आरोप स्थापित झाला असेल, तथापि त्या सबबेनें तो गैरलायक साक्षीदार होणार नाही.

२५६. एका कैदीनें सांगितलेला अंगीकाराचा मजकूर दुसऱ्याचा तरफेनें किंवा दुसऱ्याचा विरुद्ध पुरावा होत नाही; तथापि फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयीं कायद्याचा २०९ व्या कलमान्वये अपराधांत अंग असणाऱ्या एकाद्या मनुष्यानें साङ्केतिक माफी पत्करिली असतां तो लायक साक्षीदार होतो, परंतु त्याचा साक्षीवर थोडाच भरवसा ठेवितां यावा अशी ती असूं शकेल; आणि एका प्रतिवादीनें अपराध कबूल करून जाब दिला असेल त्याची साक्ष

दुसऱ्या प्रतिवादीविरुद्ध कबूल करण्याचा इंग्लिश कोडताचा वहिवाटीस अनुसरण्यास इंडियांतील कोडतें खुषी असतील, तर वरील प्रकार घडून येईल. सन १८६२ चा जानेवारी महिन्याचा ६ व्या तारिखेस लंडनांतील सेंट्रल फौजदारी कोडतांत, पेरी आणि पामर या दोन मनुष्यांवर एकाच वेळीं खोटा कागद बनाविल्याचा आरोप आला होता; त्या कजांत पेरीनें अपराध कबूल केला, आणि नंतर चौकशी चालत असतां पामरा विरुद्ध तिची (पेरीची) साक्ष घेण्यांत आली. या प्रकारचे मुकदमे आर्चबोल्ड याणें सांगितले आहेत.

साक्षीदारांचा जबाब्या घेण्याचा प्रकार.

२५७. साक्षीदारांचा जबाब्या घेण्याचा प्रकाराविषयी दिवाणी व फौजदारी काम चालविण्याचा रीतीविषयीचा आकटांतील ठराव बहुतकरून सारखे आहेत. दोन्ही बाबतींत पक्षकारांसमक्ष, किंवा न्यांपैकीं जे हजर असतील त्यांसमक्ष, उघडे कोर्टांत साक्ष घेतली पाहिजे; आणि फौजदारी खटल्यांत आरोपित मनुष्याला किंवा त्याचा मुखन्याराला फिर्यादी आणि साक्षीदार यांस प्रतिप्रश्न करण्याचा अखन्यार आहे. जबाब्या न्यायाधीशासमक्ष आणि तो जा रीतीनें सांगेल त्या रीतीनें घेतल्या पाहिजेत. त्या हकीकर्तांचा रीतीनें लिहाव्या; परंतु विशेष कारणावरून, किंवा पक्षकारानें अगर त्याचा वकिलानें विनंती केली असल्यास, एकादा सवाल किंवा जबाब कोर्टाचा

विचारास आला असतां सविस्तर लिहून घ्यावा. साक्षीदारास एकादा सवाल घातला असतां न्यावर कोणत्याही पक्षकारानें अगर त्याचा वकिलानें आक्षेप घेतला असून तो घालण्यास जर कोर्टानें परवानगी दिली, तर तो सवाल व जबाब लिहून घेतला पाहिजे, आणि केलेला आक्षेप, व तो आक्षेप करणाराचें नाव, आणि न्यावर कोर्टानें केलेला निर्णय, हीं जबाबी घेत्ये वेळेस लिहून ठेविलीं पाहिजेत. हरएक साक्षीदार साक्ष देत असतां कसा वर्तला याविषयीं जो मजकूर लिहून ठेविण्यास कोर्टास जरूर वाटेल तो कोर्टानें किंवा माजिस्त्रेटानें लिहून ठेवावा. जा मुकदम्यांत खुद न्यायाधीश (किंवा माजिस्त्रेट) स्वतः जबाब्या लिहून घेत नाहीं, त्या मुकदम्यांत हरएक साक्षीदाराची साक्ष घालली असतां तो साक्षीदार जो मजकूर सांगतो त्याचा सारांशाची याद न्यायाधीशाला लिहिणें जरूर आहे; आणि ती याद न्यायाधीशानें आपल्या हातानें लिहून तिजवर आपण स्वहस्ते सही केली पाहिजे. जा दिवाणी मुकदम्यांत अपील होत नाहीं, त्या मुकदम्यांतील साक्षीचा जबाब्या सविस्तर लिहून घेण्याची गरज नाहीं. न्यायाधीशानें लिहिलेली सारांशाची याद बस आहे; आणि जा मुकदम्यांत सहा महिनेपर्यंत कैदेची शिक्षा देण्याचा माजिस्त्रेटास अधिकार आहे, त्या मुकदम्यांत सदरीं सांगितलेल्या रीती प्रमाणें प्रत्येक साक्षीदार जो मजकूर सांगेल त्याचा सारांशाची याद माजिस्त्रेटानें लिहून ठेविली म्हणजे बस आहे; परंतु त्यास अधिक

पाल्हाळाचा रीतीनें लिहून ठेवणें जरूर दिसल्यास तसें करावें. (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम २६७, २६८).

“ जर वर सांगितल्या प्रमाणें न्यायाधीशाला स्वतः

“ याद लिहिण्यास अडचण असली, तर ती अडचण

“ कोणती, हें त्याणें लिहून ठेवलें पाहिजे, आणि

“ जा मुकदम्यांत अपील नाहीं त्या मुकदम्यांत तशी

“ याद कोर्टांत आपण मजकूर सांगून दुसऱ्या कडून

“ लिहवावी, आणि त्या यादीवर आपण सही करून

“ ती मुकदम्यांत ठेवावी.” (सन १८५९ चा आक्ट

८ कलम १७२). फौजदारी कज्जांत दरएक साक्षी-

चा जबानी खालीं माजिस्त्रेटाचा सहीची एक या-

द जोडिली पाहिजे, आणि तींत असें लिहिलें

पाहिजे, कीं “ ही जबानी साक्षीदार अमुक भाषा

“ (तिचें नाव लिहून) समजतो त्या भाषेंत त्याजला

“ वाचून दाखविली, आणि, ही जबानी बरोबर

“ आहे, असें त्याणें कबूल केलें असल्यास तेंही

“ लिहिलें पाहिजे. माजिस्त्रेटानें आपल्या हातानें साक्ष

“ लिहून घेतली नसल्यास, माजिस्त्रेटा समक्ष व त्याचा

“ ऐकण्यांत येईल अशा रीतीनें व तो जातीनें सांगत

“ असतां व नजर ठेवीत असतां ती साक्ष लिहून घेतली,

“ असें ही त्या यादींत लिहिलें पाहिजे. ” (सन

१८६१ चा आक्ट २५ कलम १९५ तागाईत १९९

आणि ३६४).

२५८. जिल्ह्यांत जी भाषा नेहमीं चालत्ये त्या

भाषेंत साक्षीदाराची साक्ष साधारणतः लिहून घ्यावी,

आणि कोणती भाषा चालवावी असा संशय जेथें

येईल तें अमुक भाषा चालवावी, याचा न्या न्या इलाक्याचा सरकारानें निर्णय करावा; परंतु जी साक्षी इंग्रजी भाषेंत घ्यावयाची असेल, ती दिवाणी प्रकरणांतील पक्षकार कबूल असल्यास इंग्रजींत लिहून घ्यावी, आणि फौजदारी कज्जांत जबान्या आपल्या हातानें, आपल्या भाषेंत, किंवा इंग्रजींत, किंवा जिल्ह्याचा भाषेंत लिहून घेण्याविषयी, न्यायाधीशास किंवा माजिस्ट्रेटास हुकूम करण्याचा अखत्यार इलाक्याचा सरकाराला आहे. जरून पडेल तर अशा जबानीचें भाषान्तर करून साक्षीदारास सांगितलें पाहिजे, आणि फौजदारी मुकदम्यांत आरोपित मनुष्यास समजत असेल त्या भाषेंत त्या जबानीचा अर्थ जरूर असल्यास त्यास सांगितला पाहिजे; परंतु आरोपित मनुष्यानें मुखत्यार नेमिला असल्यास त्याजला ती जबानी जिल्ह्याचा नेहमींचा भाषेंत अर्थ करून समजवून घेण्याचा मात्र अखत्यार आहे. (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १७२, आणि सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १९५ तागाईत १९८, २४९, २६८ व ३६४).

२५९. आरोपित मनुष्यास शपथ किंवा प्रतिज्ञा देऊं नये; परंतु साधारणतः पक्षकार आणि साक्षीदार यांचा जबान्या शपथेवर किंवा प्रतिज्ञेवर झाल्या पाहिजेत. सन १८४० चा आक्ट ५ यांत सांगितलेली प्रतिज्ञा रिब्रिस्ती धर्माचा साक्षीदारास देण्याची अशुद्ध वहिवाट कितीएक कोडतांतून चालू आहे. तो आक्ट मुद्दाम हिंदु किंवा मुसलमान लोकांकरितां ठरविलेला आहे; आणि त्या खेरीज अन्यधर्मातील

मनुष्यास जा रीतीनें त्याची मनावर विशेष ग्रह होण्याजोगा असेल त्या रीतीनें शपथ घेण्याचा हुकूम केला पाहिजे असें दिसते. (सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १७४, आणि सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम ४३, २०४ व २५१).

२६०. चौकशीचा आरंभीं प्रकरणांतील सर्व पक्षकार हजर आहेत याविषयी खबरदारी ठेविली पाहिजे. जे साक्षीदार पक्षकार नसतात, त्यांना कोडतांतून बाहेर काढून त्यांचा जवान्या घेत्ये वेळीं त्यांतून एकेकास आंत बोलावून त्याची जवानी घेतली पाहिजे, आणि जवानी घेतलेल्या साक्षीदारास जा साक्षीदाराची जवानी होणें असेल त्यापासून दूर ठेविलें पाहिजे. साक्षीदारास बाहेर जाण्यास सांगितल्यानंतर एकादा साक्षीदार कोडतांत बसून राहिल, तर त्या सबबेवरून त्या साक्षीदाराची साक्ष घेण्यास न्यायाधीशाचानें नाकबूल करवणार नाहीं असें दिसते; जर कोणी साक्षीदार ताकीद केल्यानंतर कोडतांत बसून राहिला, तर ही गोष्ट त्याचा मान्यते विरुद्ध होईल, आणि त्याणें केलेली अवज्ञा कोडताची बेअदबी समजून त्यास शिक्षा करितां येईल.

२६१. प्रत्येक साक्षीदारास जा पक्षकारानें बोलाविलें असेल, तो प्रथम त्यास सवाल करून विचारपूस करितो, आणि तीस, 'मुख्य विचारपूस,' असें म्हणतात; नंतर विरुद्ध पक्षकार त्यास प्रतिप्रश्न करितो; आणि शेवटीं, जा पक्षकारानें त्यास प्रथम बोलाविलें त्याजला त्यास फेरप्रश्न करण्याचा अखत्यार

आहे. “साक्षीदारास जी प्राकरणिक आणि हांशि-
 “लाची माहिती असेल ती सर्व कोडतापुढें आणि पं-
 “चांपुढें जाहीर करणें, हें ‘मुख्य विचारपुशीचें’ काम
 “आहे; शोधणें आणि छानणें, व तफावती सुधारणें,
 “व दुरुस्त करणें, हें काम प्रतिप्रश्नाचें आहे; समजा-
 “वून देणें व गैरसमज दूर करणें, व नुकसानी दुरुस्त
 “करणें आणि साक्षीदारांस ताळ्यावर आणणें, हें
 “फेरप्रश्नाचें काम आहे. ”

२६२. पक्षकारास आपल्या स्वतांचा साक्षीदा-
 रास सूचक प्रश्न घालण्याचा अखत्यार नाही. हा
 साधारण नियम आहे; परंतु प्रतिपक्षकाराचा साक्षी-
 दारास प्रतिप्रश्न करितानां तसे प्रश्न त्याजला कर-
 ण्याचा अखत्यार आहे. तथापि हा नियम कितीए-
 क अपवादांस पात्र आहे, ते आतां सांगण्यांत येती-
 ल. अमुक जबाब जा प्रश्नावरून सुचविला जातो,
 किंवा सुचविण्या सारिखा कल असतो, किंवा जांत
 प्राकरणिक घडलेली गोष्ट असल्यानें “हो” किंवा
 “नाहीं” असा साधा जबाब होऊं शकतो, तो सूचक
 प्रश्न होय. या शेवटल्या जातोचा सूचक प्रश्नावि-
 षयीं फिलिपस् याणें यथान्याय असें लिहिलें आहे,
 कीं “ एकाद्या साक्षीदारापासून अशा प्रकारें काढून
 “घेतलेली साक्ष, ही त्याची असल साक्ष नसत्ये, परंतु
 “जा घडलेल्या गोष्टी पक्षकार स्थापित करूं पाहत
 “असतो, त्याविषयीं पूर्ण माहिती असणाऱ्या वकिला-
 “चा चातुर्याचा योगानें युक्तीनें योजलेला व आका-
 “रास आणलेला व बनावलेला मजकूर असतो.” तथापि

जेव्हां एकाद्या साक्षीदारास, त्याचा बुद्धीचा जडपणामुळे, किंवा प्रकृत विषयाचा भानगडोमुळे, साधारण प्रश्नांनीं ठिकाणावर आणितां येत नाहीं, तेव्हां कारणपरत्वे असे प्रश्न विचारणें अवश्य होईल; आणि न्यायाधीशास अवश्य वाटेल त्या वेळेस सूचक प्रश्न करूं देण्याची हमेशा मुखन्यारी आहे.

२६३. जे प्रश्न केवळ प्रस्तावनेचे असतात आणि जांचा जवाबांनीं चौकशींतील मुद्यास व्यत्यय येत नाहीं, ते प्रश्न सूचक म्हणून त्यांस कधीं हरकत घेण्यांत येत नाहीं; आणि अप्रधान व प्रस्तावनेचा गोष्टींविषयीं असे प्रश्न घातल्यानें पुष्कळ वेळ वांचतो. याच प्रमाणें वेळ वांचवावा म्हणून, हजर असलेला एकादा मनुष्य, किंवा कांहीं जिनसा, जा त्याजकडून ओळखून काढवावयाचा असतील, त्या त्याला पाहण्यास सांगण्याची साधारण वहिवाट आहे; तथापि मोठ्या कजांत ओळखून काढण्याचा मनुष्य जेथें असेल, त्या ठिकाणीं साक्षीदारास भवतालें पाहून त्या मनुष्यास ओळखून काढायास सांगावें, आणि तसेंच जिनसा ओळखावयाचा असतील, तर त्यां सारिख्या जवळजवळ दिसणाऱ्या इतर जिनसांतून त्या निवडून काढण्यास सांगणें, हें त्याहून चांगलें आहे. ओळखावयाचा मनुष्य किंवा जिन्नस दाखवून देऊन, नंतर साक्ष घेण्यापेक्षां वरील दुसऱ्या रीतीनें घेतलेली साक्ष विशेष उपयोगी होईल.

२६४. एकादा साक्षीदार कोडताबाहेर कांहीं मजकूर बोलला तो बोलल्याचें नाकबूल जात असून

त्याची शाबिती करून त्याचें बोलणें अविश्वशनीय आहे, असें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या एकाद्या साक्षीदाराची साक्ष घेणें केव्हां केव्हां अवश्य पडतें; आणि अशा कजांत “पूर्वींचा साक्षीदार अमुक अमुक शब्द “बोलला कीं नाहीं,” असें त्या साक्षीदारास स्पष्ट विचारण्याचा अखन्यार आहे, असें म्हटलें आहे; परंतु जा जा प्रसंगाविषयीं वाद पडला असेल, त्या त्या प्रसंगां तो पूर्वींचा साक्षीदार जे शब्द बोलला असेल, ते साधारण शब्दांनीं सांगण्यास त्या साक्षीदारास सांगितल्या वांधून असा सूचक प्रश्न करूं नये, हा अभिप्राय त्याहून अधिक चांगला आहे असें दिसतें.

२६५. जा नियमानें एकाद्या पक्षकाराला आपल्या स्वतांचा साक्षीदारास सूचक प्रश्न घालण्याची मनाई होऊन, विरुद्ध पक्षकाराचा साक्षीदारास सूचक प्रश्न घालतां येतात, त्याचें मुख्य कारण असें आहे, कीं जो पक्षकार साक्षीदारास बोलावितो त्याचा तरफेनें त्याचें मन वळलेलें असतें, आणि विरुद्ध पक्षकारास प्रतिकूल असतें, असें साधारण अनुमान आहे. परंतु पुष्कळ ठिकाणीं असें उलट घडून येतें, कीं एकादा साक्षीदार जा पक्षकारानें त्याजला बलाविलें असेल त्याचा विरुद्ध असून त्याचा प्रतिपक्ष्यास अनुकूल असतो; आणि अशा प्रसंगां जेव्हां एकादा साक्षीदार आपल्या जबाबानें आपल्या पक्षकाराचा पक्षास आपण नाराजी किंवा प्रतिकूल असल्याचें दर्शित करितो, त्यास, त्या पक्षकारानें सूचक प्रश्न करण्याची कोडत हमेशा परवानगी देतें; आणि एकाद्या

साक्षीदारास प्रतिपक्ष्यानें बोलाविलें असलें, तथापि जा पक्षकाराचा वतीनें तो उत्क्रंठा दाखवीत असेल त्या पक्षकारास त्या साक्षीदारास सूचक प्रश्न करण्याची कोर्ट मनाई करील.

२६६. एकाद्या साक्षीदारास प्रतिप्रश्न करणें ते कांहीं नियमित तजविजीनें केले पाहिजेत; तीं जा मुद्यांविषयीं तो खोटें बोलला असेल त्यांचा विचार मनांत आणून, आणि तो जी हकीकत सांगतो ती जर खरी असती तर जा गोष्टी तदाश्रित असण्याचा सम्भव असेल त्यांचा विचार करून, प्रतिप्रश्न केले पाहिजेत. ग्रान्तांतील कोडतांमधील प्रतिप्रश्न करणारे वकिल कांहीं शिस्तीनें प्रश्न न करितां पुष्कळ वेळ व औत्सुक्य खर्च करितात; तें असें, कीं ते नाना प्रकारचा मुद्यांविषयीं सवाल विचारितात, त्यांचा कज्जाशीं अगदीं संबंध नसतो, अथवा कांहीं असला तर तो फारच थोडा असतो, आणि ते सवालही इतके विसकळीत असतात, कीं त्या प्रतिप्रश्नांपासून फारसा उपयोग होत नाहीं.

२६७. जा गोष्टीविषयीं साक्षीदारास प्रतिप्रश्न करण्यांत आले असतील, त्याच गोष्टीविषयीं मात्र त्यास फेरप्रश्न केले पाहिजेत, आणि मुख्य विचारपुर्शांत जा बाबती विचारण्याचा अधिकार असून जा विचारिल्या नसतील अशा बाबतींविषयीं नवीन प्रश्न करण्याचा अखत्यार नाहीं. परंतु मुख्य विचारपुर्शांत एकादी गोष्ट नजरचुकीनें राहिली असल्यास, किं-

वा एकाद्या नव्या बाबतीनें कांहीं रीतीनें प्रतिप्रश्नाचा बाबतीविषयीं जबाब होणारा असल्यास, हा नियम न्यायाधीश केव्हां केव्हां ढील सोडतात. एकाद्या कैदीनें आपल्या साक्षीदारास प्रश्न करण्याचें नाकारल्यानंतर कैदीचा रक्षणा करितां एकाद्या साक्षीदारास न्यायाधीशानें प्रश्न करणें, हें आक्षेप घेण्या जोगें आहे, असें कलकत्ता एथील निजामत अदालतीनें ठरविलें आहे.

आठवण ताजी करणें.

२६८. एकाद्या साक्षीदाराची साक्ष होत असतां त्यास लेखी टिपण किंवा इतर लेख पाहून आठवण ताजी करण्याची परवानगी द्यावी. “ ही परवानगी जा बाबतींत देण्याचा अधिकार आहे, त्या बाबतींचे प्रकार तीन आहेत असें दिसतें. ” म्हणून फिलिप्स याणें लिहिलें आहे.

“ १ ला:— जो लेख साक्षीदाराची स्मृति जागृत करण्याचा, किंवा त्या स्मृतीस मदत करण्याचा आणि घडलेल्या गोष्टीची आठवण करून देण्याचा मात्र उपयोगी पडतो, तो प्रकार. ”

“ २ रा:— साक्षीदारानें तो लेख पूर्वीं पाहिलेला असल्याविषयीं त्यास आठवण असून, त्यांत लिहिलेल्या घडलेल्या गोष्टीविषयीं त्यास जरी स्वतंत्र स्मरण नसलें, तरी जा वेळीं तो मी पाहिला त्या वेळीं त्यांतील मजकूर खरा होता अशी त्या

“साक्षीदारास आठवण असेल, तर तो प्रकार.”

“३ रा:-जेव्हां साक्षीदाराचा मनांत लेखांत लिहिलेल्या
 “घडलेल्या गोष्टीविषयी, किंवा लेखाविषयी लेख
 “पाहून आठवण होत नाही, परंतु त्यांतील कां-
 “हीं मजकूर असल आहे असें तो लेख पा-
 “हिल्यावर मनांत येऊन त्यावरून त्याचा बुद्धीची
 “खातरी होऊन, त्या खातगीवरून विवक्षित घड-
 “लेल्या गोष्टीविषयी शपथ करण्यास तो श-
 “क्तिमान् होता, तो प्रकार. उदाहरण:-एका-
 “द्या पेढीवाल्याचा कारकुनास जा हुंडीवर त्याचें
 “अक्षर असून तेणेंकरून ती हुंडी आप-
 “ल्या हातांतून गेली अशी त्याला माहिती अ-
 “सत्ये, परंतु त्या गोष्टीविषयी, किंवा त्या हुंडी-
 “वर आपण कांहीं लिहिल्याविषयी त्याजला
 “स्मरण नसतें, अशा वेळीं त्यास ती हुंडी दाखवू-
 “न त्याची साक्ष घेतात, तो प्रकार. ”

२६९. कोणताही प्रकार असला, तथापि सा-
 क्षीदारास घडलेल्या गोष्टीविषयी लेखाव्यतिरिक्त जरी
 आठवण नसेल, तरी त्या घडलेल्या गोष्टीविषयी खा-
 तरीने बोलण्याविषयी साक्षीदार शक्तिमान् असला
 पाहिजे; आणि कोणताही प्रकार असला तरी, जा
 लेखावर साक्षीचा आधार असतो ती कब्रू करण्यापू-
 र्वीं तो लेख कोडतांत आणणें अवश्य आहे, आणि
 प्रतिपक्षकारानें तो पाहून त्यावरून प्रतिप्रश्न करण्या-
 चा त्याजला हक आहे. (सन १८५५ चा आक्ट
 २ कलम ४५).

तो लेख स्वतः पुराव्यांत फैल होत नाहीं, म्हणून स्टाम्पावर असणें जरूर नाहीं.

२७०. तिसऱ्या प्रकारचा बाबतींत तो लेख साक्षीदारानें लिहिलेला असणें, किंवा किमानपक्षां न्यावर न्यागें सही केलेली असणें जरूर आहे; नाहीं तर न्याजजा त्या गोष्टीविषयीं, किंवा त्या लेखाचा खरेपणाविषयीं आठवण नाहीं म्हणून त्याची कर्णोप-कर्णी साक्ष घेतली असें हांडील; परंतु पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारास ही गोष्ट लागू पडत नाहीं, आणि यास्तव अशा प्रकार तील लेख साक्षीदारानें स्वतः केलेला असणें जरूर नाहीं. (सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ४५).

२७१. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ४५ यांत जे प्रकार लिहिले आहेत त्यांत या तिसऱ्या प्रकारचा कज्जांचा समावेश हांतो कीं नाहीं, याविषयीं संशय आहे. तें कलम खालीं लिहिल्या प्रमाणें:—

“कोणतीही गोष्ट झाली असेल त्या वेळीं, किं-
 “वा लागलेंच त्यानंतर, किंवा त्या गोष्टीची साक्षी-
 “दारास चांगली आठवण असेल अशा इतर वेळीं,
 “त्याणें स्वतः, किंवा इतर कोणो मनुष्यानें, त्या गोष्टी-
 “विषयीं लेख केला असेल, आणि त्या लेखांत ती
 “गोष्ट बराबर लिहिलेली आहे असें तो साक्षीदार
 “जाणत असेल, तर सदरहु प्रकारचा कोर्टानें, किंवा
 “मनुष्यानें त्या लेखावरून साक्षीदारास आठवण
 “करण्याची परवानगी द्यावी. अशा प्रसंगीं तो ले-
 “ख हजर केला पाहिजे, व विरुद्ध पक्षकारास तो

“ पाहण्याचा अधिकार आहे, आणि त्याची मर्जा
 “ असल्यास त्याणें साक्षीदारास त्याविषयी उलटपा-
 “ लट सवाल करावे. ” तो लेख कितो वेळाचा आंत
 झालेला असला पाहिजे, याविषयी सदरील कलमांत
 खचित लिहिलेले नाही, आणि या गोष्टीविषयी फि-
 लिप्स याणें असें लिहिलें आहे, कीं समकालीं लिहून
 ठेविलेले टिपण कित्येक साक्षीदारांस जितकें उपयोगीं
 पडेल, त्यापेक्षां घडलेल्या गोष्टीनंतर फार अवकाशानें
 लिहून ठेविलेले टिपण, इतर साक्षीदारांस फारच उप-
 योगीं पडेल, असेंही होऊं शकेल.

२७२. सदरील आकटाचा ४६ व्या कलमांत
 असें लिहिलें आहे, कीं “ दस्तऐवज पाहून आठवण
 “ करण्याचा अधिकार साक्षीदारास जा प्रसंगीं असे-
 “ ल, त्या प्रसंगीं कोर्टाचा परवानगीनें तशा दस्तऐ-
 “ वजाची नकल पाहण्याचा अधिकार त्यास आहे;
 “ परंतु अशा प्रसंगीं असल दस्तऐवज हजर न हो-
 “ ण्याचें पुरतें कारण आहे, अशी खातरी सदरहु प्र-
 “ कारचा कोर्टाचो किंवा मनुष्याचो झाली पाहिजे.”

२७३. साक्षीदार आंधळा असल्यास, त्याची
 आठवण ताजी करण्याकरितां तो लेख त्याजला वा-
 चूनध दाखविला पाहिजे.

साक्षीदारास खोटा पाडणें.

२७४. चौकशीस लागू बाबतीविषयी एकाद्या
 साक्षीदाराचा जबानीचें खण्डन, त्याविरुद्ध साक्षी दे-

णाच्या साक्षीदारांचा जबान्यांनीं करितां येतें. परंतु चालू कामास अगदीं गैरलागू मजकुराविषयीं एकाद्या साक्षीदारास साधारणतः प्रश्न करूं नये. आणि जर न कळून त्याजला गैरलागू प्रश्न विचारिण्यांत आला, तर त्याचें उत्तर त्या बाबतीविषयीं निश्चायक समजलें पाहिजे, म्हणजे, इतर साक्षीदारांचा साक्षीनें त्याचें खण्डन करितां येत नाहीं.

२७५. एकादा साक्षीदार स्वतः मान्यतेस योग्य नाहीं, असें पुराव्यावरून दाखविणें, हें साक्षीदारास खोटा पाडणें होय; आणि साक्षीस खोटापाडणें; हें दुसरे साक्षीदार हजर करून एकाद्या साक्षीदाराचा जबानीचें खण्डन करणें याहून भिन्न आहे, हें सहज लक्षांत येईल.

२७६. प्रतिपक्षकाराचे साक्षीदार खोटे पाडण्याचें तीन मार्ग आहेत, असें बेस्ट याणें लिहिलेले आहे. ते असेः—

१ लाः—सत्यप्रतिज्ञेवरही त्याणें जबानी दिली असतां, तो साक्षीदार भरवसा ठेविण्यास योग्य नाहीं, असें लिहून देणार मनुष्याचा साक्षीनें खोटी पाडणें, हा प्रकार. आतां एथें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे, कीं त्या साक्षीदाराचा खरेपणाचा साधारण लौकिकाविषयीं मात्र अशी चौकशी असली पाहिजे; विवक्षित घडलेल्या गोष्टीविषयींचा पुरावा अग्राह्य आहे; परंतु साक्षीदारानें अघोर अपराधाची व हलक्या अपराधाची शाबिती आपणावर झाल्याचें नाकबूल केलें असल्यास, त्या

शाबितीविषयीं जेथें सन १८५५ चा आक्ट २, कलम ३३ अन्वये पुरावा घेतां येतो, तेथें मात्र विवक्षित घडलेल्या गोष्टीविषयींची साक्ष ग्राह्य आहे. एकाद्या साक्षीदारास खोटा पाडण्याकरितां अमुक घडलेल्या गोष्टीची चौकशी केली असतां, खटल्या बाहेरील अनंत मुद्दे निघतील आणि तेणेंकरून तसें करणें फार हरकत घेण्याजोगें होईल, म्हणून अशी चौकशी करूं देत नाहींत.

२७७. २ राः—“त्याच साक्षीदारानें पूर्वींचा “प्रसंगीं कधीं मजकूर सांगितला असेल तो जी साक्ष “त्याणें साम्प्रत दिली आहे, तिशीं पूर्वापरविरुद्ध “आहे, असें दाखविणें, हा प्रकारः परंतु मुक- “दम्यास जी साक्ष लागू असेल तिजविषयीं मात्र “हा प्रकार लागू होतो; कारण मुद्याबाहेरील “गोष्टीविषयीं साक्षीदाराचें खण्डन करितां येत “नाहीं. ”

२७८. अशा साक्षीविषयीं पुरावा हजर करण्यापूर्वीं प्रथम अमुक वेळीं अमुक मनुष्याशीं त्याणें खरोखर अमुक मजकूर सांगितला होता कीं काय, तें सांगण्याची, आणि, शक्य असल्यास, फेरप्रश्नांवरून पूर्वींचा मजकूर कोणत्या रीतीनें व कोणत्या हकीकतीनें लिहून दिला याची समजूत करून देऊन आपल्या हल्लींचा साक्षीशीं त्याचा मेळ घालून घेण्याची, किंवा तो मजकूर आपल्या हल्लींचा साक्षीशीं खरोखर विरुद्ध नाहीं असें कोणत्याही प्रकारें दाखविण्याची, त्या साक्षीदारास सवड दिली पाहिजे, आणि

पूर्वीचा मजकूर साक्षीदार पूर्णतेने कबूल करीत नसल्यास मात्र, किंवा तो मजकूर आपणास आठवत नाही असें लिहून देत असल्यास मात्र, अशा पूर्वीचा मजकूराविषयी साक्ष घेण्यांत येत्ये.

२७९. याच प्रकारें सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३४ यांत लिहिलें आहे, कीं “खटल्याचा बाब-
“ती प्रकरणीं साक्षीदारानें जबाबी पूर्वी स्वतः लिहून
“दिली असेल, किंवा त्याचो जबाबी पूर्वी लिहून घे-
“तली असेल, ती न्यास न दाखवितां तिजविषयी न्या-
“स उलटपालट प्रश्न करण्याचा अधिकार आहे;
“परंतु न्या लेखावरून न्या साक्षीदाराचा बोलण्याचें
“खण्डन करण्याचा इरादा असेल, तर खण्डनाचा पु-
“रावा देण्यापूर्वी त्याचें खण्डन करण्या करितां न्या
“लेखाचा जा भागाचा उपयोग करावयाचा असेल,
“तो भाग लक्षांत ठेवण्याविषयी न्यास सांगितलें पा-
“हिजे. असें ठरविलें आहे, कीं इनसाफ होत अस-
“तां कोणत्याही वेळीं आपणास पाहण्याकरितां तो
“लेख हजर करण्यास सांगण्याचा अधिकार जज्जास
“आहे; मग इनसाफाचा कामांत आपणास योग्य वा-
“टेल न्याप्रमाणें न्या लेखाचा उपयोग करण्याचा अ-
धिकार न्यास आहे.”

२८०. या कलमाविषयी नार्टन् याणें असें लिहिलें आहे, कीं “जा मुकदम्यांत साक्षीदाराचा स्मरणाची
“पारख करण्याचा उद्देश असतो, ते खेरीज करून
“इतर मुकदम्यांत न्यायाधीशानें सदरील विशेष ठरा-
“वाप्रमाणें वर्तावें, आणि दस्तऐवजावरून प्रतिप्रश्न

“करूं देण्याचा पूर्वीं तो कागद साक्षीदाराचा हातांत
 “देण्याविषयीं न्यायाधीशानें साधारणतः आग्रह ध-
 “रावा हें उत्तम आहे.”

२८१. ३ राः— एकाद्या साक्षीदारास लांच
 दिला आहे, किंवा साक्ष देण्या करितां तो दुसऱ्यास
 लांच देत होता, असें, किंवा जा पक्षकाराविरुद्ध न्या-
 णें साक्ष दिली त्या पक्षकारास दुश्वनीचीं किंवा सूड
 घेण्याचीं भाषणें बोलला, असें दाखवूनही त्या सा-
 क्षीदारास खोटा पाडतां येतो, हा प्रकार.

२८२. एकाद्या पक्षकाराला आपल्या स्वतांचा
 साक्षीदारास खोटा पाडतां येईल किंवा कसें, या बाब-
 तींत असा नियम आहे, कीं तो भरवशास योग्य नाहीं,
 अशी साधारण साक्ष देऊन त्यास खोटा पाडण्याची
 परवानगी मिळणार नाहीं; कारण जेव्हां कोणी पक्ष-
 कार साक्षीस बलावितो, तेव्हां तो साक्षीदार मान्यतेस
 योग्य आहे, किंवा क्रिमानपक्ष मान्यतेस सर्वथा अ-
 योग्य होण्या जोगा खराब नाहीं, असें तोच पक्षकार
 कोर्टास दाखवितो.

असें आहे तथापि त्या साक्षीदारानें जा घडले-
 ल्या गोष्टी सांगितल्या, त्या गोष्टी कज्जांतील बाबतीस
 लागू असल्या तर त्या साक्षीदारानें सांगितल्या होण्या
 तशा नाहींत, असें शाबीत करण्याकरितां दुसरे साक्षी-
 दार आणण्याचा त्याजला अखत्यार आहे.

२८३. आपल्या साक्षीदारानें पूर्वीं दिलेल्या ज-
 बान्या पुराव्यास देऊन त्यास पक्षकाराचानें खोटा
 पाडवेल किंवा नाहीं, या बाबतीचा निर्णय, इ० स०

१८५५ चा आक्ट २ कलम ३० यावरून झाला आहे. तें कलम घेणें प्रमाणें:— “साक्षीदाराची जवानी जा पक्षकाराचा सांगण्यावरून घेत असतील, त्या पक्षकारास त्या साक्षीदाराचा प्रामाणिकपणाची परीक्षा करण्याकरितां, सदरहु प्रकारचा कोर्टाचा, किंवा मनुष्याचा परवानगीनें उलटपालट सवाल करण्याचा अधिकार आहे; त्या पक्षकाराचा सांगण्यावरून त्या साक्षीदारास बलाविलें नसतें तर, जा रीतीनें तो पक्षकार त्यास सवाल करिता त्या रीतीनें त्याणें उलटपालट सवाल करावे; आणि साक्षीदारानें पूर्वीं जवानी दिली तीशीं आणि त्याचा हल्लींचा जवानीशीं फरक आहे हें शाबीत करण्याची त्या पक्षकारास मोकळीक द्यावी.”

२८४. त्याच आक्टाचा ३१ व्या कलमाअन्वये, “जा वेळीं एकादी गोष्ट घडली त्याच वेळीं, किंवा त्या सुमारास, त्या गोष्टीविषयीं अशा साक्षीदारानें, त्या गोष्टीची चौकशी करण्यास कायद्या प्रमाणें लायक अम्मलदारा पुढें पूर्वीं जवानी दिली असेल,” तीवरून त्या साक्षीदाराचा साक्षीस प्रत्यंतर घेतां येतें; आणि या करितां कोणत्याही कोर्टाचा, किंवा माजिस्ट्रेटाचा, किंवा कमिशनराचा, किंवा ठगी अथवा डांका मोडण्याकरितां नेमलेल्या सुपरिंटेंडापुढें झालेल्या जवानीची, त्या त्या अम्मलदाराचा सही-शिक्यानिशीं खरी झालेली अशी त्या जवानीची नकल, ही ‘सदरहु जवानी, किंवा इकरार दिला होता,’ व तो अमुक वेळीं, अमुक ठिकाणीं, व अमुक प्रसंगीं

“दिला होता, याविषयीं आणखी शाबिती वांचून प्र-
 “थमदर्शनी पुरावा आहे, असें समजावें; आणि जो
 “प्रसंग असेल तो दाखल्यांत, किंवा जबानींत, किंवा
 “इकरारांत लिहावा.”

जबाब न देण्याविषयीं साक्षीदाराचा हक्क.

२८५. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३२
 यांत असें लिहिलें आहे कीं, “कोणत्याही मुकदम्यां-
 “तील, किंवा दिवाणी अथवा फौजदारी कामांतील
 “बाबती संबंधी प्रश्नाचें उत्तर साक्षीदारानें दिलें अस-
 “तां तो गुन्ह्यांत सांपडेल, किंवा गुन्ह्यांत सांपडण्याजो-
 “गें साक्षात् अथवा पर्यायानें त्यांत उत्तराचें धोरण
 “आहे, अथवा त्या उत्तरापासून साक्षीदार कोण-
 “त्याही प्रकारचा गुन्हेगारीस पात्र होईल, किंवा
 “गुन्हेगारीस पात्र होण्याजोगें साक्षात् किंवा पर्या-
 “यानें त्या उत्तराचें धोरण आहे, अशा सबबेवरून
 “त्या प्रश्नाचें उत्तर न देण्याचें साक्षीदाराचें म्हणणें
 “कबूल करूं नये; परंतु असें ठरविलें आहे, कीं सा-
 “क्षीदारापासून बलात्कारानें सदरहु प्रकारचें उत्तर
 “घेतलें असतां त्या उत्तरावरून त्यास धरण्यास, किंवा
 “त्यावर काम चालविण्यास, तो पात्र होतो असें सम-
 “जूं नये, किंवा कोणत्याही फौजदारी खटल्यांत तें
 “उत्तर त्या साक्षीदाराविरुद्ध पुराव्यास घेऊं नये; परंतु
 “सदरहु प्रमाणें जबानी देत्ये वेळेस बुद्ध्या खोटी साक्ष

“दिली असेल, तिजबदल त्यास शिक्षा करण्याकरितां
“मात्र त्या उत्तराचा उपयोग करावा.”

२८६. सदरील कलम मुद्यास लागू बाबतीचा प्रश्नाविषयी आहे, हें ध्यानांत घेईल; यास्तव यावरून असें अनुमान करितां येईल, कीं इंग्लंडांतील साधारण कायद्या प्रमाणें अशा सबबेवरून मुद्याचा बाबतींत जो प्रश्न लागू नसेल त्याचें उत्तर देणें साक्षीदार नाकबूल करूं शकेल.

२८७. आपल्या जबाबावरून दिवाणी फिर्यादीस किंवा पैशाचा नुकसानास आपण पात्र होऊं, किंवा तेणेंकरून आपणावर कर्ज बसेल, या सबबेनें साक्षीदार घाजला मुद्याचा लागू बाबतीविषयी प्रश्नाचें उत्तर देणें नाकबूल करितां घेत नाहीं असें दिसतें.

२८८. जा प्रश्नाचें उत्तर दिल्यानें साक्षीदाराची परंपरासंबंधानें मात्र अप्रतिष्ठा होण्याचा झोंक असतो, त्या प्रश्नाचा जबाब देण्याविषयी साक्षीदारावर सक्ती करण्याचा अखत्यार आहे; आणि कांहीं प्रश्न चौकशीचा मुद्यास लागू असतील तर त्यांचें उत्तर दिल्यानें प्रत्यक्ष आपली आब्रू हलकी होईल, अशी त्या साक्षीदाराची सबब उत्तर न देण्याविषयी चालणार नाहीं असें दिसतें.

२८९. मुद्यास प्रत्यक्ष लागू प्रश्न नसून साक्षीदाराचा आब्रूचाच मान्यतेची पाख करण्या करितां तो घातला असतां, त्याचा जबाब दिल्यानें त्याची आब्रू साक्षात् हलकी होत असल्यास त्याजला तो जबाब देणें अवश्य पाडतां येईल, किंवा कसें,

याविषयी संशय आहे असें दिसतें. त्या प्रश्नांतील गैरआ-
ब्रूचा हकीकती विशेष नूतन असल्यामुळे त्या साक्षी-
दाराचा साक्षीवर जो भरवसा ठेवावयाचा त्यांत त्या
हकीकती कांहीं व्यत्यय आणण्या सारख्या आहेत
किंवा कसें, याविषयी विचार करणें न्यायाधीशास
योग्य आहे.

२९०. उत्तर न देण्याचा हक्क साक्षीदाराचा
आहे, पक्षकाराचा नाही. यास्तव तो हक्क एकाद्या
पक्षकाराचा वकिलास चालविण्याचा अखत्यार नाही.

२९१. आणि एकादा प्रश्न खासगी बाबतीसं-
बंधी आहे, किंवा गैरलागू आहे, या सबबेवरून
साक्षीदार याजला प्रश्नाचें उत्तर देण्यास हरकत घेतां
येत नाही, असा न्यायाचा साधारण नियम आहे;
परंतु हक्काचा एकाद्या विशेष सबबेवरून उत्तर न देतां
येईल.

२९२. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३३
यांत असें लिहिलें आहे, कीं “ तुजवर ‘ फेलनी ’ ची
“ म्हणजे अघोर अपराधाची किंवा ‘ मिस्रिडिमीनर ’ ची
“ म्हणजे हलक्या अपराधाची शाबिती झाली आहे,
“ किंवा नाही असा प्रश्न कोणत्याही खटल्यांतील
“ साक्षीदारास विचारण्याचा अखत्यार आहे; आणि
“ विचारल्यानंतर तो साक्षीदार ती गोष्ट नाकबूल जा-
“ ईल, किंवा उत्तर देण्यास नाही म्हणेल, तर, सदर-
“ हु प्रकारचा गुन्ह्याचा शाबितीचा ठरावाचा पुरावा
“ करण्याचा अधिकार विरुद्ध पक्षकारास आहे. ”

जा गोष्टी मुद्यास गैरलागू असतील, त्यांविषयीं साक्षीदाराचें खण्डन करितां येत नाहीं, म्हणून या ग्रंथाचें कलम २७४ यांत जो साधारण नियम सांगितला आहे त्यास हा अपवाद आहे, असें वाचणारांचा लक्षांत घेईल; आणि दुसरें असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे, कीं साक्षीदारावर 'फेलनी' किंवा 'मिसडिमीनर' या अपराधाचें स्थापन झाल्याविषयीं मात्र तो खण्डन करणारा पुरावा असला पाहिजे; आणि या कारणास्तव कायदेशीर अपराधस्थापनाहून भिन्न अशा नीतिसंबंधी गुन्ह्याविषयीं, किंवा जा अपराधांची तजवीज कायद्यावरून होत नाहीं त्यांसंबंधी जो एकादा जबाब साक्षीदार देईल, तो मुद्यास प्रत्यक्ष लागू नसल्यास त्याचें खण्डन करितां येणार नाहीं, तो निश्चायक समजला पाहिजे.

हक्काचा मजकुरांविषयीं.

२९३. जा प्रश्नाचा जबाब दिल्यानें साक्षीदार गुन्ह्यांत सांपडेल, त्याचें उत्तर देण्यास नाकबूल करण्याविषयीं साक्षीदाराचा स्वतांचा हक्काबाबद नुसताच विचार झाला आहे. आतां, जे मजकूर राज्यनीतीचा सबबेनें उघडकीस येण्याचा हक्क आहे त्यांविषयीं आपण विचार करूं.

२९४. राज्यनीतीचा सबबेनें कितीएक प्रकारचा पुरावा कायद्यावरून वर्ज करण्यांत येतो; कारण, तो सर्वस्वी वर्ज केल्यानें जी खराबी होईल त्याहून तो

घेतल्याने किंवा मान्य करण्याची परवानगी दिल्याने अधिक मोठी खराबी होईल, असें मानलें आहे.

२९५. जे मजकूर उघडकीस न आणण्याविषयी हक्क आहे, त्यांतील पहिला प्रकार, नवरा आणि बायको यांचा दरम्यानचा मजकुराविषयी आहे. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम २० यांत असें लिहिलें आहे, कीं “ सर्व दिवाणी मुकदम्यांत नवराबायको, “ एकमेकांचा तरफेनें, किंवा एकमेकांविरुद्ध, साक्ष “ देण्यास लायक आहेत असें समजावें; परंतु असें “ ठरविलें आहे, कीं नवराबायको एकत्र असतां त्यां- “ णीं एकमेकांस सांगितलेला मजकूर त्यांचा हक्काचा “ आहे, असें समजावें; आणि जाणें तो सांगितला “ असेल, त्याचा अनुमतावांचून तो उघड करूं नये, “ परंतु नवऱ्याबायकोमध्येच मुकदमा चालू असेल, “ आणि त्या मुकदम्यांतील तकरारीसंबंधी तो मज- “ कूर असेल, तर मात्र सांगणाराचा अनुमतावांचून “ उघड करावा. ”

२९६. नवराबायकोचा दरम्यानचा खरोखर भ- रवशाचे मजकूर मात्र हक्काचे असतात इतकेंच नाही, परंतु त्यांचा दरम्यान जीं बोलणीं होतात तीं कोण- त्याही प्रकारचीं असलीं तरी सर्व त्याच प्रमाणें हक्का- चीं असतात; आणि जा कज्जांत तिर्हाइताचा नफानु- कसानीचा संबंध असतो त्या कज्जांत, आणि वर सां- गितलेल्या कलमाचा शेवटीं जो अपवाद लिहिला आहे तो खेरीज करून बाकी जा सर्व मुकदम्यांत नव- रा किंवा बायको पक्षकार असतात त्या कज्जांस, हा

हक्क लागू केला आहे; परंतु तो मजकूर तीं एकत्र राहत असतां झालेला असला पाहिजे; आणि यास्तव त्यांचा लग्नापूर्वी एकाद्या सांगितलेल्या मजकुरास हा हक्क लागू होत नाही. तीं एकत्र राहत असतां सांगितलेल्या मजकुरासंबंधी हक्क मरणाचा योगेंकरून किंवा घटस्फोटाचा योगेंकरून लग्नाची तूट पडल्यानंतरही चालतो असें दिसते.

२९७. या प्रमाणें नवराबायकोचा दरम्यानचा मजकुराविषयी जो हक्क कायद्यानें दिला आहे, तो, साधारणतः कुटुंबांची स्वस्थता राहण्यास नवराबायकोचा दरम्यान परस्परांवर पूर्ण विश्वास असला पाहिजे, यास्तव दिला आहे; हे सांगणें विशेष अवश्य आहे असें नाही.

२९८. कायद्यासंबंधी सला देणारा (म्हणजे वकील) व अशील यांचा दरम्यान जे मजकूर एकमेकांत खेळतात ते उघडकीस आणण्याविषयी कायद्याची मनाई आहे, हा हक्काचा मजकुराचा दुसरा प्रकार आहे. काम चालविणारा वकील जें काम चालवीत असेल, त्यासंबंधी त्याचा व अशिलाचा दरम्यान जी बोलणी चालतात तीं हक्काची आहेत, असें ठराविलें आहे; कारण, अशी बोलणी पूर्ण खुलाशानें होण्याविषयी उत्तेजन द्यावें ही उत्तम राजनीति आहे असें मानिलें आहे.

२९९. सन १८५५ चा आक्ट २ कलम २२ वरून एकाद्या पक्षकाराचा व त्याचा वकिलाचा दरम्यान जो पत्रव्यवहार किंवा भरवशाचा लेख झाला असेल,

तो हंजर करण्याचा जखरीची न्यास माफी आहे. परंतु जर पक्षकार स्वतः साक्ष देण्यास सिद्ध होईल, तर तो लेख जो पक्षकार आणविण्यास इच्छित असेल त्याचा कज्जास लागू असल्यास हजर केला पाहिजे.

३००. सदरहु आक्टाचें कलम २४ यांत असें लिहिलें आहे, कीं “ बारिस्टर, किंवा आटर्नी, किंवा वकील, आपल्या धंद्याचें काम करीत असतां न्यास कुळानें मजकूर सांगितला असेल, तो मजकूर, आपल्या धंद्याचा रीतीनें त्याणें कुळास सला दिली असेल ती सला, किंवा आपल्या कुळाचा कोणत्याही दस्तऐवजांतील मजकूर आपल्या धंद्याचें काम करीत असतां यास माहीत झाला असेल, तो मजकूर, आपल्या कुळाचा अनुमतावांचून त्याणें उघड करूं नये; हा हक्क कुळाचा आहे, आणि मुकदम्यांतील कोणताही पक्षकार मुकदम्यांत आपल्या खुशीनें साक्ष देईल, तर त्याणें आपला हा हक्क सोडला असें समजावें, आणि सदरहुपैकीं कोणतीही गोष्ट मुकदम्यास लागू असेल आणि कुळाचा हक्क नसता तर ती उघड करणें बारिस्टरास, किंवा आटर्नीस किंवा वकिलास अवश्य असतें, ती गोष्ट बारिस्टरानें किंवा वकिलानें उघड करण्याविषयीं त्या पक्षकारानें अनुमत दिलें आहे असें समजावें; आणि बारिस्टर, किंवा आटर्नी, किंवा वकील याची जबानी घेतील तेव्हां त्यास अशा प्रकारची कोणती ही गोष्ट उघड करणें अवश्य आहे. ”

३०१. धर्मोपदेशक, किंवा वैद्य, किंवा कारकून,

किंवा मुखत्यार, किंवा स्नेही, याजपार्शी सांगितलेल्या भरवशाचा मजकुरास हा हक्क लागू पडत नाही; किंवा पक्षकारांचा दरम्यानचा पत्रांस, किंवा कायद्याविषयीं सला देणारास त्याचें अनुमत घेण्याकरितां एकाद्या पक्षकारानें किंवा एकाद्या पक्षकारास लिहिलेल्या पत्रांस तो लागू पडत नाही. तसेंच हा हक्क पुढील प्रकारांस लागू पडत नाही. ते असे:- जेव्हां (कांहीं फी दिलेली नसेल असें असेल तरीही) एकाद्या वकिलास वकालत नामा देण्या पूर्वी, किंवा त्या वकालत नाम्याचें कारण संपल्यानंतर, त्याजला मजकूर सांगितला असेल तेव्हां, किंवा त्याची स्नेहाचा नात्यानें मात्र सला घेतली असत्ये तेव्हां, किंवा जेव्हां कायद्याची सला देणाराचा धंद्याशीं विचारलेल्या मजकुराचा संबंध नसतो, किंवा त्या मजकुराचा तसा विचार करण्याची जरूर नसत्ये, तेव्हां, -जसें कैदीस फाशीची शिक्षा जाल्यास आपण मोठी रकम देऊं, असें आपल्या वकिलास सांगितलें होतें, हा मजकूर, -किंवा अशिलानें करून दिलेल्या दस्तऐवजावर आपली साक्ष घातल्यावरून त्या दस्तऐवजावर सही झाल्याबाबद शाविती करण्यास्तव तो कायद्याची सला देणारा साक्षीत बोलावण्यास पात्र होतो, अशा प्रकारचा मजकूर. परंतु असें दिसून येतें, कीं या शेवटील बाबतींत त्या कायद्याविषयीं सला देणारास त्या दस्तऐवजाचा पूर्वीची तयारी, किंवा जुळणी, किंवा मागाहून केलेला नाश, या विषयींचा हकीकती वकीलपणाचा

नात्याने कळल्या असतील त्या सांगण्यास त्याजवर सक्ती करवत नाही.

३०२. याच प्रमाणे एकाद्या दस्तऐवजांत लिहलेली रकम, किंवा केलेली खोडाखोड, ही एकाद्या आटर्नीस किंवा वकिलास त्याचा अशिलाने न कळवितां, चौकशीचा वेळीं स्वतांचा पाहण्यावरून त्यास कळून येईल, तर त्याविषयीं साक्ष देण्यास त्यास प्रत्यवाय नाही. आपल्या अशिलाचे नाव उघड करण्यास आणि त्याजला ओळखून सांगण्यास, किंवा त्याचे अक्षर ओळखण्यास, त्याजवर जोर चालेल; किंवा गौण पुरावा मान्य करण्यास्तव आपल्या अशिलापासून जो दस्तऐवज त्याजपार्शीं आला असेल, तो त्याचा कबजांत आहे किंवा नाही, हे सांगण्यास त्याजवर सक्ती होईल. त्याच प्रमाणे त्याजला आपल्या अशिलाचा वतीने प्रतिपक्षकाराकडून मजकूर कळले असतील ते, किंवा त्याणे प्रतिपक्षकाराला मजकूर सांगितले असतील ते, सर्व उघड केले पाहिजेत.

३०३. अशिलाचा आणि वकिलाचा दरम्यान जीं बोलणीं व्हावयाचीं, तीं जांचा मारफतीने अवश्य झालीं पाहिजेत असे मनुष्य, म्हणजे, दुभाषे, मुखत्यार व दुसरे त्या संबंदाचे लोक, यांस तो हक्क लागू होतो, आणि तसेंच वकिलाचे कारकून किंवा त्या त्या ठिकाणचे वकिलाचे मुखत्यार यांसही तो हक्क लागू पडतो.

एकाद्या साक्षीदारास, आपल्या जमीनीवरील मालकी बदलचे दस्तऐवज हजर करणे जरूर नाही,

आणि ट्रस्टी किंवा गहाणदार याजपार्शी विश्वासानें ठेविलेल्या पदार्थांचा किंवा गहाणाचा मालकी विषयींचे दस्तऐवज आणण्यास, किंवा त्या दस्तऐवजांतील मजकुराचा गौण पुरावा देण्यास, त्याजवर सक्ती करितां येत नाहीं असें दिसतें.

३०४. हा हक्क एक वेळ उत्पन्न झाला असतां अशिलाचा आणि वकिलाचा दरम्यानचा संबंध तुटला तरी सरत नाहीं; परंतु त्या अशिलानें किंवा त्याचा वारसानें तो दूर केला नसल्यास त्या अशिलाचा मरणा नंतरही तो तसाच राहतो. अशिल मरण पावल्या नंतर जे कजे उत्पन्न होतात आणि जांत दोन पक्षकारांचा वाद असून प्रत्येक पक्षकार मूळ अशिलाचा वारस असल्याविषयीं दावा करितो, त्या कज्जास हा नियम लागू नाहीं.

३०५. न्यायाधीशांचा समोर चौकशी चालत असतां जो मजकूर झाला असेल, त्याविषयींची साक्ष देण्यास त्यांजला आणतां येत नाहीं. जा ठिकाणीं कपट किंवा तर्कट झालें असें म्हणणें असेल, तो कज्जा खेरीज करून पंचांनीं किंवा जूरीवाल्यांनीं कोणत्या आधारावरून निवाडा केला, याविषयीं त्यांजला विचारपूस करितां येत नाहीं; तथापि तो हक्क सोडून देण्याचा त्यांजला अखत्यार आहे. हा हक्काचा मजकूराचा तिसरा प्रकार होय.

३०६. सरकार तरफेनें फौजदारी खटला चालत असतां त्यांतील सरकार तरफेचे साक्षीदार यांजला प्रतिप्रश्न होत असतां, आपणास जाणीं कार्यास

योजिलें त्यांचीं नावें, किंवा जांचा हातून आपणास बा-
तमी कळली त्यांचीं नावें, किंवा गुन्हाविषयीं आपण
जांस बातमी दिली त्यांचीं नावें, उघड करण्याची
परवानगी नाही. पोलिसाचा किंवा सरकारांचा मु-
खत्यारां प्रमाणें, किंवा हेरां प्रमाणें, जे मनुष्य योजि-
ले असतात, त्यांचा बचाव होण्याचा विचार मनांत
आणून हा नियम स्थापिला आहे; परंतु जिल्ह्यांतील
कोडतांतून याचा मान कितपत राखतील, याविषयीं
संशय आहे. हा हक्काचा मजकुराचा चौथा प्रकार
आहे.

३०७. राजनीतीचा कारणास्तव राज्याचा गुह्य
गोष्टीही उघड करितां येत नाहीत, आणि या कारणा-
वरून लंडनचा किल्ल्याचा एका अम्मलदारास चौ-
कशीसमयीं त्या किल्ल्याचा नकाशा आणिला होता,
तो खरा आहे किंवा कसें याविषयीं प्रश्न करण्याची
परवानगी दिली नाही. आणि याच प्रमाणें एकाद्या
कालनीचा (म्हणजे नवीन वसविलेल्या देशाचा) ग-
व्हरनर आणि त्याचा आठ्ठनी जनरल यांचा दरम्या-
नचे मजकूर, किंवा कालनीचा गव्हरनराचा आणि
त्याचा अखत्यारांतील लश्करी अम्मलदारांचा दरम्या-
नचे मजकूर हक्काचे आहेत असें मानलें आहे; आणि
याच प्रमाणें, सरकारी मनुष्यांचा दरम्यानचे आणखी
पुष्कळ जातीचे सरकारी मजकूर हक्काचे मानले आ-
हेत. आणि याच राज्यनीतीवरून अशा दस्तऐवजां-
तील मजकुराविषयीं गौण पुरावा मान्य करण्याची
सहजच मनाई केली गेली आहे; आणि हा नियम

तोंडचा मजकुरास आणि लेखी मजकुरास सारखा लागू आहे. परंतु एकाद्या अम्मलदारास एकाद्या बिनहुद्याचा मनुष्यानें तो आपलें सरकारी काम चालवीत नसतां सांगितलेली फिर्याद किंवा मजकूर हक्काचा मानला जात नाही. (इ० स० १८५९ चा आक्ट ८ कलम १३८).

३०८. सन १८५५ चा २ च्या आक्टचा २१ व्या कलमांत असें लिहिलें आहे, कीं “राज्य प्रकरणाचा दस्तऐवजाचें हजर करणें सुनीतीचाविरुद्ध असेल तो राज्यप्रकरणाचा दस्तऐवज कोणी साक्षीदार पक्षकार असो किंवा नसो, त्यास हजर केलाच पाहिजे, असें समजूं नये; अथवा जा साक्षीदाराजवळ दुसऱ्या कोणा मनुष्याचा दस्तऐवज अमानत असेल, आणि तो दस्तऐवज त्या दुसऱ्या मनुष्याचा कबजांत असता तर त्या मनुष्यास तो हजर करावा न लागता, तर तो दस्तऐवज त्या साक्षीदारानें हजर केलाच पाहिजे असें समजूं नये. ”

कोणत्याही कारणावरून जे मजकूर हक्काचे असतील, त्यांस या वरील कलमाचा शेवटचा भाग लागू पडतो असें दिसते.

३०९. जो एकादा पुरावा फौजदारी किंवा दिवाणी न्यायास्तव अवश्य असेल, तो बीभत्सतेमुळे अग्राह्य असें कायदा ठरवीत नाही; परंतु विनाकारण आणि दुसऱ्याचें दिल दुखविण्या करितां पुरावा आणण्याची परवानगी कायदा देत नाही. उदाहरण, एकादें मनुष्य स्त्रीजाति आहे किंवा पुरुषजाति आहे

न्याबाबद, किंवा एकाद्या स्त्रीस मुलगें झालें आहे किंवा नाहीं, या बाबद पैजा मारल्या असतील, त्यांविषयींचा कज्जांत असा मजकूर विचारूं देत नाहींत; आणि जेव्हां एकाद्या मुलाचा औरसपणाविषयीं वाद पडला असतो, तेव्हां वरील कारणामुळेच त्याचा आईबापांचा संग झाला होता किंवा कसें, याविषयीं त्यांजला विचारूं देत नाहींत.

अभिप्रायरूपी साक्ष.

३१०. स्वतांचा माहितींतील जा घडलेल्या गोष्टी असतील, त्यां विषयीं मात्र साक्षीदारानें बोलावें; परंतु त्याच गोष्टींविषयीं त्याणें आपला अभिप्राय देऊं नये, असा साधारण नियम आहे.

३११. परंतु कितीएक प्रश्न असे असतात, कीं त्यांमध्ये सहजच अभिप्रायरूप साक्ष गर्भित असत्ये; उदाहरण, मनुष्य, किंवा वस्तु, किंवा अक्षर, यांचा खरेपणाचा ओळखीविषयीं प्रश्न. असे प्रश्न घातले असतां, साक्षीदारांस जबाबांत अभिप्राय किंवा भरवसा सांगूं देणें, हें निखालस अवश्य आहे.

याप्रमाणें बदकर्माचा कारणानें, किंवा लग्न करण्याचा करार तोडल्यामुळे नुकसानीचा फिर्यादींत साक्षीदारानें जी पक्षकाराची वर्तणूक पाहिली असेल, तिजवरून तीं एकमेकांशीं आसक्त होतीं किंवा कसें, याविषयीं आपला अभिप्राय देण्याची त्याजला परवानगी मिळत्ये.

३१२. याच प्रमाणें एकादें घर, किंवा कोडतांत आणितां येत नाहीं असा दस्तऐवज, अशां सारिखा जो एकादा मूर्तिमंत पुरावा प्रत्यक्ष हजर करितां येत नाहीं त्याचा स्वरूपाविषयीं, किंवा त्याचा स्थिती-विषयीं आपला अभिप्राय देण्याचा साक्षीदारास अखत्यार आहे. तसेंच लौकिकाविषयीं, किंवा आब्रू-विषयीं साक्ष देणें, हें अभिप्रायरूपी साक्षीचें आणखी एक उदाहरण आहे.

३१३. जें शास्त्र, किंवा जी कला, पुष्कळ सरावानें आणि अभ्यासानें, किंवा क्रियेनें मात्र बराबर समजुतींत घेतात, त्यांविषयींचा बाबतींत त्यांत जे मनुष्य कुशल असतात त्यांचा अभिप्राय घेण्याची वहिवाट आहे. याचप्रमाणें रोगाचा किंवा मरण्याचा कारणाविषयीं, किंवा एकाद्या मनुष्याचा बुद्धीविषयीं, किंवा बुद्धिभ्रंशाविषयीं, वैद्याचा अभिप्राय पुष्कळ ठिकाणीं घेण्यांत येतो. आणि तसेंच टपालाकडील ठसे, किंवा बिनहाशिली जाणाऱ्या लखोट्यांवरील सद्यांचा खरेपणाविषयीं अभिप्राय देण्यास टपालाकडील अम्मलदारांस बलावितात; आणि इमारतीविषयीं इंजनेर लोकांचा अभिप्राय घेतात; तसबिरींविषयीं तसबीरकारांचा घेतात; आणि शिक्यांवरील ठशांविषयीं शिके खोदणारांचा; व नौकागमनाविषयीं नाविकांचा, असे अभिप्राय घेण्यांत येतात.

३१४ परंतु विवक्षित विषयांत ते कुशल असतील त्यासंबंधीच त्यांचा अभिप्राय असला पाहिजे; म्हणजे एकादा साक्षीदार वैद्य असेल, तर त्यास दुसरा

वैद्य अमुक प्रसंगी आब्रूदारीने किंवा नीतीने वर्तला किंवा कसे, अशाविषयी आपला अभिप्राय देतां येत नाही; कारण कीं त्या गोष्टीचा निर्णय करणें पंचांचें काम असून, त्या गोष्टीचा निर्णयास विशेष कौशल्याची गरज नसत्ये.

३१५. “शास्त्रज्ञ साक्षीदारांचे अभिप्राय, त्या साक्षीदारांचा स्वतांचा अवलोकनावरून आणि त्यांचा स्वतांचा माहितीतील गोष्टींवरून झालेले असल्यास पुराव्यांत ग्राह्य होतात, आणि शिवाय अशा चौकशीसमयीं दुसऱ्या साक्षीदारांनीं जो कज्याचा पुरावा केला असेल त्यावरूनही झालेले असले तरी ते ग्राह्य होतात.”

३१६. त्याच प्रमाणें चौकशीसमयीं इतर साक्षीदाराची साक्ष जा एकाद्या वैद्यानें ऐकिली असेल, त्याजला, वैद्यकासंबंधी जा गोष्टीची शाबिती झाली असेल त्याविषयीं आपली अभिप्रायरूपी साक्ष देतां येत्ये; परंतु अशा बाबतींत त्या घडलेल्या गोष्टीवरून जांस व्यत्यय येतो, त्या गोष्टी तो पक्षकार कबूल करित नसल्यास, त्या गोष्टी शाबित आहेत किंवा नाहीत, असा प्रश्न त्या वैद्यांस करितां येणार नाही. कारण शाबितीनाशाबितीचा निर्णय करणें हे पंचांकडे आहे; परंतु अशा ठिकाणीं “अमुक अमुक गोष्टी खऱ्या आहेत अशी कल्पना केली असतां, त्यांवरून तुम्ही काय अनुमान कराल ?” असा संदिग्ध प्रश्न त्या साक्षीदारास विचारावा; आणि साक्ष

ऐकण्या करितां एकादा पूर्वी सांगितल्या सारिखा विद्वान् कोर्टांत बसला असल्यास, प्रत्येक वेळीं त्याचसारिख्या स्वरूपाचा प्रश्न विचारिला पाहिजे; कारण, कोणत्याची शाबिती जाहली याचा निर्णय करणें हें त्याचें काम नाहीं, परंतु कांहीं बाबत खरी आहे असें अनुमान करून, ती न्यासमूर आणून तिजविषयीं न्याचा अभिप्राय विचारावा.

३१७. अशा कुशल साक्षीदारांस, त्यांचा शास्त्राविषयीं किंवा कलेविषयीं जांत व्याख्या केलेली असत्ये, अशीं पुस्तकें पाहून आपली आठवण ताजी करण्याची परवानगी मिळत्ये, असें दिसतें.

३१८. “ सार्वजनीन इतिहास, किंवा विद्या, “ किंवा शास्त्र, किंवा कला, या विषयांचा बाबतींत, “ प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ, किंवा नकाशे, किंवा समुद्राचे “ नकाशे, त्या त्या बाबतींत योग्य आधार आहेत, असें कोर्टाचा नजरेस येईल तर ते ग्रंथ, किंवा नकाशे, “ किंवा समुद्राचे नकाशे, त्या त्या विषया प्रकरणीं “ पुराव्या करितां पाहण्याचा अधिकार सदरहु प्रकारचा सर्व कोर्टांस आहे. ” (सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ११).

३१९. “ परमुलकाचा सरकारचा हुकुमावरून पुस्तकें छापलीं असतील, किंवा प्रसिद्ध केलीं असतील, आणि त्या मुलकाचे स्टाट्यूट, किंवा कायदेपुस्तक, किंवा इतर लेखी कायदा, त्यांत आहे असें दर्शविलें असेल तीं पुस्तकें, आणि त्या मुलकांतील कोर्टांचा निवाड्याचा रिपोर्टांचीं पुस्तकें छापून प्रसिद्ध

“ केलीं असतील तीं, आणि त्या कोटींत त्या मुलका-
 “ चा कायद्याचा पुराव्याविषयीं जीं पुस्तकें नेहेमीं क-
 “ बूल करितात असें शाबित केलें असेल तीं पुस्तकें,
 “ त्या परमुलकाचा कायद्याविषयीं पुराव्यास सदरहु
 “ प्रकारचा कोटींनीं व मनुष्यांनीं कबूल करावीं. ”
 (स० १८५५ चा आ० २ क० १२).

३२०. जा विवक्षित परमुलकी कायद्याविषयीं सा-
 क्ष घेणें असेल, त्यांत ते निष्णात आहेत, असें अनुमान
 जा परमुलकी अम्मलदारांविषयीं अथवा धंदा चाल-
 विणाऱ्या वकिलांविषयीं असेल, त्या कुशल साक्षींचा
 जबान्या घेऊन त्यांवरून परराज्यसंबंधी कायद्यांचा
 पुरावा करणें, हा अधिक चांगला मार्ग आहे. कार-
 ण, कोडताजवळ जीं पुस्तकें असतील त्यांवरून परमु-
 लकी कायद्याचा अर्थ करितांना कोडताची धूक हो-
 ण्याचें जोखम आहे हें उघड आहे.

३२१. जा एकाद्या व्यापाऱ्यानें कोणा परमुल-
 कांत धंदा चालविलेला असेल, आणि तो त्या कामांत
 कुशल आहे असें मानण्या जोगा असेल, तर त्याची
 साक्ष घेऊन त्या परमुलकांतील व्यापारासंबंधी चालीं-
 विषयीं शाबिती करितां येत्ये.

३२२. अशा कुशल लोकांचा साक्षीविषयीं जी
 मान्यता असत्ये ती निरनिराळ्या प्रकारची असत्ये,
 आणि तिजविषयीं निर्णय करणें बहुधा कांहींसें अड-
 चणीचें असतें. अलीकडे डाक्टर स्मिथस्ट एक बाय-
 कोस विष घालून यार्णें मारल्याबदलचा चौकशींत अ-
 तिशय नामांकित वैद्यही चुक्या करण्यास किती पात्र

आहेत, आणि त्या वैद्यांची संख्या कितीही असली तथापि त्यांचे अभिप्राय एकमेकांचा किती विरुद्ध पडतात, हे पाहण्यांत आलें आहे. जा कजांत अनेक वैद्यांची साक्ष घेण्यांत येती, त्या बहुत करून प्रत्येक कजांत हाच प्रकार दिसून येतो; म्हणून एकठ्यादु-कठ्या वैद्याची साक्ष घेणें ती फार सावधगिरीने घेतली पाहिजे असें दिसून येईल.

३२३. एकादा साक्षीदार आपल्या माहितीविषयी खोटी साक्ष देईल, तर तो घडलेल्या गोष्टीविषयी खोटी साक्ष दिल्याप्रमाणें शिक्षेस पात्र होईल. (पी-नलू कोड कलम १९५ व्याख्या २).

पुरावा किती असावा याचें परिमाण.

३२४. पुरावा किती असावा, याचा परिमाणाविषयी असा साधारण नियम आहे, कीं साक्षीदारांची संख्या न पाहतां त्यांचें वजन पाहवें, आणि मार्गें सन १८१७ चा सालीं बंगाल एथील निजामत अदालतीचा कोर्टानें असें ठरविलें होतें, कीं जर एका साक्षीदाराचा साक्षीवर भरवसा होता, तर अपराधस्थापन करावयास ती बस होती.

३२५. “सदरहु प्रकारचा कोणत्याही कोर्टांत, “किंवा सदरहु प्रकारचा कोणत्याही मनुष्यासमक्ष, “राजद्रोहाखेरीज इतर मुकदम्यांत कोणत्याही गोष्टीची शाबिती करणें झाल्यास, पूर्ण भरवशाचा एका साक्षीदाराची प्रत्यक्ष साक्ष झाली म्हणजे पुरे,

“असें समजावें; परंतु मिलाफ्याचा साक्षीचा मजबु-
 “दीविषयीं, किंवा एका साक्षीदाराचा साक्षीचा मज-
 “बुदीविषयीं, खोट्या शपथेचा मुकदम्यांत कोर्टाचा
 “जा नियमावरून किंवा वहिवाटीवरून ग्रन्यंतराचा
 “पुरावा अवश्य असेल, त्या नियमास, किंवा वहिवा-
 “टीस, सदरहु ठरावावरून व्यन्यय घेतो, असें समजूं-
 “नये; (सन १८५५ चा आक्ट २ कलम २८).

३२६. राजद्रोहाचा कज्जांतील चार्जांत राजद्रो-
 हार्ची जां उघड कृत्यें लिहिलीं असतील, त्यांचा शा-
 बितिचो साक्ष असली पाहिजे, आणि जें एकादें उघड
 कृत्य चार्जांत लिहिलेलें नसून तें केल्लें चार्जांत लि-
 हिलेले उघड कृत्याची शाबिती होणें नसल्यास, त्या-
 विषयीं साक्ष मान्य केली जाणार नाहीं.

आणखी इंग्रजी कायद्या प्रमाणें राजद्रोहाची
 शाबिती करण्यास्तव दोन साक्षीदार असले पाहिजेत;
 ते दोन्ही एकाच उघड कृत्याविषयीं असावे; किंवा ए-
 काच राजद्रोहाचा चार्जापैकीं एका उघड कृत्याविषयीं
 एक, आणि दुसऱ्या कृत्याविषयीं दुसरा; परंतु आरो-
 पित मनुष्यानें आपखुशीनें उघड कोडतांत गुन्हा कबूल
 केल्यास, किंवा तो जबाब न देतां स्तब्ध उभा राहि-
 ल्यास, किंवा त्याणें तकरार करण्यास नाकबूल के-
 ल्यास, अशा पुराव्याची जरूर नाहीं.

३२७. परंतु कैदी हा सरकारचा रयत आहे,
 अशा सारिखी मुद्या बाहेरील गोष्ट नेहेमींचा रीती-
 प्रमाणें शाबित करितां येत्ये. राजद्रोहाचीं उघड कृ-
 त्यें शाबित करण्यास्तव मात्र दोन साक्षीदार लागतात;

आणखी राणीस मारण्याचा बेत करणें, अशा प्रकारचा राजद्रोहाची शाबिती करण्यास्तव दोन साक्षीदार नकोत.

३२८. राजद्रोहाचा गुन्हा शाबित करण्यास्तव दोन साक्षीदार कां असले पाहिजेत, या नियमाविषयीं अनेक कारणें सांगतात; परंतु, “ अशा खटल्यांत “ सरकारचा सर्व अधिकाराविरुद्ध कैदी याजला “ लढावें लागतें, व तो सरकारचा अधिकार अशा “ सार्वजनीन क्षोभाचा समयीं विशेषें करून निंदेस “ पात्र असतो; व राजद्रोहाविषयींचा कायद्याची मर्यादा बराबर व्याख्यात नाहीं, व लोक ती यथार्थ “ समजत नाहींत; आणि अपराधस्थापन होण्यापासून “ आरोपित मनुष्यास आणि त्याचा कुटुंबास प्राप्त “ होणारे परिणाम घोर व क्रूर असतात; ” हीं कारणें अति संभाव्य दिसतात.

३२९. इंग्लिश कायद्याचा पाया इतर ठिकाणीं जरी चांगला नसला, तरी खोट्या शपथेचा गुन्ह्याचा चौकशीचा न्यायाविषयीं चांगला आहे, असें दिसतें. न्यावरून खोट्या प्रतिज्ञेचा चार्जाची शाबिती करण्यास्तव दोन साक्षीदारांची साक्ष, किंवा कनिष्ठपैकीं आरोपित मनुष्याची शपथ, आणि त्याचा निरपराधीपणाविषयींचा अनुमानास मार्गें सारण्या सारिखा पुरावा तरी असला पाहिजे. एकट्याच साक्षीदाराचा साक्षीवरून मात्र चार्जाची शाबिती झाली असल्यास आरोपित मनुष्याचा शपथेविरुद्ध त्या साक्षीदाराची मात्र शपथ असत्ये, म्हणून अशा ठिकाणीं

आरोपित मनुष्याविरुद्ध न्यायाचें पारडें फिरविण्यास्त-
व कांहीं तरी अधिक असलें पाहिजे. आणि खोऱ्या
प्रतिज्ञेविषयीं एका चार्जांत अनेक बाबती असल्यास
दर एक बाबतींत एकट्याच साक्षीदाराचा साक्षीचा
प्रत्यंतरास पुरावा असला पाहिजे.

३३०. पीनल् कोडाचा ११ व्या बाबेंत “ खो-
टी साक्षी देणें ” याविषयीं गुन्हाचें वर्णन केलें आहे
आणि तेथेंच या गुन्हास व या जातीचा दुसऱ्या गु-
न्हास काय शिक्षा असाव्या हें लिहिलें आहे. (न्याच
कायद्याचें १८१ कलमही पहा.)

३३१. जा अपराधाची चौकशी करण्याचा अ-
धिकार सेशन कोर्टास आहे, त्या अपराधांत एकादा
मनुष्य प्रत्यक्ष अथवा परंपरेनें सामील असेल, अगंर
त्याविषयीं माहितगार असेल, त्या मनुष्यास माफी
देण्याचा अखत्यार माजिस्त्रेटास आहे, परंतु त्याचीं
कारणें माजिस्त्रेटानें दफूतरांत लिहिलीं पाहिजेत; किंवा
चौकशीसमयीं माजिस्त्रेटास तसें करण्याविषयीं हुकूम
करण्याचा सेशन कोर्टास अखत्यार आहे; किंवा त्या
खटल्यांत सदर कोर्टास कांहीं लिहून विचारिलें असेल
तर सदर कोर्टालाही तसा हुकूम करण्याचा अधिकार
आहे. “ जो अपराध घडला असेल त्यासंबंधी आणि
“ तो करण्यांत जीं मनुष्यें असतील त्या हर एक म-
“ नुष्यासंबंधी त्याला जितक्या गोष्टी माहीत असती-
“ ल तितक्यांविषयीं पुरा, खरा, व वाजवी, असा
“ सगळा मजकूर सांगेल, ” तर त्याला माफी देण्यांत
येत्ये, आणि ही माफी स्वीकारण्याचें कबूल केल्यास

त्या मनुष्याची साक्षीदारा प्रमाणें साक्ष घेण्याचा अधिकार आहे, (स० १८६१ चा आ० २५ क० २०९ व २१०). परंतु, “ एकाद्या मनुष्यानें संकेतावर माफी केली असतां, जा संकेतावर माफी मिळेल म्हणून बोलणें झालें होतें त्या संकेता प्रमाणें वर्तला नाहीं, म्हणजे त्याणें एकादी मुद्याची गोष्ट बुद्धिपूर्वक छपविली, किंवा खोटी साक्ष अगर खोटी बातमी दिली; असें चौकशीचा वेळेस सेशन कोर्टाचा नजरेस आल्यास, किंवा त्या खटल्यासंबंधी सदरकोर्टास कांहीं लिहून विचारिलें असतां सदर कोर्टाचा नजरेस आल्यास, जा अपराधाबद्दल माफी मिळेल म्हणून बोलणें झालें होतें त्या अपराधाविषयी त्याची चौकशी होण्याकरितां त्या मनुष्यास पाठविण्याविषयी हुकूम करण्याचा अखत्यार त्या कोर्टाला आहे. (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम २११).

३३२. इंग्लिशू कायद्याचा कोडतांतील काम चालविण्याचा रीतीवरून सदरील आक्टांतील ठराव झाला आहे; परंतु त्याचा उपयोग दूरवर दृष्टि पोंचवून केला पाहिजे, नाहीं तर ब्रिटिशू, अम्मलदारांचीं अभिवचनें हलकीं मानलीं जाऊन कैदीवर खोटसाळ रीतीनें आरोप आणून आपला बचाव करण्याविषयी त्या अपराधांतील सामील असणार मनुष्यास लोभ उत्पन्न होईल.

३३३. स्काट्लंडांत अभिवचनाचा परिणाम इतका काईमचा असतो, कीं जा अपराधांतील सामील

मनुष्यास एक वेळ अभिवचन मिळालें असेल, त्याच अपराधाचा आरोप न्याजवर आणतां येत नाही; आणि याविषयीं सर आर्चबोल्ड् आलिसन् याणें असें योग्य रीतीनें लिहिलें आहे, कीं “ एकाद्या साक्षीदारानें पूर्वीं उघड केलेला मजकूर फिरविल्यानें किंवा त्याजला साक्षीस उभा केल्यानंतर एकाद्या स्वीकाराचा मजकूर सांगण्यास नाकबूल केल्यानें पुष्कळ ठिकाणीं न्याय बुडेल; परंतु कोडतापुढें उभें राहिलेल्या आपल्या सोबत्यांचा विरुद्ध जितका मजकूर आपण सांगूं त्या प्रमाणें आपला पुढें बचाव आहे असें त्या साक्षीदारास समजेल, तर तो न्याय विशेष जोखमांत पडेल. ”

३३४. सन १८५५ सालांत कलकत्ता एथील निजामत अदालतींत मोहादीब याचा कज्जांत दिलेल्या मौलवीचा अभिप्रायावरून असें दिसतें, कीं मुसलमानी शास्त्राप्रमाणें एकट्या सामीलदाराचा साक्षीवरूनच कैदीवर अपराधस्थापन होत नाही, आणि जा मनुष्यानें प्रथम अपराध करून मागाहून विश्वासाघातानें आपल्या सोबत्यांची उघडीक केली आहे, अशा मनुष्याचा साक्षीविषयीं संशय घेण्यास विशेष मजबूत सबब असत्ये; आणि आपला स्वतांचा अपराध उघडकीस आला सबब निरापराधी मनुष्यास तो गुंतवूं पाहत असेल, याविषयीं इतकी धास्ती असत्ये, कीं अशा साक्षीचा आधारास जर दुसरी अधिक भरवसा ठेवण्याजोगी साक्ष नसेल तर या साक्षीकडे जूरीनें संशयदृष्टि ठेवावी, अशी न्यांजला हमेशा सूचना

होत असावी, अशी इंग्लंडांतील कोडतांत वहिवाट आहे; ती या मुलकांत अनुसरण्यास योग्य आहे.

३३५. दुसरें, एकाद्या गुन्ह्यांतील मिलाफ्याचा साक्षीचा प्रत्यंतरास, दुसरा पुरावा असला पाहिजे, आणि तो विशेषें करून आरोपित मनुष्याचा ओळखीविषयीं आणि त्याणें त्या अपराधांत जो वांटा उचलिला असेल त्याविषयीं असला पाहिजे; कारण या गोष्टी बनावून सांगण्याविषयीं त्या मिलाफ्यास विशेषें करून लोभ उत्पन्न होतो. अपराध कोणत्या प्रकारें घडला, या बाबतींत, त्या अपराधांत सामील असणाऱ्या मनुष्याची जी साक्ष असेल तिचें प्रत्यंतर असून, त्यांतील कैदीचा गुन्ह्यांविषयींही प्रत्यंतरी पुरावा पाहिजे, नाहीं तर चालणार नाहीं. तसेंच एका मिलाफ्याचा साक्षीस दुसऱ्या मिलाफ्याचा साक्षीचें, किंवा त्याचाच बायकोचा साक्षीचें मात्र प्रत्यंतर असल्यास, तें बस नाहीं.

३३६. जो एकादा मिलाफी, पुढें घडावयाचा अपराधाविषयीं आगाऊ बातमी देऊन, अम्मलदाराचा हुकुमावरून अपराध करणारांची सहजांत उघडीक व्हावी यास्तव त्यांजबराबर वर्ततो, त्याचा साक्षीस प्रत्यंतरी पुरावा नको.

दस्तऐवजी पुरावा.

३३७. 'दस्तऐवज' या शब्दाचा अर्थ फार मोघम आहे. त्यांत, जा एकाद्या वस्तूवर अक्षरांनीं

किंवा चिन्हांनीं मनुष्याचे विचार दर्शित केले असतात, तिचा समावेश होतो. उदाहरण, कागद मात्र दस्तऐवज समजले जातात असें नाहीं; परंतु शिला, भिंती, अथवा वृक्ष, जांवर लेख खोदलेले असतात ते सर्व दस्तऐवज होत; आणि एकाद्या काठीवर खुणा करून हिशेब ठेविला असल्यास ती काठी दस्तऐवज होय; परंतु तसविरा किंवा सांचे यांस दस्तऐवज असें मानीत नाहींत.

पीनल् कोडाचा २९ व्या कलमांत खालीं लिहिलेली व्याख्या आहे. “दस्तऐवज या शब्दाचा अर्थ; “कोणत्याही पदार्थावर वर्ण, अगर अंक, अगर खुणा “यांचा योगानें, अगर या साधनांपैकीं अनेकांचा “योगानें कांहीं गोष्ट व्यक्त केली अगर वर्णिली असेल, “त्या गोष्टीचा पुरावा म्हणून उपयोग करण्याचा इरा- “द्यानें, किंवा जाचा उपयोग असा करितां येईल, “असा लेख.”

“व्याख्या पहिली.—ते वर्ण,अगर ते अंक अगर त्या “खुणा कशानेंही अगर कशावरही केल्या,किंवा तो पु- “रावा न्यायाचा कोर्टांत देण्याचा इराद्यानें केला असो “किंवा नसो, किंवा त्याचा उपयोग पुढें होवो किंवा “न होवो, कसेंही असलें तरी चिंता नाहीं.”

उदाहरणें.

“ एकाद्या लेखांत कराराचीं कलमें लिहून तो “लेख त्या कराराविषयीं पुरावा म्हणून त्याचा पुढें “उपयोग करितां येईल, तर तो लेख दस्तऐवज होय.

“ सावकारावर दिलेला चेक (म्ह० चिठी) दस्त-
ऐवज होय. ”

“ वकालतनामा दस्तऐवज होय. ”

“ पुरावा म्हणून उपयोग करण्याचा इराद्यानें
“ केलेला किंवा असा उपयोग जाचा करितां घेईल,
“ असा नकाशा अगर नमूना, तो दस्तऐवज होय. ”

“ जांत अमुक गोष्ट अमुक रीतीनें करावी हें लि-
“ हिलें आहे तो लेख दस्तऐवज होय. ”

“ व्याख्या दुसरी.— व्यापारी लोकांचा चाली-
“ प्रमाणें, अगर दुसऱ्या चालीप्रमाणें, वर्ण,
“ अगर अंक, अगर खुणा, यांणीं जो अर्थ होतो,
“ तो अर्थ, जरी वास्तविक निघत नाही, तरी
“ या कलमाप्रमाणें असावा तसा अर्थ, त्या वर्णा-
“ नीं, अगर त्या अंकांनीं, अगर त्या खुणांनीं
“ झाला असें समजावें. ”

“ क याचा हुकुमाप्रमाणें या हुंडीचा पैसा द्यावा
“ अशा लिहिलेल्या हुंडीचा पाठीवर, क आपलें ना-
“ व लिहितो. व्यापारी लोकांचा चालीप्रमाणें त्या
“ पाठीवरील लेखाचा अर्थ असा होतो, कीं ही हुंडी
“ जाचा हातीं असेल त्यास तिचा पैसा द्यावा. तो
“ पाठीवरील लेख दस्तऐवज आहे, आणि जाचा
“ हातीं हुंडी आहे त्यास पैसा द्यावा, असे शब्द किं-
“ वा या अर्थाचे दुसरे शब्द सहीचा वर लिहिले
“ असते तर त्या पाठीवरचा लेखाचा अर्थ जसा हो-
“ तो, तसा याचा केला पाहिजे. ”

३३८. जे लेख एकाद्या करारांतील, किंवा

निवाड्यांतील, किंवा ठरावांतील, किंवा या सारिख्या दस्तऐवजांतील पक्षकारांचा हेतूची आठवण रक्षण करून ठेवण्याकरितां केलेले असतात, अशा लेखांस मात्र त्या धंद्याचा विशेष लाक्षणिक परिभाषेनें 'लेख,' किंवा 'लेखी पुरावा,' असें म्हणतात.

३३९. लेख सार्वजनीन किंवा खासगत असतात. सार्वजनीन लेखांत कायदे करणाऱ्या मंडळीचे किंवा सरकारचे आक्ट, किंवा न्यायाचा कोर्टाचीं कृत्ये किंवा ठराव, किंवा जबाब्या, पक्षकारांचा पुरेशिशी, आणि या प्रकारचे दस्तऐवज यांचा समावेश होतो. मनुष्यांनीं आपल्या खासगत नात्यानें केलेलीं खर्ते किंवा दस्तऐवज, किंवा करार, किंवा मृत्युपत्रे वगैरे लिहिलीं असतात त्यांचा खासगी लेखांत समावेश होतो.

सार्वजनीन लेखांचा पुरावा आणि त्यांपासून परिणाम.

३४०. सन १८५५ चा २ व्या आक्टाचा २ व्या व ३ व्या कलमांवरून इंडियन् आणि ब्रिटिश कायदे करणाऱ्या मंडळीचे आक्ट कोर्टांनीं न्यायाधिकारानात्यानें लक्षांत ठेवावे, असें या ग्रंथाचा ५ व्या कलमांत लिहिलें आहे. त्याच आक्टाचा ७ व्या कलमांत असें लिहिलें आहे, कीं " ब्रिटिश सरकार- " चा अमलांतील कोणत्याही मुलकाचा, किंवा

“ कालनीचा किंवा डिपेण्डेन्सीचा सरकारचें कोणतेंही
 “ ग्याझेट (म्ह० वर्तमानपत्र) वर सांगितलेल्या को-
 “ णव्याही कोर्टासमक्ष किंवा मनुष्यासमक्ष हजर के-
 “ ल्यानेंच त्या ग्याझेट पत्राचा पुरावा होतो असें
 “ समजावें. ” आणि कलम ८ यांत असें लिहिलें
 आहे, कीं “ सर्व जाहीरनामे, व सरकारचे लेजिस्ले-
 “ टिव किंवा एक्सक्यूटिव आक्ट, व नेमणूकी, व
 “ योजना, व सरकारी इतर सूचना, सदरहु प्रकारचा
 “ ग्याझिट वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होतील त्यांची शा-
 “ ब्बिती करणें ती, सदरहु प्रकारचें ग्याझिट वर्तमान-
 “ पत्र हजर करून करावी, आणि सदरहु प्रकारचा
 “ ग्याझेटांत प्रसिद्ध होणाऱ्या जाहीरनाम्यावरून,
 “ व सरकारी लेजिस्लेटिव किंवा एक्सक्यूटिव आ-
 “ क्टावरून, व नेमणुकीवरून, व योजनेवरून, व सर-
 “ कारी इतर सूचनेवरून, जा सार्वजनीन प्रकारचा
 “ गोष्टीची जाहिरात देण्याचा इरादा असेल त्या गो-
 “ ष्टीविषयीं ते जाहीरनामे, व सरकारचे लेजिस्लेटिव
 “ किंवा एक्सक्यूटिव आक्ट, व नेमणूकी, किंवा
 “ योजना, व सरकारी इतर सूचना, प्रथमदर्शनी पु-
 “ रावे आहेत असें समजावें. ”

३४१. त्याच आक्टाचा ९ व्या कलमांत असें
 लिहिलें आहे, कीं “ कायदे करण्याकरितां स्थापिले-
 “ ल्या कौन्सिलांत इंडियाचे गव्हर्नर जनरल् हे या-
 “ पुढें कोणताही आक्ट करितील, त्या आक्टांत सार्व-
 “ जनीन प्रकारचा कोणत्याही गोष्टीविषयीं मजकूर
 “ लिहिला असेल, तो, त्या गोष्टीचा खरेपणाविषयीं

“प्रथमदर्शनी पुरावा आहे असें सदरहु प्रकारचा सर्व
“कोर्टांनी व मनुष्यांनी समजावें.”

३४२. सदरहु आकटाचा १० व्या कलमांत असें ठर-
विलें आहे, कीं “पब्लिक स्टार्ट्यूटावरून किंवा आकटावरून,
किंवा कायद्यावरून, किंवा कानूवरून, किंवा को-
“णत्याही न्यायाचा कोर्टाचा, किंवा बोर्डाचा, किंवा
“जमावंदीखात्यांतील अम्मलदाराचा हुकुमावरून
“कोणतीही जाहीरखबर प्रसिद्ध केल्याची दर्शविली
“असेल, ती जाहिरखबर जा सरकारी ग्याझेटांत कि-
“वा वर्तमानपत्रांत असेल, तें ग्याझेट किंवा वर्तमान-
“पत्र खाली लिहिलेल्या गोष्टीविषयीं प्रथमदर्शनी
“पुरावा आहे, असें सदरहु प्रकारचा कोणत्याही को-
“र्टांनं, किंवा मनुष्यांनं कबूल करावें. म्हणजे, सदर-
“हु प्रकारची जाहिरखबर जा आधारावरून लाव-
“ल्याचें दर्शविलें असेल, न्याय आधारावरून ती य-
“थायोग्य रीतीनं प्रसिद्ध केली आहे, याविषयीं तें
“ग्याझिट किंवा वर्तमानपत्र प्रथमदर्शनी पुरावा आ-
“हे, असें कबूल करावें.”

३४३. पार्लमेण्टाचे सार्वजनीन आकट न्या-
याधिकारनात्यांनं लक्षांत ठेविण्याचे आहेत, सबब
त्यांची शाबिती करणें किंवा ते हजर करणें अवश्य
नाहीं, आणि बादशाहाचा छापणारानें छापिलेली
अशी नकल, ही फकत हजर केली म्हणजे पार्लमे-
ण्टाचा असार्वजनीन आकटाविषयीं प्रथमदर्शनी पुरा-
वा होत्ये; (स० १८५५ चा आ० २ क० ३).

३४४. ग्याझिट वर्तमानपत्र केवळ हजर करून

पुरावा करण्याचा रीतीविषयीं टेलर याणें असें लिहिलें आहे, कीं छापणारास आपल्या स्वतांचा हितानें आणि सरकारी हुद्याचा हेतूनें अचूकपणा राखावा लागतो; त्याखेरीज एकादी गोष्ट सरकारांतून निघालेली नसून ती सरकार हुकमानें निघाली आहे असें बुद्धिपूर्वक छापणें, हा गुन्हा होईल ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.

३४५. या ग्रंथाचें कलम ३१८ व ३१९ यांत आपण असें लिहिलें आहे, कीं सार्वजनीन इतिहास, किंवा विद्या, किंवा शास्त्र, किंवा कला, किंवा परमुलकी कायदा, या विषयांवर प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ पाहण्याचा अधिकार इ० स० १८५५ चा आक्ट २ कलम ११ व १२ यांवरून कोर्टास आहे; परंतु, इंग्लिश कायद्यावरून अशा प्रकारचा पुरावा सार्वजनीन इतिहासाचा बाबतींत प्राप्त होतो, आणि शास्त्र, कला, किंवा परमुलकी कायदा, यांविषयींचे प्रश्न त्या त्या बाबतींत जे साक्षीदार कुशल असतील त्यांचा साक्षीवरून शाबीत करण्यांत येतात.

३४६. सन १८५५ चा २ च्या आक्टाचा १३ व्या कलमांत असें लिहिलें आहे, कीं “सरकारचा हुकुमावरून, किंवा शहर सुधारणांच्या सार्वजनीन मंडळीचा हुकुमावरून नकाशे केले असतील, आणि कोर्टांत वाद पडलेल्या कारणासाठींच केलेले नसतील, ते प्रथमदर्शनी खरे आहेत असें समजावें; (व त्यांचा खरेपणाविषयीं) आणखी प्रमाण न मागतां ते पुराव्यांत कबूल करावे.”

३४७. जा सरकारी दफ्तरांत, किंवा सरकारी संबंधाचा दस्तऐवजांत, कायद्यावरून किंवा आपल्या हुद्याचा नात्यानें सरकारी अंमलदारास अमुक गोष्टी लिहून ठेवाव्या लागतात, त्यांस शपथ आणि प्रतिप्रश्न यांचा नेहमींचा कसोटीची बळकटी नसली, तथापि तशा गोष्टीविषयींचा पुराव्यास तीं दफ्तरें व दस्तऐवज साधारणतः नेहमीं मान्य केले जातात. जन्म, मरण, व लग्न, यांविषयीं कायद्यावरून ठेविलेलीं दफ्तरें हीं वर सांगितलेल्या दफ्तरां प्रमाणेंच आहेत असें समजावें. असे दस्तऐवज पुराव्यांत घेतले जातात, कारण याच कामाकरितां नेमिलेले भरवशाचा सरकारी अंमलदारांनीं ते ठेविलेले असतात, म्हणून, आणि जा गोष्टीसंबंधी ते असतात त्या गोष्टी सार्वजनीन स्वरूपाचा असून, बहुधा पुरातन काळचा असतात, आणि त्या गोष्टी साक्षीदारांचा योगेंकरून शाबित करणें मुसकिल पडतें, सबब असे दस्तऐवज पुराव्यांत मान्य केले जातात. परंतु असे सार्वजनीन दस्तऐवज कायद्यावरून किंवा सरकारी हुद्याचा नात्यानें करणें आवश्यक असलें पाहिजे; आणि असे असल्यास मात्र मान्य केले जातात, आणि जा गोष्टी सरकारी अंमलदारानें लिहून ठेविल्या पाहिजेत, त्या गोष्टीं खेरीज इतर गोष्टींची शाबिती करण्यास्तव ते मान्य केले जात नाहींत (या ग्रंथाचीं कलमें २२२ व २२३ पहा).

३४८. शेवटीं लिहिलेल्या प्रकारचे सार्वजनीन दस्तऐवज, योग्य ठिकाणांतून मूळ दस्तऐवज आणवून

किंवा न्यांचा सहीनिशीं खऱ्या केलेल्या किंवा तपासलेल्या नकला आणवून शाबीत करण्याचा कोर्टास अखत्यार आहे. ते दस्तऐवज ठेवण्याचा जा अम्मलदाराचा हुद्दा असतो त्या अम्मलदाराची योग्यता आणि लौकीकाअन्वये विशेषेंकरून अशा दस्तऐवजांची भारदारी समजली जात्ये. जे अम्मलदार खेड्यांतील दफ्तरें ठेवितात, त्यांत कधीं कधीं खोळ्या रकमा लिहून ठेवण्याविषयीं ते मोहास फार पात्र असतात ही गोष्ट भीतिप्रद आहे.

३४९. जे दफ्तरी लेख, किंवा कोणतेही दस्तऐवज, जे लेखी असावे असा कायदा असेल, त्यांतील मजकुराचा शाबिती करितां सदरहु लेख किंवा दस्तऐवजाचा मोबदला तोंडचा पुरावा देतां येत नाहीं; म्हणून निवाडे, जबान्या, मुचलके इत्यादि सार्वजनीन लेख तोंडचा साक्षीनें शाबीत करितां येत नाहींत. मृत्युपत्रें आणि इतर दस्तऐवज जे कायद्यावरून लेखी असले पाहिजेत, त्यांचा शाबिती करितां हाच नियम लागू आहे. परंतु जी जबानी किंवा पुरशीस बेकायदा झाल्या कारणानें वर्ज्य केली असेल, किंवा लिहून ठेविली नसेल, तीस हा नियम लागत नाहीं. उदाहरण; एकाद्या कैदीनें किंवा साक्षीदारानें एका वेळीं लेखी जबानी दिली असेल, आणखी दुसऱ्या वेळीं तोंडचीच जबानी दिली असून ती लिहून ठेविलेली नसेल, तर शेवटील जबानी तोंडचा साक्षीनें शाबीत करण्याचा अखत्यार आहे.

३५०. परंतु कामाचे सार्वजनीन दस्तऐवज

पाहिजे त्यांस साक्षीकरितां दिल्यानें मोठी गैरसोय होईल, सबब सहीनिशीं खऱ्या केलेल्या किंवा तपासलेल्या नकलेनें त्याची शाबिती करण्याचा साधारणतः अखत्यार आहे. नकलेची नकल कधीही मान्य केली जाणार नाही.

३५१. लेखानें खातरी केलेली किंवा सहीनें खरी केलेली नकल, म्हणजे जा अम्मलदारास ती देण्याचा अधिकार असतो त्याणें, खरो नकल, असा शेरा लिहून सहीनिशीं दिलेली असेल ती; अशा नकला बहुत करून सर्वत्र पुराव्यांत घेण्यांत येतात, आणि कितीएक बाबतींत कायदे कर्त्या मंडळीचा आकटावरून त्या ग्राह्य आहेत असें स्पष्टपणें ठराविलें आहे. सन १८५५ चा दुसऱ्या कायद्याचा ५६ व्या कलमांत असें लिहिलें आहे, कीं “कोणताही स्टार्ट्यूट “किंवा आक्ट, किंवा कायदा, किंवा कानु हल्लीं अमलांत असेल, किंवा कोणतेही स्टार्ट्यूट, किंवा “आक्ट, यानंतर अमलांत येतील, त्यांवरून जो दाखला, किंवा सही केलेली नकल, किंवा इतर दस्तऐवज कोणत्याही इनसाफाचा कोर्टांत कोणत्याही बाबतीविषयीं पुराव्यास घेण्यास योग्य असेल, तो दाखला, किंवा सही केलेली नकल, किंवा इतर दस्तऐवज, जो स्टार्ट्यूट, किंवा आक्ट, किंवा कायदा किंवा कानु, यावरून पुराव्यास देण्यास योग्य होत असेल, त्या स्टार्ट्यूटांत, किंवा आक्टांत, किंवा कायदांत, किंवा कानूंत सांगितलेल्या फरम्या प्रमाणें व रीती प्रमाणें तो लिहिला असेल तर जा प्रसर्गी तो

“पुराव्यास देण्यास योग्य ठरविला असेल त्या प्रसंगी त्यावर जो शिक्षा किंवा छाप किंवा सही किंवा निशाण “असलें पाहिजे त्याची शाबिती झाल्यावांचून, किंवा “जा अधिकारापासून तो झाला असावा त्या अधि- “काराची शाबिती झाल्यावांचून, तो प्रथमदर्शनी “पुरावा आहे असें समजावें. ” (या ग्रंथाचीं कल- में १७५, २३७ व ३५७ पहा).

३५२. परंतु जवानीत खोटी प्रतिज्ञा केल्याचा किंवा बनावट दस्तऐवज केल्याचा व या सारिख्या दुसऱ्या कजांत, एकादा दस्तऐवज होता किंवा नाही, याविषयी, किंवा त्यांतील मजकुराविषयी प्रत्यक्ष वाद पडल्यास, असल दस्तऐवज हजर केला पाहिजे; आ- णि या देशांत नकला सहीनिशी खऱ्या करून देण्या- ची चाल इतकी गढळ आहे, कीं त्यांचा अचूकपणा विषयी संशय घेण्यास कांहीं कारणें असल्यास कोडेंत साधारणतः असल दस्तऐवज पाहण्यास खुशी असतात.

३५३. जा नकलेविषयी एकादा मनुष्य, आप- ण नकलेचा मुकाबिला पाहिला आहे, अशी शपथ वाहण्यास, किंवा नकल रुजू पाहतां खरी आहे, असें शपथेवर प्रतिज्ञात करण्यास सिद्ध असतो, त्या नक- लेस ‘तपासलेली’ किंवा ‘शपथपूर्वक’ नकल असें म्हणतात. डेलर, स्टारूकीशीं भिन्नमत होऊन अ- सें लिहितो, कीं त्या मनुष्यानें त्या नकलेची रुजुवात ती दुसऱ्यानें मोठ्यानें वाचल्यावरून केली असल्यास, जे मनुष्य रुजुवात पाहतात त्याणीं परस्परांचा हातां- तील कागद उलट एकानें आपला दुसऱ्याचा हातीं

देऊन व न्यायाचा आपण घेऊन पुनः वाचण्याची जरूर नाही, परंतु, तसे न्यायाची परस्परांचे कागद घेऊन पुनः तपासावे, ही रीति खचित निर्भय आहे. ती नकल बिनचूक आणि पूर्ण असून, असलेत अक्षरशः सगळे शब्द लांबचलांब लिहिले असल्यास तींत संक्षेपाने नसावे. अशी नकल पुराव्यांत वाचण्यापूर्वी, असल दस्तऐवज योग्य रक्षणाचा ठिकाणाहून किंवा योग्य अम्मलदाराचा हातून आला आहे असेही शाबीत झाले पाहिजे.

नकला करण्याचा यंत्राने केलेल्या नकलेस पुराव्याची जरूर नाही. (सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३५).

३५४. एकादा मनुष्य सरकारी कामदाराचा नात्याने काम करित आहे, ही गोष्ट, तो त्या जाग्यावर योग्यरीतीने नेमिला होता याविषयी प्रथमदर्शनी पुरावा होय. आणि यास्तव त्याचा नेमणुकीविषयी साक्षी हजर करण्याची साधारणतः जरूर नसत्ये.

जो एकादा मनुष्य, आपणास सरकारी हुद्दा आहे म्हणून खोटसाळरीतीने बहाना करितो, तो पीनल् कोडाचा १७० व १७१ कलमां अन्वये दंडास व कैदेस पात्र होतो, हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

न्यायसंबंधी लेख.

३५५. फैसल नामे, पुरशिसा आणि जबान्या इत्यादि जे सरकारी लेख न्यायसंबंधी आहेत, त्यांची

शाबिती आणि त्यांपासून परिणाम यांविषयीं आपण आतां अधिक सविस्तर विचार करूं.

३५६. जिल्ह्यांतील कोडतांत सहीनिशीं खरी केलेली नकल हजर करून निवाड्याची शाबिती केलेली जात्ये; ती नकल छापी कागदावर असली पाहिजे. (या ग्रंथाचें कलम ३५० व ३५१).

३५७. सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम २८४ तागाईत २८७ यांत, एकाद्या दिवाणी कोर्टाचा निवाड्याची नकल जा कोर्टाला अमलांत आणण्याची हुकुमत असेल त्याजकडे, तो निवाडा अमलांत आला नाही, याविषयीं दाखल्यानिशीं आणि जे पूर्वी हुकुम झाले असतील त्यांचा न्यायाधीशाचा सहीनिशीं व त्या कोर्टाचा शिक्यानिशीं नकला पाठवून देऊन, डिक्री देणाऱ्या कोर्टाचा हुकुमतीबाहेर ती डिक्री अमलांत आणण्याची रीति लिहिली आहे. आणि कलम २८६ अन्वये त्या निवाड्याचें, किंवा हुकुमनाम्याचें, किंवा नकलेचें, किंवा शिक्याचें, किंवा सहीचें, किंवा त्या कोडताचा हुकुमतीविषयींचें, प्रमाण मागण्याची जरूर नाही; “ परंतु कांहीं असाधारण प्रसंगीं तसें प्रमाण मागण्याचीं कारणें लिहून “ प्रमाणें मागण्याचा अधिकार आहे. ”

३५८. एकादा निवाडा हजर केल्यास, तो झाला आहे याविषयीं, व त्याचा तारिखेविषयीं व त्याचा कायदेशीर परिणामाविषयीं, त्यांतील पक्षकाराविरुद्ध मात्र तो निश्चायक असतो असें नाही; परंतु तो सर्व जगाविरुद्धही निश्चायक असतो. असा

महत्वाचा व सार्वजनीन दस्तऐवज फार जपून व टा-
पटिपेने लिहिलेला असेल, अशा अनुमानावरून तो
त्या बाबतीविषयी निश्चायक असतो. परंतु पक्षका-
रांहून भिन्न तिसऱ्या मनुष्याविरुद्ध पाहिले असतां,
दुसऱ्या इतर बाबतीविषयी साधारणतः तो निश्चायक
नसतो. “ म्हणून एकाद्या यजमानाचा किंवा एका-
“द्या मालकाचाविरुद्ध, त्याचा चाकराचा किंवा अ-
“खत्याच्याचा हयगयीकरितां झालेला निवाडा, (त्या
“यजमानानें किंवा मालकानें चाकरावर किंवा अख-
“त्याच्यावर केलेल्या फिर्यादींत) त्यांत ठरविलेल्या
“नुकसानाची रकम त्या यजमानास किंवा मालकास
“भरावी लागली अशा विषयी, तो निवाडा त्या चाक-
“राचा किंवा अखत्याच्याचा विरुद्ध निश्चायक पुरावा
“होतो; परंतु जा घडलेल्या गोष्टीवरून तो निवाडा झा-
“ला तिजविषयी, म्हणजे त्या चाकराचा किंवा अख-
“त्याच्याचा गैरवर्तणुकीविषयी, तो निवाडा पुरावा स-
“मजला जात नाही. त्याचप्रमाणें जामिनावर झाले-
“ला निवाडा, मालक रिणकोकरितां त्याजला (जामि-
“न रिणकोला) जी रकम भरणें अवश्य पडलें त्याची
“शाबिती करण्यास्तव पुरावा समजला जाईल; परंतु
“मालकाचा कसूरीमुळे त्याजला ती रकम कायद्याप्र-
“माणें भरणें प्राप्त झालें, याविषयी त्यावरून कांहीं
“शाबिती होणार नाही. ”

३५९. निवाड्यापासून होणारे कायदेशीर परि-
णाम सदरीं सांगण्यांत आले आहेत त्यांतच आपलीं
सांगण्यांत येतें, कीं “एकाद्या माजिस्त्रेटावर केलेल्या

“दाव्यांत, जा बाबतीविषयीं माजिस्त्रेटास हुकुमत असेल त्या बाबतींत त्याणें केलेलें अपराधस्थापन, त्यांत उघड व्यंग नसल्यास, त्यांत लिहिलेल्या घडलेल्या गोष्टींविषयीं निश्चायक पुरावा होतें;” आणि जा घडलेल्या गोष्टींवरून तो ठराव झाला, त्याचें इतर साक्षींनीं निराकरण करण्याची मोकळीक वादीला मिळत नाही. घडलेल्या गोष्टींविषयीं माजिस्त्रेटाची चुकी झाली असल्यास, अपील करणें, हा त्याला योग्य उपाय आहे. आणि तो ठराव रद्द होईपर्यंत त्यांतील घडलेल्या गोष्टींवरून दावा चालणार नाही. आणि माजिस्त्रेटानें हुकुमतीबाहेर अंमल चालविला, असें वादीचें म्हणणें असेल, तरी त्या ठरावावरून त्याजला हुकुमत आहे, आणि तो कायदेशीर व यथाविधि आहे असें दिसल्यास वादीला इतर साक्षीनें तें (माजिस्त्रेटास हुकुमत नव्हती हें) शाबित करण्याचा अखत्यार नाही. न्यायाधीश आणि इतर अम्मलदार जे निवाडे देण्यास ते लायक असतात, त्या निवाड्यांसंबंधी माजिस्त्रेटाविषयीं सदरील बचाव त्यांस लागू होतो असें दिसतें, आणि असा बचाव होणें, हा, निवाड्यांपासून होणाऱ्या कायदेशीर परिणामांपैकीं एक परिणाम आहे.

३६०. जा गोष्टींविषयीं ठराव करण्यांत आला असेल, त्यांसंबंधी निवाड्यांपासून होणाऱ्या परिणामांविषयीं आपण आतां विचार करूं. कोणत्याही कोर्टानें कायद्यावरून मिळालेल्या अधिकाराप्रमाणें केलेला निवाडा, तो झाल्यानंतरचा दुसऱ्या चौकशींत त्याच

पक्षकारांचा दरम्यान किंवा त्यांचा हक्कानें दावा सांगणारांचा दरम्यानचा चौकशींत एकाद्या मत्पक्ष ठराविलेल्या बाबतीविषयीं निश्चायक असतो, असा साधारण नियम आहे. परंतु एकादी बाबत अन्य गोष्टीचा संबन्धानें प्रसंगवशात् चौकशींत निघाली असेल तिजविषयीं, किंवा निवाड्यावर वादविवाद करून अनुमित अशाच दुसऱ्या गोष्टीविषयीं, तो निवाडा पुरावा होत नाही. जा गोष्टीविषयीं निर्णय केला असेल, तीच गोष्ट दोन्ही मुकदम्यांत एकच असली पाहिजे; परंतु याचा अर्थ पदशः घेऊं नये. उदाहरण, एकाद्या मॅट्यांचा कळपांतील कित्येक मॅट्टरें मेलीं असतील, आणि दरम्यान कित्येक नवीन उत्पन्न झालीं असतील, तथापि तो कळप एकच समजला पाहिजे. दोन्ही मुकदम्यांत मुद्दा एक आहे कीं काय, याविषयीं पारख करणें, ती, एकाच पुराव्यावरून दोन्ही मुकदम्यांची शाबिती होत्ये किंवा नाही याविषयीं विचार करून करावी, ही युक्ति योग्य आहे, असें म्हटलें आहे.

जर मुद्यांतील बाबत एकच असेल, तर कज्जांतील फ्रीडिंगांचा स्वरूपांत फरक असल्यास तो अप्रधान होय. परंतु उलट पाहतां, एकाद्या कैदीवर अलाहिदा एक चार्ज असून दुसऱ्या चार्जाची शाबिती होण्या करितां जा गोष्टी अवश्य असतील त्यांचा शाबितीवरून त्या कैदीवर पहिला आरोप स्थापित करितां आला असता अशा तऱ्हेचा पहिला चार्ज

असल्यावांचून त्या कैदीस न्याजवर आणिलेल्या नव्या चार्जांत, आपल्यावर प्रथम चार्जांत अपराध स्थापित झाला होता, किंवा आपलो दोषांतून मुक्ति झाली होती, अशी तकरार करण्याचा न्याजला अखत्यार नाही; कारण त्यांतील मुद्दे भिन्न होतील. त्याच प्रमाणे एकादा कैदी, घर फोडून आंत शिरून आचा अमुक माल चोरल्याविषयीचा चार्जांतून मोकळा झाला असल्यास, तेच घर फोडून बचा निराळा माल चोरिल्या बदलचा न्याजवरील दुसऱ्या चार्जांत, आपली पहिल्या अपराधांतून मुक्तता झाली, ही तकरार न्याजला सांगतां येत नाही.

३६१. परंतु एकाद्या न्यायाचा कोर्टासमूर जो पुरावा आला असेल, आणि जे वादविवाद झाले असतील, त्यांवरूनच निवाडा देणें, हें कोर्टाचें कर्तव्य होय; आणि त्यांतील प्लीडिंगांवर जा मनुष्याचा अधिकार नसतो, किंवा जास साक्षीदार हजर करण्याची किंवा साक्षीदारानां प्रतिप्रश्न करण्याची सवड नसत्ये, किंवा जाला अपीलाचा कांहीं हक्क नसतो, अशा, पक्षकाराहून भिन्न, तिसऱ्या मनुष्यास त्या निवाड्यावरून कोणत्याही तऱ्हेनें बाध यावा, ही गोष्ट साधारणतः अयोग्य होईल; यास्तव कांहीं खाली लिहिलेले अपवाद खेरीज करून असा साधारण नियम आहे, कीं कोणताही निवाडा तिऱ्हाईत मनुष्याविरुद्ध पुरावा होत नाही. आणि तिऱ्हाईत मनुष्याचा प्रतिपक्षी त्या निवाड्यांत पक्षकार असला तथापिही तो निवाडा त्या तिऱ्हाईत मनुष्याचा तरफे पुरावा

होत नाही; कारण जसा एकादा निवाडा एकाद्या मनुष्यास प्रतिकूल असला तरी त्याचा विरुद्ध त्याचा उपयोग करितां येत नाही, तसा त्या निवाड्यावरूनच त्याजला फायदा करून घेऊं देतां येत नाही, कारण तसें करणें हा अन्याय आहे, असें मानलें आहे.

३६२. सर्व जनाविरुद्ध निवाडे, म्हणजे जे निवाडे लायक कोडतानें विवक्षित विषयावस्थेविषयीं केलेले असतात, ते जसें,- एकादें गलबत मनाई केलेला माल घेऊन गेल्याचा चार्जावरून लायक महसुलाचा अम्मलदारांनीं केलेलें अपराधस्थापन, घटस्फोटाविषयीं केलेला ठराव, मृत्युपत्रावरून मोबेट् म्हणजे खरेपणाविषयींचा दाखला, आणि कदाचित् या मुलकांत दत्तकाविषयीं झालेले निवाडे, हीं विवक्षित विषयावस्थेविषयीं झालेल्या निवाड्यांचीं उदाहरणें होत. असे निवाडे सर्व जगाविरुद्ध निश्चायक मानले आहेत. ते असे मानण्याचें अंशतः कारण असें आहे, कीं अशा प्रकारचा पुष्कळ खटल्यांत जा मनुष्याचा हितास व्यत्यय येण्यासारखा असतो त्याणें पाहिजे तर त्या मुकदम्यांत पक्षकार व्हावें. दुसरें असें आहे, कीं स्वतः त्या निवाड्यावरून दाव्याचा विषयाचा स्थितीचा एकदम शेवटील निकाल झालाच असतो, आणि तो नंतर फिरविला जाऊं शकत नाही. आणि तेंटे मिटवावे, हेंही, असे निवाडे निश्चायक मानण्याचें एक कारण आहे.

३६३. तथापि पूर्वोक्त जातीचा निवाड्यांत असें दिसून आलें पाहिजे, कीं त्या गोष्टीविषयीं प्रत्यक्ष

तकरार असून तिचा न्याय कोर्टाने खरोखर ठराव केलेला होता; नाही तर न्याय गोष्टीविषयी तो निवाडा निश्चायक पुरावा होणार नाही, आणि एकाद्या नंतरचा दाव्यांत न्याय गोष्टीची कदाचित् गैरशाबिती होईल.

३६४. चाली, व प्राचीन भोगवटे; दस्तुन्या; वृत्तीचा प्रदेशाचा, किंवा प्रान्ताचा, किंवा जाहगिरीचा सीमा; तरीचे हक्क; रस्ते, किंवा समुद्रकांठचे धके, इत्यादि दुरुस्त करण्याची जबाबदारी; आणि यांसारख्या इतर सार्वजनीन कृत्यांविषयी निवाडे, हे, या ग्रंथाचे कलम ३६१ यांत लिहिलेल्या नियमांस दुसरे अपवाद होत. अशा बाबतींत एकाद्या निवाडा पक्षकाराविरुद्ध निश्चायक होईल; इतकेच नाही, तर तिहाइतांविरुद्धही ग्राह्य होईल; परंतु निश्चायक होणार नाही, तथापि तो लौकिकासंबंधी पुरावा समजून मान्य करण्यांत येईल.

३६५, फौजदारी आरोपांतून मुक्तता, ही दिवाणी मुकदम्यांत निरपराधीपणाविषयी पुरावा होत नाही. आणि जा पक्षां एकाद्या पक्षकारास आपली अपराधमुक्तता झाल्याची गोष्ट पुराव्यांत देऊन फायदा करून घेतां येत नाही, त्याच प्रमाणें एकाद्या फौजदारी आरोपांत न्यायजर झालेले अपराधस्थापन, त्याणें आपला अपराध स्वमुखानें कबूल केला नसल्यास, त्याचा विरुद्ध पुरावा होत नाही. कारण असा जर तो पुरावा धरला, तर त्यांत अन्योन्यभाव राहणार नाही. बहुतेक फौजदारी चार्जाचा खटल्यांत सरकार वादी असून तें सरकार दिवाणी मुकदम्यांत पक्षकार

नसतें, म्हणून फौजदारी आणि दिवाणी प्रकरणांत पक्षकार अगदीं भिन्न असतात. ही गोष्ट आणखी लक्षांत ठेविली पाहिजे. यास्तव, मनी मोहान् मण्डल, विरुद्ध मधु-सूदन मण्डल, यांचा कज्जांत, मिस्तर जस्तिस् हाकिन्स् हजर असतां एका प्रतिवादीनें दुसऱ्या वर खोटा आरोप आणिल्याबद्दल माजिस्त्रेटानें त्या प्रतिवादीवर दंडाचा ठराव केला होता, हा, या खोट्या आरोपाकरितां नुकसानी घेण्याचा वादीनें (मुळ फौजदारी खटल्यांतील प्रतिवादीनें) दावा केला, त्यांत त्यांचा तरफेनें मजबूद पुरावा आहे, म्हणून कलकत्याचा सदर दिवाणी अदालतीनें ठराव केला होता, त्यांत चुकी झाली आहे असें दिसतें. आणखीही त्याच कारणास्तव दिवाणी मुकदम्यांतील निवाडा फौजदारी खटल्यांत पुरावा होत नाहीं; त्या दोन्ही खटल्यांत पक्षकारांचा भेद असून अन्धोन्धभाव नसतो, आणि एकाद्या पक्षकाराचा चुकीमुळे किंवा वगळणुकीमुळे तो दिवाणी मुकदम्यांत हरला असेल, तर अशा कारणावरून फौजदारी कज्जाचा चौकशींत लोकांचें नुकसान व्हावें हा अन्याय होईल. विवक्षित विषयावस्थेविषयी झालेला निवाडा फौजदारी चौकशींत पुरावा म्हणून ग्राह्य होईल किंवा कसें याविषयी संशय आहे.

३६६. जे निवाडे विवक्षित विषयावस्थेविषयी झालेले नव्हत, त्यांस पक्षकारां दरम्यानचे निवाडे, असें म्हणतात. (या ग्रंथाचें कलम ३६० यांत) असे निवाडे पक्षकारांविरुद्ध किंवा त्या पक्षकारावरून जांस हक्क पोंचत आहे असा दावा सांगणारांविरुद्ध

निश्चायक असतात, असें आपण लिहिलें आहे. जा सर्वांचीं नावें वादीप्रतिवादी म्हणून दफतरांत दाखल केलीं असतील, त्या सर्वांचा समावेश पक्षकार या शब्दांत होतो, त्यांत कोणी कज्जाचा वेळीं अज्ञान असला तरीही चिंता नाहीं. परंतु एकाद्या मनुष्यास, त्यास प्रतिवादी केलें, हें माहीत नसून, आणि कायद्यांत उक्त रीतीनें त्याजला समान लागू केलें नसून प्रतिवादी केलें असल्यास, तो त्या निवाड्यानें बद्ध होत नाहीं. आणि एकाद्या मनुष्यानें एका नात्यानें फिर्याद केल्यावरून त्याचा विरुद्ध झालेला निवाडा, त्याजला त्या निवाड्यानंतर दुसऱ्या व निराळ्या कारणावरून फिर्याद करण्यास प्रतिबंधक होणार नाहीं. कारण, कायद्याचा दृष्टीनें तो त्या वेळीं अगदीं भिन्न मनुष्य होय.

३६७. एकाद्या निवाड्यावरून एकाद्या पक्षकारास तकरार सांगण्याची बंद करण्याचा इरादा असल्यास, तो निवाडा प्रतिबंधा प्रमाणें आहे, अशी तकरार करण्याची सवड असल्यास ती कज्जांतील कागदांत लिहिली पाहिजे; आणि अशी सवड गेली असतां जो पक्षकार तसें करण्यास चुकला असेल, त्याणें त्या प्रतिबंधाविषयीं आपला हक्क सोडून दिला, असें समजलें जाईल; आणि तो निवाडा पुराव्यांत हजर केल्यास तो फकत घेतला जाईल, परंतु निश्चायक होणार नाहीं. परंतु जर पूर्वींचा निवाड्याविषयीं कज्जांत तकरार करण्याची सवड नसली, तर तो त्याच पक्षकारांचा दरम्यान, किंवा त्यांचा संबधानें जे हक्क

सांगत असतील त्यांचा दरम्यान, निश्चायक पुरावा म्हणून समजला जाईल.

३६८. या मुलकांतील कोडतांस जा शर्ती लागू आहेत त्याच शर्तींनीं बहुतकरून परमुलकी कोर्टांचे निवाडे मान्य व निश्चायक आहेत. “परमुलकी कोर्टांचा निवाडा, हा फिर्याद करण्यास मजबूत आधार आहे, असें समजून त्या परमुलकी निवाड्यांत देवविलेल्या रकमेविषयीं जा कोर्टांस ती रकम वसूल करण्याची हुकुमत असेल त्या दिवाणी कोर्टांत दावा करण्याचा अखत्यार आहे.”

“परमुलकी निवाड्यांत जा गोष्टीविषयीं तेंढा पडला असेल, त्या गोष्टीविषयीं शेवटचा निर्णय केलेला असल्यास, आणि त्यांतील खरोखर गुणदोषांविषयीं ठराव केलेला असल्यास, तो निवाडा मान्य केला जातो, आणि फिर्यादीचा कारणावर किंवा त्या पक्षकारांवर त्या परमुलकी कोर्टांस हुकुमत नव्हती, किंवा प्रतिवादी याजला जाब देण्याविषयीं मुळींच समान लागू केलें नाहीं, किंवा त्याजला जाब देण्याची सवड नव्हती, किंवा तो निवाडा कपटानें झालेला आहे, किंवा तो पुरा केला आहे, अशा कारणांवरून दोष लागण्यास तो निवाडा पात्र होईल. या कारणांपैकीं एकाद्या कारणावरून योग्य हरकत नसल्यास, त्या कज्याचा गुणदोषांविषयीं पुनः चौकशी करूं नये; कारण जी तकरार परमुलकी कोर्टांत चालण्याजोगी होती, ती तेथेंच करणें योग्य होतें.”

३६९. मुकदम्यांतील गुणदोषांवरून शाबीत झालेल्या बाबती कायम ठेवून, निवाडा रद्द झाला होता, किंवा जा न्यायाधीशानें तो केला त्याचें त्या कज्जांत स्वहित होतें, इत्यादि इतर पुष्कळ हरकती कबूल करितां येतील; आणि टेलर याचा खाली लिहिलेल्या लेखावरून असें दिसतें, कीं इंग्लंडांत अशा निवाड्यांतील प्रतिवादीला पुष्कळ मोकळीक दिलेली आहे.

“ परमुलकी निवाडा हा देशोदेशींचा कायद्याविरुद्ध आहे, किंवा स्वाभाविक न्यायाविरुद्ध, किंवा इंग्लिश कायद्याचा अर्थप्रमादावरून झालेला आहे, किंवा जा मुलकांत तो निवाडा झाला त्या मुलकाचा उघड कायद्याविरुद्ध झालेला आहे, किंवा त्यांत कोणत्या मुद्याचा निर्णय केला याविषयी संशय पडण्यासारखा व्यंग झाला आहे, किंवा तो उघडरीतीनें चुकीचा आहे, म्हणजे तो अमुक कारणावरून केलेला असल्याविषयी त्यांत लिहिलेलें असून त्या कारणावरून निवाडा देण्यास स्पष्टपणें आधार होत नाहीं, इत्यादि प्रकार त्या कज्जांतील कागदपत्रावरून किंवा इतर बाह्य पुराव्यावरून उघड होत असल्यास, तो निवाडा पुराव्यांत देण्यास सर्वस्वीं निरुपयोगी होतो. ”

३७०. विवक्षित विषयावस्थेविषयीं झालेल्या परमुलकी निवाड्यांविषयीं असें दिसतें, कीं जे युद्धसंपादित धनाविषयीं, किंवा परमुलकांत राहिलेल्या मनुष्यांचा तेथें झालेल्या लग्नांसंबंधी असतात, ते सर्व जगाचा विरुद्ध निश्चायक होत; परंतु जे रक्षकपणासंबंधी,

किंवा दिवाळ्यासंबंधी, किंवा मृत्युपत्राचा खरेपणावरून वहिवाटीचा अधिकारपत्रासंबंधी असतात, ते त्या परमुलकांत जीं कृत्ये झालेलीं असतात, तेवढ्यांसंबंधी मात्र निश्चायक असतात, बाकींविषयीं नसतात.

३७१ एकाद्या पक्षकारास परमुलकी कोर्टांत त्याचा वतीनें निवाडा मिळाला असून, त्याच फिर्यादीचा कारणावरून त्याच प्रतिवादीवर त्याणें या मुलकांत नवा दावा केला असतां, तो परमुलकी निवाडा अमलांत आणलेला असल्यास वादीविरुद्ध निश्चायक होईल; तसेंच, तो अमलांत आणला नसल्यास प्रतिवादी याजला त्या परमुलकी निवाड्यावरून तकरार सांगून आपलें हित करून घेतां येणार नाहीं असें दिसतें. परंतु तो परमुलकी निवाडा प्रतिवादीचा वतीनें झालेला असल्यास, त्याच वादीनें त्याच फिर्यादीचा कारणावरून या मुलकांत त्याच प्रतिवादीवर आणलेल्या दुसऱ्या फिर्यादींत प्रतिवादी याजला तकरार करण्याकरितां तो उपयोगीं पडेल. परमुलकांतील एकाद्या लायक हुकुमतीचा कोर्टानें एकाद्या मनुष्याची चौकशी करून त्याजला दोषमुक्त केलें असल्यास, त्याच अपराधाकरितां या मुलकांत त्याजवर आणलेल्या आरोपांत परमुलकी कोर्टांत झालेल्या दोषमुक्तीची शाबिती करून तिजवरून तकरार करण्याचा अधिकार त्या मनुष्यास आहे.

३७२. एकाद्या वादीस त्याचा वतीनें परमुलकी निवाडा मिळालेला असल्यास या मुलकांत कच्चा

गुणदोषांवरून फिर्याद आणण्याचा न्याजला अधिकार आहे, आणि तशी फिर्याद झाली असल्यास तो परमुलकी निवाडा हजर केला असला तथापि न्या दाव्याविषयी हरकत प्रतिवादी याजला सांगतां येईल, किंवा न्या वादीला न्याच निवाड्यावरून फिर्याद आणण्याचा अधिकार आहे.

परमुलकी निवाडा सिलोन एथील कोडतांत झालेला असला तरीही न्याजवरून नवीन फिर्याद आणल्यावांचून आपली दिवाणी कोर्टीं तो निवाडा अमलांत आणणार नाहींत; परंतु गव्हरनर जनरल यांणी परराज्यांत स्थापलेल्या कोर्टांचा निवाड्यांस हा नियम लागू होत नाहीं.

३७३. अति वरिष्ठ कोर्टांचा निवाडा, कपट किंवा संगनमतानें झालेला आहे अशा कारणावरून रद्द होईल. एकाद्या तिऱ्हाईत मनुष्याविरुद्ध साक्षींत निवाडा देण्यास आणला असल्यास, तो कपटानें व तर्कटानें मिळविलेला आहे, असें दाखविण्याचा न्याजला हमेशा अखत्यार आहे. निवाड्यांतील पक्षकारास कपट असल्याविषयी शाबिती करण्याचा अखत्यार आहे किंवा कसें, याविषयी ठराव झाला नाहीं; परंतु तें कपट न्याचें स्वतांचें असल्यास अर्थातच न्याजला तो अधिकार नाहीं हें निःसंशय आहे.

३७४. आणखी असें आहे, कीं जा कोर्टानें एकादा निवाडा केला असेल, न्या कोर्टास न्या बाबतींत तसा निवाडा करण्याचा अधिकार नव्हता, असें शाबिती करून, किंवा तो निवाडा फिरविलेला आहे,

असें दाखवून हमेशा त्याचें निवारण करितां येतें. फौ-
जदारी निवाड्याचा अर्थ कसा करावा याविषयी
खालीं लिहिलेला नियम पीनल् कोडाचा ७२ व्या
कलमांत सांगितला आहे; तो असा, कीं “ ठरावांत
“ लिहिलेल्या अनेक अपराधांपैकीं एक अपराध के-
“ ल्याचा गुन्हा अपराध्यावर लागू झाला; परंतु तो
“ अपराध कोणता याचा संशय आहे, असा ठराव
“ झाला, तर अशा प्रकारचा सर्व मुकदम्यांत, त्या
“ सर्व अपराध्यांस शिक्षा सारिखी नेमिली नसल्यास,
“ जा अपराधाबद्दल सर्वांहून कमी शिक्षा नेमिली
“ असेल त्या अपराधाबद्दलची शिक्षा त्या अपरा-
“ ध्यास दिली पाहिजे. ”

जबान्या आणि पुरशिसा.

३७५. या ग्रंथाचें कलम ३४९ यांत आपण सां-
गितलें आहे, कीं जा जबान्या किंवा पुरशिसा काय-
द्यावरून लेखी असल्या पाहिजेत त्यांचा मोबदला
तोंडची साक्ष देतां येत नाहीं; आणि साधारण नियम
असा आहे, कीं दफ्तरांत लिहून ठेविलें असेल न्या-
हून एकादी निराळी किंवा एकादी अधिक गोष्ट न्या
वेळीं जबानी देणार याणें सांगितली, असें शाबित क-
रण्यास्तव तोंडची साक्ष मान्य करूं नये. परंतु एका-
द्या कज्जांत एकाद्या जबानीचा किंवा पुरशिसाचा
कांहीं अंश मुळींच लिहून घेतला नाहीं, अशी स्पष्ट-
पणें शाबिती होईल, तर कदाचित् तोंडचा साक्षीनें

त्या अंशाची शाबिती करण्याची परवानगी कोर्टास देतां येईल.

३७६. जबानी देणार जीवंत असेल व त्याजला हजर करितां येत असेल, तर चौकशीचा पूर्वी घेतलेली जबानी पुरावा म्हणून मानली जात नाही, असा साधारण नियम आहे. परंतु (या ग्रंथाचें कलम २३६ पहा,) मनु आणि परूमल, यांचा कजांत मद्रास एथील फौजदारी अदालतीनें असा लेख लिहिला आहे, कीं “ एकाद्या कैदीचा चौकशीचा “ समयीं जो पुरावा हजर करितां येईल, त्याखेरी- “ ज करून दुसऱ्या कोणत्याही पुराव्यावरून त्याज- “ ला कोणत्याही रीतीनें बाध लागत नाही, “ असाही नियम आहे. सरकिट् कोर्टाचा तिसऱ्या “ जजानें एका दुसऱ्या कजांतील पाठविलेल्या चौ- “ कशी होण्याचा पूर्वीचा म्हणजे खटल्याचा आ- “ रंभीचा जाबजबाबांचा कागदपत्रावरून कोणत्या- “ ही रीतीनें या चौकशीतील पुराव्याची न्यूनता “ पुरी होत नाही. किंवा तें प्रकरण या कजांत मा- “ जिस्त्रेडानें किंवा जाइंट क्रिमिनल् जजानें तयार “ केलेलें असतें तथापि त्या प्रकरणाचा उपयोग या “ खटल्यांत झाला नसता. ” यास्तव कोर्टानें आणखी पुरावा घेण्याविषयीं हुकूम केला.

३७७. एकादा साक्षीदार अल्पकालिक आ-जारानें दुखणेकरी असल्यास, तो बरा होई पर्यंत चौकशी तकूब ठेवावी; परंतु नेहमींचा दुखण्याचा कारणानें, क्षीणपणामुळें, बायकोची जात असल्यामुळें,

किंवा जा ठिकाणी कोडत असेल त्या ठिकाणाहून, संगनमताची बाबद खेरीज करून, १०० मैलांहून अधिक अंतरावर असल्यामुळे एकाद्या साक्षीदारास दिवाणी मुकदम्यांत आणतां येत नसल्यास, सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १७५ अन्वये कमिशन पाठवून त्याची साक्ष घेण्याचा अखत्यार आहे. आणि ते कमिशन योग्य रीतीनें अमलांत आणल्याबद्दल शेरा लिहून आल्यावर कलम १७९ अन्वये अशा जबान्या ग्राह्य आहेत असें ठरविलें आहे.

३७८. साक्षीदार मैयत असल्यास, किंवा त्याजला हजर करणें, हें पक्षकाराचा, किंवा फौजदारी कज्जांत, कोडताचा हातांत नसल्यास, जा एकाद्या पूर्वीचा न्यायसंबंधी प्रकरणांत प्रतिपक्षकारानें जबानी देणारास प्रतिप्रश्न करण्याची सवड असून त्या जबानी देणारानें शपथेवर किंवा सत्यप्रतिज्ञेवर लिहून दिलेली जबानी त्याच पक्षकारांचा दरम्यान किंवा त्यांचा हक्कानें जे दावा सांगत असतील त्यांचा दरम्यान दोन्हीही खटल्यांत एकच मुद्दा असेल, तर कबूल केली जाईल. परंतु ती न्यायसंबंधी प्रकरण चालत असतां शपथेवर किंवा सत्यप्रतिज्ञेवर झाली असली पाहिजे, हें लक्षांत ठेवावें. आणि त्या कज्जांतील निवाड्याची नकल हजर करून ती जबानी या रीतीनें घेतली होती हें शाबीत करतां येईल; आणि प्रतिप्रश्न करण्याची सवड असली पाहिजे, आणि फौजदारी कज्जांत साक्षीदारांस माजिस्त्रेटासमूर शपथ

देत्ये वेळीं आणि ती जबानी जोंपावेतों होत असेल त्या सर्व वेळीं तो आरोपित मनुष्य हजर असला पाहिजे; ती जबानी जा वेळीं झाली त्या वेळीं जा गोष्टीचा वाद पडला असेल तिचा संबंधी असून, तिचाच साम्प्रत वाद पडला असला पाहिजे; कारण, जर ती बाबत अर्थतः निराळी असेल तर ती जबानी अग्राह्य होईल. (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम ३६९, व या ग्रंथाचें कलम २३७ पहा).

शेवटीं असें सांगणें आहे, कीं तें प्रकरण त्याच पक्षकारांचा दरम्यान, किंवा यांचा हक्कानें जे वाद सांगत असतील त्यांचा दरम्यान असलें पाहिजे; कारण, जा तिऱ्हाईत मनुष्यास प्रतिप्रश्न करण्याची सवड नव्हती त्याचा विरुद्ध एकाद्या जबानीचा उपयोग करूं नये, हा जसा नियम आहे, तसा जा पुराव्याचा उपयोग तिऱ्हाईत मनुष्याचा विरुद्ध करितां येत नाहीं, त्या पुराव्याचा फायदाही त्या तिऱ्हाइतास घेतां येणार नाहीं. फौजदारी कज्जांत अशा प्रसंगीं अशा जबान्यांचा ग्राह्यतेविषयीं या ग्रंथाचें कलम १३८ व २३६ यांत पूर्वींच लिहिलें आहे.

३७९. कलम २८४ यांत सांगितल्या अन्वयेणें साक्षीदाराचा साक्षीचें प्रत्यंतर पाहण्यास, किंवा तो जो मजकूर साम्प्रत सांगत आहे त्याहून पूर्वीं भिन्न मजकूर त्याणें सांगितला होता, असें शाबीत करण्यासही जबानीचा उपयोग करितां येतो. (या ग्रंथाचें कलम २७७ व २७८ पहा).

३८०. जबान्या, आणि पुरशिसा या, कबुलाती

किंवा अंगीकाराचे मजकूर अशा स्वरूपानें ग्राह्य होतील; परंतु साक्षीदारांवर सक्ती करून जो जबाब घेतला असेल, तो फौजदारी प्रकरणांत त्याचा विरुद्ध अंगीकाराचा मजकूर प्रमाणें घेऊं नये, असें सन १८५५ चा २ न्या आक्टाचा ३२ व्या कलमांत ठरविलें आहे. (या ग्रंथाचें कलम १६८ व १७५ पहा).

३८१. आणखी वंशावळी, किंवा चाली, किंवा भोगवटे, यांचा बाबतीसंबंधी, वादाचा प्रारंभ होण्या पूर्वी जा जबान्या दिल्या असतील, आणि ते जबानी देणारे पुढें सरण पावले असतील, तर त्या जबान्या ति-हाईत मनुष्याचाही विरुद्ध लौकिकाविषयी साक्ष म्हणून कबूल केल्या जातील. (या ग्रंथाची कलमें १९२, १९७ व २०३ पहा).

३८२. जा जबान्या व पुरशिसा फौजदारी खटल्यांत माजिस्त्रेटापुढें घेण्यांत येतात, त्या जबान्यांचा व पुरशिसांचा नेहमीं पुराव्यांत उपयोग केला जातो. पुढें कैदीचा चौकशीचा समर्थी जरूर पडल्यास यांची शाबिती माजिस्त्रेटाचा किंवा त्याचा कारकुनाचा साक्षीनें करितां येईल. परंतु (कलम १७५ व ३७५ पहा,) कैदीनें माजिस्त्रेटापुढें सांगितलेला मजकूर, तो आप-खुशीनें सांगितलेला असल्यास, त्याचा विरुद्ध त्याचा कबूलपणा प्रमाणें उपयोगांत आणिला जातो; म्हणून तो जे शब्द बोलला असेल, त्याच शब्दांनीं तो लक्षपूर्वक लिहून ठेवावा ही गोष्ट अतिशय जरूरीची आहे. (या ग्रंथाचें कलम १७४.) अंगीकाराचा मजकूरचा बाबतींत या ग्रंथाचें कलम १६६ पहा.

३८३. आरंभींचा चौकशींत पोलिसासमूर झालेले साक्षीदाराचे इकरार लेखी असले तर त्यांवर इकरार देणाराचा सहीची जरूर नाही, आणि “ त्यांचा पुराव्यांत उपयोग केला जाणार नाही व ते कजांतील दफ्तरांत दाखलही होणार नाहीत.” (सन १८६१ चा आक्ट २५ कलम १४५). जाबजबाबांतील कबूलपणापासून काय परिणाम होतात तें पूर्वी सांगण्यांत आलें आहे. (या ग्रंथाचें कलम १५५ व १५७ पहा.)

खासगी लेख हजर करण्याविषयी व त्यांची शाबिती करण्याविषयी.

३८४. सन १८५९ चा ८ व्या आक्टाचा ३९ व्या कलमावरून, फिर्यादी समयीं जा एकाद्या लेखी दस्तऐवजावर वादीचा आधार असेल, तो दस्तऐवज त्याचा नकलेसहित (किंवा जर दस्तऐवज वही असेल तर जा रकमेवर त्याचा आधार असेल त्या रकमेचा नकलेसहित) वादी याणें फिर्याद देव्हे समयीं हजर केला पाहिजे. तो नकल कजांत दाखल करून तो असल दस्तऐवज बहुधा परत देतात; परंतु वादीची खुशी असल्यास असल दस्तऐवज दाखल करावा. “फिर्याद अर्जाबरोबर वादीनें हजर केला नाही असा दस्तऐवज असेल, तो पुढें चौकशीचा वेळेस कोर्टाचा विचारास न येईल तर वादीतरफे साधन म्हणून घेतला जाणार नाही.”

३८५. सदरहु आकटाचें कलम ४० अन्वये "प्र-
 "तिवादीचाजवळ किंवा त्याचा ताब्यांत एकादा
 "दस्तऐवज आहे तो आणविण्याची वादीला गरज अ-
 "सेल, तर फिर्यादअर्ज देत्ये वेळीं त्या दस्तऐवजाचा
 "बयान लिहून देण्याचा अखत्यार वादीस आहे."
 आणि प्रतिवादी याजला कलम ४३ अन्वये समान क-
 रितानां तो दस्तऐवज आणि जाचा आधारावर प्रति-
 वादी आपला जबाब देणार असा दस्तऐवज असेल
 तर तो हजर करण्याचा हुकूम कोर्ट करील.

३८६. कलम १०७ अन्वये, मुकदम्यांतील ए-
 काद्या पक्षकारानें एकादा दस्तऐवज, किंवा लेख,
 किंवा इतर वस्तु त्याचा हातीं किंवा ताब्यांत असेल,
 ती हजर करावी, अशी जा दुसऱ्या पक्षकाराची इ-
 च्छा असेल, त्याणें त्याचा प्रतिपक्ष्यानें सदरील लेख
 वगैरे हजर करण्याविषयी, त्या पक्षकाराचा नावाचा
 दोन नोटिशी लिहून कोडताचा स्वाधीन कराव्या;
 त्यांपैकी एक नोटीस कोर्टांत दाखल झाली पाहिजे,
 आणि दुसरी नोटीस योग्य अधिकाऱ्यानें त्या पक्षका-
 रावर किंवा त्याचा वकिलावर बजाविली पाहिजे.

३८७. कलम १२८ अन्वये " पक्षकारांचा हर-
 "एक पुराव्याचे कागद पत्र जे अगोदर कोर्टांत दाखल
 "झाले नसतील ते, आणि दाव्याचा चौकशीचा अ-
 "गोदर वाजवी मुदतीचा आंत जा कोणा पक्षकारावर
 "नोटिशी बजाविल्या असतील, त्यांत सांगितलेले पु-
 "राव्याचे दस्तऐवज व कागदपत्र, अगर दुसरे जिन-
 "स असतील ते पक्षकारांनीं अगर त्यांचा वकिलांनी

“दाव्याचा पहिल्या चौकशीस आपणाबराबर आणू-
 “न कोर्ट हुकूम करील त्या वेळेस हजर करण्यासाठीं
 “हजर ठेविले पाहिजेत. आणि पहिल्या चौकशीचा
 “नंतर सर्व पक्षकार, अगर त्यांपैकी कोणी पक्षकार,
 “कोणत्याही प्रकारचा पुराव्याचे कागद पत्र हजर
 “करूं इच्छील, तर पहिल्या चौकशीस ते हजर न के-
 “ल्याचें योग्य कारण दाखवून कोर्टाची खातरी के-
 “ल्याशिवाय ते कोर्टानें घेऊं नये.”

३८८. एकादा दस्तऐवज हजर करण्याविषयी
 साक्षीदार याजवर बजविण्याकरितां समान मागण्या-
 ची रीति व न्याविषयीं वहिवाट या आक्टाचा १४९
 व्या व त्या पुढील कलमांत सांगितलेली आहे. त्या
 दस्तऐवजाचा स्वरूपाविषयींचें वर्णन संशय नपडे असें
 त्या समानांत लिहिलें पाहिजे; आणि “केवळ दस्तऐ-
 “वज हजर करण्याविषयीं जा मनुष्यास समान ज्ञा-
 “लें असेल त्या मनुष्यानें दस्तऐवज हजर करण्याक-
 “रितां खुद हजर न होतां तो दस्तऐवज हजर कर-
 “विला तर समानांत लिहिल्याप्रमाणें त्याणें केले असें
 “समजावें.”

३८९. त्याच आक्टाचें कलम १६६ अन्वये मु-
 कदम्यांतील एकाद्या पक्षकारास त्याचा हातीं अगर
 ताब्यांत असलेला एकादा दस्तऐवज आणण्याविषयीं
 कोर्टास स्वमतानें समान करण्याचा अखन्यार आहे;
 आणि कलम १७१ या अन्वये कोर्टांत हजर असलेल्या
 कोणत्याही मनुष्यापार्शीं, तो पक्षकार असो किंवा
 नसो, तेथें त्या वेळेस प्रत्यक्ष अगर त्याचा ताब्यांत

जो दस्तऐवज असेल तो, जर न्यास तो दस्तऐवज दे-
ण्याकरितां हजर होण्याचें समान झालें असतें, तर
त्याला हुकूम करण्याचा जसा कोर्टास अखत्यार अ-
सता, तसा व न्याच प्रमाणें, हजर करविण्याचा अ-
खत्यार आहे (या ग्रंथाचें कलम २४५ पहा).

३९०. एकादा दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं
समान किंवा हुकूम अमान्य केल्यापासून होणाऱ्या
परिणामांचा विचार, साक्षीदारास समान करविण्या-
विषयींचा व्याख्यानप्रकरणांत, झालेला आहे. (या
ग्रंथाचें कलम २४० पहा).

३९१. कजांत जो अन्युत्कृष्ट पुरावा असेल तो
दाखल केला पाहिजे, या मुख्य नियमाचें व्याख्यान
करीत असतां आपण १३२ व्या कलमांत असें लि-
हिलें आहे, कीं “ जा पुराव्याची बळकटी दाबून ठे-
“विलेल्या पुराव्यापासून ग्राम होत्ये, असें जो पुरावा
“पाहतांच दिसून येतें, तो पुरावा घेतला जाणार ना-
हीं. ” असा त्या नियमाचा अर्थ बेस्ट यार्णें केला
आहे. आतां एकाद्या लेखी दस्तऐवजाचा मजकुरा-
विषयीं उत्कृष्ट पुरावा हा तो दस्तऐवजच हजर करणें
हा होय. कारण त्यांतील मजकुराविषयीं एकादा
इतर पुरावा तोंडी किंवा त्या दस्तऐवजाचा नकलेव-
रून असतो, तो त्या मूळ दस्तऐवजापासूनच निघाले-
ला असतो, आणि न्यापेक्षां चांगली साक्ष म्हणजे तो
स्वतः दस्तऐवज झालेला आहे असें तो पुरावाच दर्श-
वितो; यास्तव तो दस्तऐवज, हाच त्यांतील मजकुरा-
विषयीं ‘ प्रधान ’ पुरावा होय, आणि न्याविषयीं

इतर पुरावा देणें तो ' गौण ' होय; आणि कोणत्याही दस्तऐवजास अस्तित्व असतां, व तो हजर करण्याचें पक्षकारास सामर्थ्य असतां, त्यांतील मजकुराविषयीं गौण पुरावा घेतां येत नाहीं, असा साधारण नियम आहे. याप्रमाणें, एका प्रिन्सिपाल सदर अमिनानें असल दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं हुकूम केल्यावांचून त्यांचा नकला पुराव्यांत घेतल्या, म्हणून तो कच्चा कलकत्याचा सदर दिवाणी अदालतीनें सन १८५३ सालचा नंबर १८८ चा अर्जावरून परत चौकशीस पाठविला.

३९२. सदरील नियमावरून असें सिद्ध होतें, कीं एकाद्या साक्षीदारास प्रतिप्रश्न होत असतां दस्तऐवज हजर करून त्याजला दाखविल्यावांचून त्या लेखी दस्तऐवजाचा मजकुराविषयीं त्याजला विचारितां येत नाहीं; परंतु जेव्हां तो दस्तऐवज कोणी साक्षीदारानें स्वतः लिहिलेला असून, आणि जेव्हां प्रतिप्रश्न करीत असतां त्यांतील मजकूर विचारून त्याची परीक्षा पाहणें असे, तेव्हां वरील नियमापासून फार अडचण होई; कारण तो दस्तऐवज पूर्वी साक्षीस दाखविल्यानें सदरील हेतु अगदीं फुकट जाई. आणखी जेथें तो दस्तऐवजच शाबीत करण्याचा हेतु नसून त्यावरून त्या साक्षीदाराचा आठवणीची किंवा खरेपणाची पारख मात्र कर्तव्य आहे तेव्हां तो नियम लागू करितां येईल कीं नाहीं, याविषयीं संशय होता. नंतर पुष्कळ वादविवादातीं, सन १८५४ सालचा इंग्लिश कामन् लॉ वहिवाटीचा आक्टावरून तो नियम ढील

केला गेला. सन १८५५ चा २ व्या आकटाचें कल-
 म ३४ यांत त्या सारिखाच नियम आहे. तो असा:—
 “ या खटल्याचा बाबतीप्रकरणीं साक्षीदारानें जवानी
 “ पूर्वीं स्वतः लिहून दिली असेल, किंवा त्याची ज-
 “ बानी पूर्वीं लिहून घेतली असेल, ती त्यास न दाख-
 “ वितां, तिजविषयीं त्यास उलटपालट प्रश्न करण्या-
 “ चा अधिकार आहे; परंतु त्या लेखावरून त्या सा-
 “ क्षीदाराचा बोलण्याचें खण्डन करण्याचा इरादा अ-
 “ सेल, तर खण्डन करण्याचा पुरावा देण्यापूर्वीं त्याचें
 “ खण्डन करण्याकरितां त्या लेखाचा जा भागांचा उ-
 “ पयोग करावयाचा असेल, ते भाग लक्षांत ठेवण्या-
 “ विषयीं त्यास सांगितलें पाहिजे. असें ठराविलें आ-
 “ हे, कीं इनसाफ होत असतां कोणत्याही वेळीं आ-
 “ पणास पाहण्याकरितां तो लेख हजर करण्यास सां-
 “ गण्याचा अधिकार जज्जास आहे; मग इनसाफा-
 “ चा कामांत आपणास योग्य वाटेल त्या प्रमाणें त्या
 “ लेखाचा उपयोग करण्याचा अधिकार त्यास आ-
 “ हे. ” (या ग्रंथाचें कलम २८० पहा).

३९३. एकाद्या लेखी दस्तऐवजाविषयीं गौण पुरावा
 जा निरनिराळ्या बाबतींत घेण्याचा अखत्यार आहे
 त्याविषयीं आपण आतां विचार करूं. प्रथमतः, एकादा
 दस्तऐवज नष्ट झाला, किंवा हरवला, आणि ती गोष्ट
 प्रतिपक्षकार कबूल करीत नाही, (अशा कज्जांत गौण
 पुरावा कबूल होण्या पूर्वीं,) असा दस्तऐवज खरोखर
 अस्तित्वांत होता, आणि तो नष्ट झाला आहे, किंवा
 टाकून दिला गेला आहे, किंवा हरवला आहे, अशी

शाबिती त्या पक्षकारानें केली पाहिजे, आणि तो दस्तऐवज जा ठिकाणी फारकरून सांपडावया सारिखा होता, तीं ठिकाणें त्या पक्षकारानें शोधून पाहिलीं असें शाबित करून, तो दस्तऐवज हरवला गेला हें दाखविण्याचा अखत्यार आहे. तो शोध नूतन असला पाहिजे, किंवा मुकदम्याचा कारणास्तव केलेला असला पाहिजे, असें जरूर नाहीं.

३९४. एकाद्या अमुक मनुष्याचा स्वाधीन किंवा कबजांत तो दस्तऐवज आहे, असें मानण्यास कारण असल्यास तो दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं समान किंवा नोटीस त्या मनुष्यावर लागू करावी, आणि तो मनुष्य तो दस्तऐवज हजर न करील, तर त्या दस्तऐवजाचें काय झालें याविषयीं त्याची जबानी घ्यावी.

३९५. दुसरा प्रकार:-सन १८५५ चा आक्ट २ कलम ३६, यांत असें ठरविलें आहे, कीं “कोणत्याही दिवाणी मुकदम्यामध्ये, किंवा खटल्यामध्ये, एकादा असल दस्तऐवज कोर्टाचा ‘प्रासेसी’स बेलाग असेल, तेव्हां, कोर्टास दरखास्त दिली असेल, आणि सुनावणी पूर्वी योग्य वेळांत विरुद्ध पक्षकारास सूचना दिली असेल, तर तो दस्तऐवज झाल्याविषयीं, आणि त्यांतील मजकूराविषयीं गौण पुरावा घेण्याचा हुकूम करण्यास कोर्टास अधिकार आहे;” परंतु तो दस्तऐवज कोर्टाचा हुकमतीस खरोखर बेलाग आहे, असें स्पष्टपणें शाबित झालें पाहिजे; आणि असल दस्तऐवज हजर करवितां येत असल्यास, तो गौण

पुरावा घेण्याचा आपला अधिकार अमलांत आणण्यास कोर्ट प्रवृत्त होणार नाही.

३९६. तिसरा प्रकार:— भितीवरील, किंवा झाडावरील, किंवा थड्यावरील खोदलेले लेख इत्यादिक प्रकारचे दस्तऐवज, हे असल हजर करणे अशक्य नाही, तरी फार दुर्घट होय, म्हणून अशा ठिकाणी गौण पुरावा घेण्यांत येतो. तसेंच (या ग्रंथाचे कलम ३५० यांत) लिहिले आहे, कीं सरकारी दफ्तरे पुराव्यास हजर करणे ही विशेष जोखमाची वगैरे-सोयी ची गोष्ट आहे, सबब अशा लेखांची शाबिती साधारणतः तोंडचा साक्षीनें होत नाही, तथापि सहीनें खऱ्या केलेल्या किंवा तपासलेल्या नकलांनीं होत्ये.

३९७. चौथा प्रकार:— असल दस्तऐवज प्रतिपक्ष्याचा कबजांत असून, व न्याजला तो हजर करण्याविषयी नोटीस लागू झाली असतां तो न्यागें हजर केला नसल्यास, न्याबदल गौण पुरावा कबूल करण्यांत येतो. ही गोष्ट दिवाणी आणि फौजदारी प्रकरणांस एकसारिखी लागू पडत्ये. परंतु तो दस्तऐवज प्रतिपक्ष्याचा कबजांत किंवा स्वाधीन आहे, असा भरवसा पटण्यास कारण असलें पाहिजे; आणि, “ एकादा अमुक दस्तऐवज पक्षकाराचा कबजांत आहे, असा थांग लागला असून न्याला तो हजर करण्याविषयी नोटीस झाली असतां, न्या नोटीशीपूर्वी न्यावरील आपला कबजा नाहीसा झाला, ही गोष्ट न्यागें विरुद्ध पक्षकारास कळविली असल्यावांचून, आणि तो दस्तऐवज आपण जाचा

“ स्वाधीन केला तो मनुष्य प्रतिपक्ष्यास दाखवून दि-
 “ ल्यावांचून, त्या कारणांवरून त्या दस्तऐवजाचा म-
 “ जकुराविषयी तोंडचा पुराव्यास त्याचानें हरकत
 “ घेवत नाही; किंवा जा नोटीशीत तो दस्तऐवज
 “ हजर करण्याविषयी त्याजला हुकूम झाला असेल,
 “ अशा नोटीशीनंतर आपल्या खुशीनें अशा दस्तऐ-
 “ वजाचा तो वियोग करील, तर त्या नोटीशीचा
 “ परिणामांतून तो सुटू शकत नाही.” जा पक्षकारा-
 स कांहीं दस्तऐवज हजर करण्याविषयी नोटीस झा-
 ली असेल, आणि त्याचा हातांत ते दस्तऐवज होते
 असें पाहिल्याचा पुरावा असेल, तर ते त्याचा कब-
 जांतून बाहेर गेल्याचा थांग लावून देणें हें त्याचें
 काम आहे.

३९८. जा पक्षकारास नोटीस दिली असेल
 त्याचा प्रत्यक्ष कबजांत तो दस्तऐवज असला पाहिजे,
 हें अवश्य नाही; त्याचा त्यावर अधिकार असल्यास
 किंवा तो दस्तऐवज केवळ पाहण्या पुरता हक्क नसून
 तो दस्तऐवज बाळगिण्याचा हक्क असल्यास, बस
 आहे; आणि तो त्याचा चाकराचा किंवा मुखन्यारा-
 चा कबजांत असला तर त्या खुद पक्षकारावर नोटीस
 दिल्यास बस होईल.

३९९. चौकशी समयी तो दस्तऐवज हजर कर-
 ण्याजोगा अवकाश ठेवून त्या पक्षकारास नोटीस ला-
 विली पाहिजे. त्या नोटीशीत काय काय बिना अ-
 सली पाहिजे त्याविषयी टेलर याणें व्याख्यान केलें

आहे. त्या दस्तऐवजाची तारीख किंवा मजकूर स-
विस्तर लिहिण्याची जरूर नाही.

४००. जा एकाद्या पक्षकारास एकादा दस्तऐ-
वज हजर करण्याविषयी नोटीस लागू झाली असून
तो पक्षकार तो दस्तऐवज न आणोल, आणि त्याचा
प्रतिपक्षी त्या दस्तऐवजांतील मजकुराचा गौण पुरावा
देईल, तर त्या गौण पुरावाचा निवारणार्थ पुढें त्याला
तो दस्तऐवज हजर करितां येत नाही.

४०१. जा पक्षकारानें हजर करण्याविषयी नो-
टीस दिली असेल, त्याणें चौकशीसमयीं तो हजर
करण्याविषयी सांगण्याची जरूर नाही; परंतु, जर तो
पक्षकार तो दस्तऐवज हजर करवून पाहील, तर तो
दस्तऐवज पक्षकारांचा दरम्यान पुरावाप्रमाणें कज्जां-
त दाखल केला पाहिजे.

४०२. एकादी नोटीस हजर करण्याविषयीं
दुसरी नोटीस देणें जरूर नाही. आणि दस्तऐवज
हजर करण्याविषयींचा नोटिशीखेरीज अनेक तऱ्हां-
चा दुसऱ्या नोटिशींस हा नियम लागू होतो असें
दिसतें.

४०३. पुनः असें सांगणें आहे, कीं दस्तऐवज
अडकवून ठेविला, किंवा त्याचें रूपान्तर केलें, किंवा
तो गढळपणानें हरविला, अशां सारख्या कारणावरून
आणलेल्या फिर्यादींत, कज्जांतील (प्लीडिंगांवरूनच
म्हणजे) कागदांचा मजकुराचा स्वरूपावरूनच, तो
दस्तऐवज आपल्याजवळ आहे असा आरोप घेईल,

व तो आपणास हजर करावाच लागेल, असें प्रतिवादीस खचित समजण्यासारिखें असेल, तर असला दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं नोटीशीची जरूर नाहीं. अशा कज्जांत तो दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं पूर्वीं नोटीस दिल्यावांचून, त्या दस्तऐवजांतील मजकुराविषयीं गौण पुरावा देण्याचा अखत्यार आहे; कारण जी एकादी वस्तु अडकवून ठेविली असेल, किंवा हरविली असेल, तर तिचें जसें वर्णन दिलें जातें, त्याप्रमाणें त्या दस्तऐवजाचें निरूपण करण्याचा अखत्यार आहे. आणि त्याच प्रमाणें एकादा लेखी दस्तऐवज चोरिल्याचा आरोपांत त्या दस्तऐवजाचा मजकूर एकदम गौण पुराव्यानें शाबीत करितां येतो, आणि सदरील सर्व कज्जांत प्रतिवादी याणें आपल्या तकरारीचें साधन म्हणून तो असल दस्तऐवज हजर केला असेल, तरीही त्याचा गौण पुरावा घेण्यांत येईल. अशा कज्जांत त्या दस्तऐवजाचा मजकूर पर्यायानें मात्र येतो, परंतु कोणताही दस्तऐवज बनाविल्याचा आरोपांत त्या बनावलेल्या दस्तऐवजांतील मजकुराविषयीं प्रत्यक्ष वाद असून बारकाईनें वर्णित करण्याची आवश्यकता असत्ये, आणि त्या आरोपाचा स्वरूपावरून, तो दस्तऐवज आपणास हजर करावा लागेल, असें प्रतिवादी याजला समजू शकत नाहीं, यास्तव तो त्याचा कबजांत असल्यास त्या दस्तऐवजांतील मजकुराविषयीं गौण पुरावा कबूल करण्यापूर्वीं तो हजर करण्याविषयीं त्याजला नोटीस दिली पाहिजे.

४०४. धाणखी असें सांगणें आहे, कीं एकाद्या

साक्षीदारास दस्तऐवज हजर करण्याविषयीं समान झालें असून, एकाद्या पक्षकारानें तो दस्तऐवज त्याचा कबजांतून कपटानें व तर्कटानें किंवा जबरानें घेतला असल्यास, तो हजर करण्याविषयीं पूर्वी नोटीस दिल्यावांचून त्याचा मजकुराविषयीं गौण पुरावा देण्याचा अखत्यार आहे.

४०५. शेवटींचें सांगणें कीं, प्रतिपक्षकारापार्शी असल दस्तऐवज कोर्टांत आहे, अशी शाबिती झाल्यास, तो हजर करण्याविषयीं त्याला पूर्वी नोटीस करण्याची जरूर नाही.

४०६. पांचवा प्रकार:— एकाद्या तिऱ्हाईत मनुष्याचा हातांत दस्तऐवज असून कायद्याप्रमाणें तो हजर करण्याविषयीं त्याजवर सक्ती करितां येत नसल्यास, व तो दस्तऐवज हजर करण्याचें नाकबूल करीत असल्यास, अशा ठिकाणीं गौण पुरावा ग्राह्य आहे. जो साक्षीदार दस्तऐवज हजर करण्याचें नाकबूल करितो, त्यास तसें करण्यास कायद्याचा आधार पाहिजे, नाही तर गौण पुरावा ग्राह्य होणार नाही. परंतु पाहिजे तर त्या पक्षकारानें त्या साक्षीदारावर दावा करावा. (या ग्रंथाचें कलम २८९ यांत) हक्काचा मजकुराचा सबबेनें ते हजर करण्यास नाकबूल जाण्याची मोकळीक साक्षीदारास कोणत्या मजकुराविषयीं आहे तें आपण लिहिलेंच आहे, आणि स्थावर मिळकतीविषयीं आपल्या हक्काचीं स्वतें, किंवा दुसऱ्या मनुष्याकरितां गाहाणाचा संबधानें किंवा विश्वासानें राखण्याचा संबधानें जे दस्तऐवज

व्याजपार्शी असतील ते हजर करण्याविषयी, साक्षी-दारावर सक्ती नाही, इतकेंच एथें सांगणें राहिलें आहे. (या ग्रंथाचें कलम ३०३ पहा).

४०७. पुनः, हिशेब किंवा कागद अतीच मोठे असल्यामुळे तपासून पाहण्याची सवड नसल्यास, जा साक्षीदारानें ते तपासले असतील त्याजला ते हिशेब मन्यक्ष हजर केल्यावांचून मुख्य बाकीविषयी मजकूर सांगण्याचा अखन्यार आहे; परंतु त्याजला त्या हिशेबांतील विवक्षित बाबतींविषयी मजकूर सांगतां येणार नाही. आणखी, सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम १८१ अन्वये हिशेब तपासण्यास किंवा सुधारण्यास नेमलेल्या कमिशनरानें केलेल्या चौकशीचे कागद, “कोर्टास नापसंत होण्याचें कारण नसेल तर” त्याच कलमावरून पुरावा मानले आहेत.

४०८. जेथें एकाद्या दस्तऐवजांतील मजकुराविषयी गौण पुरावा ग्राह्य आहे, तेथें तो तोंडचा किंवा लेखी असला तरी चालेल. त्याचा स्वरूपावरून त्याचा ग्राह्यतेस बाध येणार नाही. कारण गौण पुराव्याचा अनेक पायऱ्या असून एक जाति हजर करितां येत असल्यास अन्य जाति वर्ज करावी असा कायदा नाही; परंतु हा नियम गौण पुराव्याचा ग्राह्यतेस मात्र लागू पडतो, त्याचा विश्वसनीयतेस लागू पडत नाही. कारण, एक जाति दुसऱ्या जातीपेक्षा अधिक विश्वसनीय असेल असें बहुधा होईल.

४०९. कायद्याचा दृष्टीनें गौण पुराव्याचा पायऱ्या नाहीत, या नियमास, सरकारी दफतराचा

मजकुराची बाबत ही अपवाद आहे असें म्हटलें पाहिजे. दफ्तरांतील मजकूर सहीनिशीं खऱ्या केलेल्या किंवा प्रतिज्ञेवर केलेल्या नकलांनीं शाबीत होतो, परंतु त्याची शाबिती तोंडचा पुराव्यानें होत नाहीं; आणि एकादा दाखला किंवा नकल अशा सारिखा गौण पुरावां विवक्षित नमून्याचा असावा असें एकाद्या आकटावरून किंवा कायद्यावरून ठराविलेलें असल्यास, कोणताही अन्य नमून्याचा पुरावा घेतला जाणार नाहीं.

४१०. एकादी नकल सहीनिशीं खरी झालेली नसल्यास, किंवा नकल करण्याचा यंत्रानें केलेली नसल्यास, तिचा अधूकपणा हमेशा शपथेवरून किंवा प्रतिज्ञेवरून शाबीत केला पाहिजे. नकलेची नकल कधींही कबूल केली जाणार नाहीं.

४११. इंग्लिश कायद्यांत शिक्यानिशीं लेखी दस्तऐवज, व बिनशिक्याचे दस्तऐवज, असे दोन वर्ग केले आहेत. शिक्यानिशीं दस्तऐवजांचा वर्गांत संग्रहित जे कर्जरोखे ते बिनशिक्याचा दस्तऐवजापेक्षां फार विचारानें व गंभीरपणानें केलेले असतात, असें अनुमान करून ते दस्तऐवज अधिक उच्च वर्गांतील आहेत, असें मानिलें आहे. हा भेद, जेव्हां फार पुरातन काळीं लोकांस सहा करितां येत नव्हत्या तेव्हां ते आपल्या शिक्याचा उपयोग करीत असत, या गोष्टीवरून उत्पन्न झाला असावा असें मानलें आहे.

४१२. एकादें शिक्यानिशीं खत असल्यास, तें

चांगल्या पुरव्या सबबेनें लिहून दिलें आहे, असें इंग्लंडांतील कायद्यावरून निश्चायक अनुमान होतें. आणि जरी त्या दस्तऐवजास कपट व तर्कटावरून दोष लावितां येईल, तथापि विनशिक्याचा कराराचा कज्जांत जा प्रमाणें पावतीची तकरार चालत्ये तशी शिक्यानिशींचा दस्तऐवजास चालूं शकत नाहीं; आणखी इंग्लिश कायद्यावरून खतावर साक्षी घालणारांपैकीं निदान एका साक्षीदारानें, किंवा त्याचा सहायविषयींचा पुराव्यानें खताची शाबिती झाली पाहिजे. तें खत पुरें होण्या समयीं जे इतर लोक हजर असतील, त्यांची साक्ष त्या खताची शाबिती करण्यास्तव पुराव्यांत अग्राह्य आहे. परंतु सन १८५५ चा दुसऱ्या आक्टाचा ३७ व्या कलमांत असें ठराविलें आहे, कीं चार्लमेण्टाचा आक्टावरून ब्रिटिश रयतेनें केलेल्या मृत्युपत्रावर व यासारख्या इतर दस्तऐवजावर साक्षी असल्या पाहिजेत, अशा जा दस्तऐवजाचा खरेपणाविषयीं त्याजवर साक्ष असणें आवश्यक होय, असे दस्तऐवज शिवाय करून, साक्ष घातलेल्या दस्तऐवजाची शाबिती विनसाक्षीचा दस्तऐवजा प्रमाणें करितां येईल.

४१३. परंतु एकतरफी मुकदम्यांत चाले पावेतो विशेषकरून साक्षीदार हमेशा हजर केले पाहिजेत. जा साक्षीला हजर करितां आलें असतें, अशा साक्षीस हजर न केल्यानें संशय उत्पन्न होतो.

४१४. जा एकाद्या खतावर किंवा दस्तऐवजावर कायद्यावरून साक्षी असल्या पाहिजेत, त्याचा

खरेपणा जा पक्षकारानें तें लिहून दिलें तो कबूल करीत असला तथापि त्या दस्तऐवजाची शाबिती न्यावर साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारांकडून झाली पाहिजे, असें इंग्लंडांतील कामन् लावरून अवश्य आहे असें दिसतें. परंतु १८५५ चा आक्ट २ कलम ३८, या अन्वये " साक्ष घातलेला दस्तऐवज मी करून दिला आहे, असें तो दस्तऐवज करून देणारांपैकी कोणी पक्षकार कबूल करील तर जा दस्तऐवजाचा खरेपणा- विषयीं साक्ष घालणें कायद्याप्रमाणें अवश्य असेल तशा प्रकारचा तो दस्तऐवज असला तथापि, त्या पक्षकाराचें कबूल करणें, दस्तऐवज करून देण्या- विषयीं त्याचा विरुद्ध प्रथमदर्शनीं पुरता पुरावा आहे असें समजावें. " (या ग्रंथाचें कलम १५५ व १५६ पहा.)

४१५. एकादें शिक्क्यानिशीं खत, किंवा इतर दस्तऐवज, त्याच योग्यतेचा अन्य दस्तऐवजानें, म्हणजे शिक्क्यानिशीं दस्तऐवजानें मात्र सोडून दिला, किंवा फिरविला, किंवा रद्द केला जातो; आणि तसें करण्यास एकादा बिनशिक्क्याचा दस्तऐवज बस नाही. परंतु एकाद्या शिक्क्यानिशीं दस्तऐवजांतील ठराव पुरे केले, या विषयीं हलक्या जातीचा पुराव्यानें म्हणजे बिनशिक्क्याचा दस्तऐवजानें शाबिती करितां येत्ये, म्हणून एकाद्या शिक्क्यानिशीं खतांत लिहिलेली रकम दिल्याची शाबिती तोंडचा पुराव्यानें करितां येत्ये, कारण त्या फेडीनें तो दस्तऐवज रद्द होत नाही, परंतु पुरा होतो.

४१६. लेखी आणि तोंडचा करारांचा दरम्यान हिंदुशास्त्रांत मोठा भेद मानिलेला आहे असें दिसते; कारण एका हवालेचिठीवरून व्याजमुद्दल सुद्धां एवज घेण्याविषयीं केलेल्या फिर्यादींत, प्रतिवादीनें ती चिठी कबूल करून त्या रकमेपैकीं कांहीं अंश फेड केल्याची तकरार सांगितली, त्यांत कांहीं अंश फेडल्याबद्दल पुराव्याकरितां प्रतिवादीनें लिहिलेला हिशेब सिव्हील जज्जानें कबूल केला; या सबबेवरून सदर अदालतीनें स्पेशल अपील मंजूर केलें, आणि त्यांत शेवटला ठराव खाली लिहिल्याप्रमाणें झाला.

“सदर कोर्टाचा पंडितांचें अनुमत घेतल्या वरून
 “त्यांणीं असा अभिप्राय दिला, कीं खत रद्द केल्या-
 “वांचून, किंवा लेखी सोडचिठी हजर केल्या वांचून,
 “कर्जाविषयीं लेखी पुरावा रद्द होत नाहीं. त्या ख-
 “तांतून मोकळीक झाल्याबद्दल पुरावा हजर करण्यास
 “प्रतिवादीपार्शीं नसल्यामुळें तें खत व्याजवर काईम
 “आहे असें सदर अदालतीचा नजरेस येतें. सन
 १८५५ चा स्पेशल अपील नंबर १२७ फैसल तारी-
 ख ३० जानेवारी १८५६, आणि सन १८५६ चें स्पे-
 शल अपील नंबर ३७ फैसल तारीख २० आगस्ट
 सन १८५६, यांत तोच नियम लागू केला आहे.
 वरील ठरावांत ‘रद्द होणें’ हा शब्द लिहिण्यांत आला
 हें नीट झालें नाहीं. कारण, निदान त्या कज्जांत तरी
 प्रतिवादी याणें, तें खत रद्द करण्याकरितां अर्ज केला
 नव्हता, परंतु कांहीं एवज भरल्याचा शाबितीविषयीं
 होता, आणि खतांतील रकमे पैकीं परत भरणा

केलेल्या ऐवजाविषयी लेखी सोडचिठ्ठीने मात्र भरणा केल्याची शाबिती होऊ शकेल, असे ठरविण्याचा कोडताचा इरादा होता असे उघड दिसते.”

त्याच प्रमाणे सन १८५९ चे स्पेशल अपील नंबर २०२, फैसल तारीख २५ एप्रिल सन १८६०, यांतील पक्षकार मुसलमान असून काजी अलकुझात याणे आपला अभिप्राय दिला, कीं “एकादा दस्तऐवज भरपाई करून सोडून दिल्याविषयी तोंडची साक्ष मुसलमानी शास्त्रावरून कबूल करितां येत नाही. तो दस्तऐवज रद्द करण्याकरितां सोडचिठ्ठी प्रमाणे पावती वगैरे जी असणे ती लेखी असली पाहिजे.” सदर अदालतीने या अभिप्रायास अनुसरून सिव्हिल जज्याचा निवाडा फिरविला, आणि खर्चासुद्धां वादीचा वतीने ठराव केला.

४१७. एकाद्या हमेबंदीचा खतांत “जे हमे देण्यांत येतील ते या खतावर लिहावे, आणि याविषयी वाद पडल्यास कोणत्या दुसऱ्या रीतीने समजूत केल्याचे बोलणे अर्थात् मान्य करूं नये,” असा ठराव होता. त्यांत प्रतिवादीने लेखी फारकत दाखल केली होती, ती खतावर लिहिलेली नव्हती; सबब सदर अदालतीने ती नाकबूल केली. (सन १८५५ चे स्पेशल अपील नंबर २ यांतील तारीख ७ माहे मार्च सन १८५५ चा निवाडा पहा.)

४१८. एकादा लेखी दस्तऐवज सहीनिशी पुरा झाल्याबद्दल न्यावरील साक्ष घालणाऱ्या साक्षीदारांचा पुराव्याने शाबीत होत नसल्यास, जा मनुष्याने

तो सही करून दिला असेल त्याची, किंवा जा एकाद्या साक्षीदाराची न्यावर साक्ष नसून त्या दस्तऐवजावर सही झाली त्या वेळीं जो हजर असेल व जाणें सही करितां पाहिली असेल त्याची साक्ष घेणें, ही काम चालविण्याची रीति फार उघड आहे.

४१९. किंवा जा मनुष्यानें एकादा दस्तऐवज लिहिला असेल, किंवा सही करून दिला असेल, त्याचा अक्षराची शाबिती जा एकाद्या साक्षीदारानें न्याजला लिहितांना पाहिलें असेल त्याचा साक्षीनें करितां येत्ये, आणि त्या साक्षीदारानें न्याजला लिहितांना पाहिलें त्या वेळानंतर पुष्कळ वर्षे लोटलीं असलीं तरी, आणि त्या साक्षीदारानें न्याजला त्याचा आडनावखेरीज दुसरें कांहीं लिहितां पाहिलें नसेल तरीही, त्याची साक्ष उभय पर्क्षीही एकसारिखी ग्राह्य होत्ये; परंतु अर्थातच, त्या साक्षींची मातब्बरी एकसारिखी असणार नाहीं.

४२०. फिर्याद दाखल होऊन कज्जास सुरुवात झाल्यानंतर, त्या पक्षकाराला लिहितां पाहिलें असल्यास तें बस नाहीं; कारण कीं त्या साक्षीदाराला चुकविण्याकरितां बुद्धिपूर्वक अक्षराचें वळण फिरविलें असेंही होईल.

४२१. पुनश्च, जर एकाद्या साक्षीदारानें एकाद्या पक्षकारास कधींही लिहितांना पाहिलें नसेल, आणि साधारण कामकाजा अंतीं शाबित झालेले किंवा त्या मनुष्यानें लिहिलेले आहेत, असें जांविषयीं स्पष्टपणें अनुमान करितां येत असेल असे दस्तऐवज,

व्याचा हातचे पाहिले असतील, तर त्या साक्षीदाराकडून त्या अक्षराची शाबिती करितां येत्ये. एकाद्या मनुष्याला पत्र पाठविलें असून त्याचा जबाब आला, तर तो जबाब त्याणें लिहिला आहे, असें अनुमान करणें सयुक्तिक होय. आणि त्या उत्तरास अनुसरून पुढें आणखी कांहीं व्यवहार किंवा पत्रव्यवहार झाला असेल, तर त्या अनुमानास बळकटी येत्ये, परंतु त्या पत्रव्यवहारावरून त्या साक्षीदारानें एकादें कृत्य केलें असावें, असें आवश्यक नाहीं; कारण, मुखत्यार, किंवा कारकून, किंवा नोकर लोक, जाणीं आपल्या धंद्याचा क्रमांत विवक्षित अक्षर वारंवार पाहिलें असेल, ते त्याविषयीं साक्ष देण्यास लायक आहेत; कारण ते अक्षर त्यांणीं पाहिलें असेल त्यावरून त्यांस आपलें काम चालवितां येतें कीं नाहीं याविषयीं ते कल्पना करूं शकतील.

४२२. जा मनुष्याचें अक्षर साक्षीदाराला पूर्वाक्त रीतीनें माहीत झालें, त्याच मनुष्याचा अक्षराचा हल्लीं वाद पडला आहे असें त्याच साक्षीदाराकडून किंवा इतर रीतीनें हमेशा शाबिती झालें पाहिजे.

४२३. जा अक्षराविषयीं वाद पडलेला असेल, तें अक्षर त्या मनुष्याचा अक्षरासारखें आहे, असें साक्षीदारानें सांगितल्यास बस नाहीं, असें दिसतें. तें अक्षर त्याचेंच आहे किंवा नाहीं, याविषयीं जो ग्रह झाला असेल तो, किंवा निदान त्याणें आपला अभिप्राय तरी सांगितला पाहिजे.

४२४. पूर्वीं कांहीं विशेष गोष्टी खेरीज करून

एका अक्षराची दुसऱ्या अक्षरांशीं प्रत्यक्ष तुलना करून त्याची शाबिती करण्याची परवानगी इंग्लिश कायद्यावरून नव्हती; परंतु सन १८५५ चा २ न्या आक्ट्याचा ४८ कलमा अन्वये, “सही, किंवा अक्षर, किंवा शिक्षा खरा किंवा खोटा आहे याविषयीं चौकशी करणें असेल तेव्हां जाचा सहीविषयीं, किंवा अक्षराविषयीं, किंवा शिक्ष्याविषयीं तकरार असेल, त्याची विनतकरारीची सही, किंवा अक्षर, किंवा शिक्षा जा दस्तऐवजावर असेल तो दस्तऐवज, त्या मुकदम्यांतील पुराव्याचा कागद नसेल तथापि, त्या वरील सही, किंवा अक्षर, किंवा शिक्षा, तकरारी सहीशीं, किंवा अक्षराशीं, किंवा शिक्ष्याशीं, मिळवून पहावा. ” आणि जजानें, किंवा जुरीनें, किंवा तें अक्षर जा साक्षीदारांचा ओळखीचें असेल त्यांणीं, किंवा वाचण्याचा कामांत कुशल असणाऱ्या साक्षीदारांनीं वर सांगितलेली अक्षरतुलना करावी, असें दिसतें.

सन १८०६ सालीं कलकत्याचा निजामत अदालतीनें केलेल्या ठरावावरून असें दिसतें; कीं अक्षर मिळवून पाहणे हें मुसलमानी शास्त्रावरून प्रत्यंतरी पुरावा होय; परंतु अन्य पुरावा नसल्यास तें निश्चायक पुरावा होत नाहीं. तसेंच स० १८५८ चा स्पेशल अपील नंबर १४० यांत दस्तऐवजाचो शाबिती इतर रीतीनें करितां आली असतो, असें मद्रास एथील सदर अदालतीस दिसून आलें, त्यावरून असें ठरविण्यांत आलें, कीं अशा पुराव्यास प्रत्यंतर नसतां केवळ

तेवढ्यांवरच भरवसा ठेवणें हें निर्भय नाहीं. आणि सन १८६० चा ४१२ नंबरचें स्पेशल अपील, तारीख २५ एप्रिल सन १८६१ रोजीं फैसल झालें, त्यांतील दस्तऐवज कर्ज घेतल्या बदल मजकूर कबूल केल्या-विषयीं होता त्यांतही तसाच ठराव झाला.

४२५. जुन्या दस्तऐवजाचा अक्षराची शाबिती करणें, ती सदरहु कलमा अन्वयें, जुन्या दस्तऐवजाचा अक्षराची तुलना दुसरा खरा म्हणून कबूल केलेल्या दस्तऐवजाचा अक्षराशीं करून, किंवा कामा अंतीं त्या अक्षराची ओळख जास झाली असेल, त्या साक्षी-दाराचा साक्षीवरून करावी. म्हणून, फिट्जूवाल्डर पीरेज, या कज्जांत एका कुटुंबांतील मैयत मनुष्यानें लिहून ठेविलेल्या जुन्या वंशावळीचा अक्षराविषयीं मजकूर बोलण्यास त्या कुटुंबाचा वकिलास परवानगी दिली होती; कारण, त्या साक्षीदारानें म्हणजे वकिलानें आपल्या कामा अंतीं त्या मनुष्यानें लिहिलेलीं पुष्कळ खतें व इतर दस्तऐवज वाचले होते तेणेंकरून त्या अक्षराची त्याजला ओळख झाली होती. परंतु त्या अक्षराची ओळख त्या साक्षीदाराला कामकाजा-अंतीं झालेली पाहिजे, जे दस्तऐवज कोडतांत हजर केले नसतील त्यांवरील सद्दा पाहून कज्जाचा चौकशी-करितां अभ्यास केलेला नसावा.

४२६. एकाद्या पुरातन दस्तऐवजाची बहुतकरून कोणती तारीख असावी, तें ठरविण्याकरितां प्राचीन काळाचा कृत्यांचा शोध करणाराची साक्ष

पुराव्यांत ग्राह्य आहे. आणि एकाद्या दस्तऐवजांतील अक्षर कपटानें लिहिलेलें आहे, किंवा खरें लिहिलेलें आहे, हें पाहण्याकरितां, कृत्रिम दस्तऐवज ओळखण्याकरितां जो मनुष्य नेमला असेल, त्याची साक्ष पुराव्यांत ग्राह्य आहे, असें दिसते.

४२७. ब्रिटिश रयतेनें केलेलें मृत्युपत्र किंवा यासारख्या दुसऱ्या बाबती, जेथें लेखी दस्तऐवज मात्र एकाद्या विवक्षित घडलेल्या गोष्टीविषयीं पुरावा होईल असें कायद्यानें ठरविलें असेल, त्या गोष्टीची शाबिती तोंडचा पुराव्यानें करितां येणार नाही. आणखी त्याच प्रमाणें करार करणाऱ्या पक्षकारांनीं आपल्या कराराचा शर्ती लेखी दस्तऐवजांनें करण्याचें कबूल केलें असल्यास, बाह्य पुरावा, म्हणजे त्या दस्तऐवजाखेरीज इतर पुरावा घेण्यांत येऊन, जा वेळीं तो करार झाला त्या वेळीं किंवा त्या पूर्वीं एकादा मजकूर होऊन त्यावरून त्या लेखी दस्तऐवजांत जे ठराव लिहिले आहेत त्यांपासून करार करणाऱ्या पक्षकारांचा इरादा भिन्न होता, असें शाबित करितां येणार नाही; म्हणजे तो दस्तऐवज सही करून देव्हे वेळीं, किंवा त्या वेळा पूर्वीं, जो मजकूर तोंडीं किंवा लेखी झाला असेल, त्याविषयीं बाह्य साक्ष देऊन लेखी दस्तऐवजांतील ठराव रद्द करितां येत नाही, किंवा फिरवितां येत नाही, किंवा त्यास अधिक मजकूर लावितां येत नाही, किंवा त्यांतून काहीं उणें करितां येत नाही कारण जे ठराव पक्षकारांनीं लेखानें कबूल केले आहेत, ते, त्या पक्षकारांचा इराद्याविषयीं

कमी भरवशाचा पुराव्यानें फिरवूं देणें हा अन्याय होईल.

४२८. एकादा करार लेखी असावा असें काय-
द्यावरून अवश्य नसल्यास, तो लेखी करार सही क-
रून पुरा झाल्यानंतर त्या दस्तऐवजांतील ठराव पक्ष-
कारांचा परस्परांचा सल्यानें मुखजबानी फिरविले,
असें दाखविण्याकरितां, तोंडचा पुरावा ग्राह्य आहे,
असें दिसते. परंतु या ग्रंथाचें कलम ४१५ व ४१६
यांत जा मर्यादा सांगितल्या आहेत त्यांस हा नियम
पात्र होय.

४२९. जर एकादा दस्तऐवज स्वतंत्र व्यवहारा-
विषयीं नसून केवळ एकाद्या गोष्टीविषयीं पर्यायाचें
टिपण असेल, तर त्या गोष्टीची शाबिती इतर पुराव्या-
नें करितां येत्ये. जसें, एकाद्या ऐवजाचा भरण्या वेळीं
लेखी पावती दिलेली असली, तथापि तो पैका फेडला
याबद्दल तोंडचा पुराव्यानें शाबिती करितां येत्ये; आ-
णि मालाची मागणी मुखजबानी केली त्याच वेळीं
जरी लेखानें मागणी केली असेल, तथापि त्या मुखज-
बानी मागणीविषयीं तोंडचा पुराव्यानें शाबिती करितां
येत्ये; आणि एकादें लग्न झाल्याबद्दल नोंदणी बुकांत
दाखला असला, तथापि तें लग्न झालेलें खुद जाणीं
डोळ्यांनीं पाहिलें असेल अशा साक्षींनीं त्या लग्नाची
शाबिती करितां येत्ये.

४३०. कलम ४२८ यांत जो नियम सांगितला आ-
हे त्याविषयीं खालीं लिहिलेलीं उदाहरणें "स्मिथ्कृत

ला आफ् काण्ड्याकूट्स् ” म्हणजे कराराविषयींचा कायदा या ग्रंथांतून घेतलेली आहेत.

“ अने बला, तीन महिन्यांचा आंत दर क्वार्टास
 “ अमुक प्रमाणें शंभर क्वार्ट गहूं देण्याविषयी लेखी
 “ करार करून दिला असल्यास, खरेदी देणाराचें ग-
 “ लबत ओडिसा बंदरांतून गहूं भरून आल्यास मात्र
 “ गहूं देईन असें तो लेखी ठराव होव्ये वेळीं ठरलें
 “ होतें, असें शाबीत करण्याकरितां तोंडचा पुरावा
 “ घेतला जाणार नाही. कारण, तेणें करून स्वतंत्र
 “ लेखी करार तोंडचा पुराव्यानें फिरवून साड्केतिक
 “ करार केला असें होईल. त्याचप्रमाणें एकाद्या
 “ चिष्टीचा ऐवज एकाद्या दिवशीं देण्याचा कबूल के-
 “ लेला असला, तर, तिचा ऐवज दुसऱ्या एकाद्या
 “ दिवशीं द्यावयाचा इरादा होता, असें दाखविण्या-
 “ करितां तोंडचा पुरावा घेतला जाणार नाही. ” या-
 “ चविषयीं टेलर याणें खालीं लिहिलेलीं उदाहरणें
 “ सांगितलीं आहेत. “ सुरीनम् बंदरापासून लंडन बं-
 “ दरापर्यंत जाणारें गलबत किंवा गलबतें, यांवरील
 “ मालावर विभेपत्र स्वीकारलें होतें; त्या कजांत त्या
 “ गलबतांपैकीं जें एक गलबत नाहीसें झालें होतें, तें
 “ तो करार करव्ये वेळीं त्या करारांतून मुखजबानी
 “ गाळलेलें होतें, असें शाबीत करण्याकरितां तोंडचा
 “ पुरावा अग्राह्य होय, असें ठरविलें. त्याचप्रमाणें,
 “ एका खतावरून, गाटन् फार्म, या नावाची जमी-
 “ न आणि तिजवरील इमारती फरोक्त झाल्या, असें
 “ खरेदी खत झालेलें होतें, आणि त्या खतास जोडलेल्या

“ परिशिष्टांत न्या इमारती वगैरे तपशीलवार लि-
 “ हिल्या असून न्यांचा नकाशा काढिला होता
 “ न्यांत न्यांचें वर्णन लिहिलें होतें. या कज्जांत न्या
 “ परिशिष्टांत व नकाशांत जें एक आवाड आलेलें
 “ नव्हते, तें हमेशा ‘ गाटन फार्म ’ जमीनीचा भाग
 “ आहे असें समजून वापरित असत, असें शाबित
 “ करण्याकरितां आणिलेला बाहेरचा पुरावा घेतला
 “ नाहीं. एका रोख्यांतील करारावरून तो सामईक
 “ असेल, तर तो रोखा लिहून देणारांपैकीं एक अ-
 “ सामी जामीन मात्र होता, आणि चिठ्ठींतील दुसरा
 “ मनुष्य मालक असून न्यास धनकोनें मुदत दिली
 “ आहे, अशाविषयीं तोंडचा पुरावा घेतला जाणार
 “ नाहीं.

४३१. हा वरील नियम न्या दस्तऐवजाचा पक्ष-
 कारांचा दरम्यानचा बाबतींत, किंवा न्यांचा हक्कांन
 दावा सांगणारांचा बाबतींत मात्र लागू पडतो; आणि
 जा एकाद्या दस्तऐवजांत ति-हाईत पक्षकारांचा संबं-
 ध नसतो, न्या ति-हाईतांस, न्यांत लिहिलेल्या मजकुरा
 विरुद्ध बाहेरील पुराव्यावरून वाद सांगण्यास मोक-
 लीक आहे.

४३२. एकाद्या लेखी दस्तऐवजांत केवळ लौ-
 किक रीतीप्रमाणें लिहिलेली एकादी बाबत असेल,
 तर तद्विरुद्ध स्थापन करण्यास्तव, व, न्या खतांत जी
 मिती लिहिलेली असेल न्या मितीस तें खत लिहून दि-
 लें नाहीं, अशीही शाबिती करण्यास तोंडचा पुरावा
 ग्राह्य आहे, असें दिसतें.

४३३. या ग्रंथाचें कलम ४२७ यांतील साधारण नियमास एक असा अपवाद आहे, कीं एकाद्या लेखी पावतींतील ऐवज न दिल्याचा पुराव्यानें, किंवा ती पावती कपटानें किंवा चुकीनें, किंवा एकाएकी गांठून करून घेतली आहे, अशा पुराव्यानें ती पावती रद्द करण्यास तोंडचा पुरावा ग्राह्य आहे.

४३४. आणखी असें सांगणें आहे, कीं एकाद्या लेखी दस्तऐवज, कपटानें, किंवा गैरकायदा, किंवा जुलुमानें, किंवा धमकीनें करून घेतला आहे, असें शाबित करण्याकरितां बाह्य पुरावा हमेशा ग्राह्य आहे. परंतु एकाद्या पक्षकारास आपल्या स्वतांचें कपट स्थापित करून एकाद्या दस्तऐवज रद्द करितां येणार नाही.

४३५. याच प्रमाणें, एकादी विवक्षित दैवघटित गोष्ट घडल्यावर मात्र एकाद्या दस्तऐवज अमलांत यावा, अशा हेतूनें तो एकाद्या तिऱ्हाईत मनुष्यापार्शीं ठेवावयास दिलेला असल्यास, त्यास 'इसूक्रो' म्हणजे खरडा असें म्हणतात; अशा सारिखा दस्तऐवज अमलांत येण्याचा इराद्यानें मुळींच दिलेला नव्हता, किंवा तो बनाऊ आहे, किंवा अज्ञानदशेमुळें किंवा अन्य कारणानें तो लिहून देणारा कायद्याप्रमाणें लायक नव्हता, किंवा कायद्यावरून जा एकाद्या बाबतीची मनाई आहे, त्या बाबतीविषयीं तो लिहून दिलेला आहे, इत्यादिक गोष्टींची शाबिती बाह्य पुराव्यावरून करतां येत्ये. या सर्व हकीकती आणि त्याच प्रमाणें दस्तऐवजाचा ऐवज पोंचला नाही ही गोष्ट, या सर्व बाह्य साक्षीनें,

म्हणजे त्या खुद्द लेखाशिवाय इतर पुराव्यानें, शाबीत करितां येतात.

४३६. यद्यपि एकाद्या लेखी दस्तऐवजांतील करार रद्द करण्यास किंवा बदलण्यास बाह्य पुरावा घेऊं नये असें आहे, तथापि संशयाचा सर्व बाबतींत, म्हणजे जा ठिकाणीं त्या दस्तऐवजाचा भाषेतील शब्द संदिग्ध किंवा द्व्यर्थ असतील तेथें, त्या शब्दांचा अर्थ समजविण्यास, आणि त्या दस्तऐवजांत लिहिलेले मनुष्य किंवा वस्तु ओळखण्याकरितां बाह्य पुरावा घ्यावा.

४३७. त्याच प्रमाणें एकाद्या दस्तऐवज संक्षिप्त शब्दांनीं किंवा अस्पष्ट अक्षरांनीं परभाषेत लिहिलेला असल्यास, त्याचा अर्थ समजविण्याकरितां कुशल साक्षीदाराची साक्ष घेण्यांत येत्ये; आणि त्याच प्रमाणें एकाद्या दस्तऐवजांत लिहिलेल्या शब्दाचा अर्थ एकाद्या कलाकौशल्याचा संबधानें, किंवा शास्त्रसंबधानें, किंवा व्यापाराचा संबधानें भिन्न होत असल्यास किंवा एकाद्या ठिकाणीं, किंवा एकाद्या जातीचा मनुष्यांत त्या शब्दांचा विशेष अर्थ ज्ञात असल्यास, तो शब्द कोणत्या अर्थीं लौकिकांत समजतात याविषयीं मजकूर सांगण्यास साक्षीदार याजला अख्यार आहे. आणि असा पुरावा देत्ये वेळीं जा मनुष्यानें तो दस्तऐवज लिहून दिला त्याचा बहुतकरून कोणत्या अर्थीं तो शब्द योजण्याचा इरादा होता, हेही आनुमानिक पुराव्यावरून शाबीत केलें पाहिजे; म्हणून कोळशांचा खाणीविषयीं एका पट्यांत

‘पातळी’ या शब्दाचा उपयोग केला होता, त्याचा अर्थ खाण खणणारे लोक कांहीं विशेष समजत असत; आणि एका कुरणांतील ससे देण्याचा पठ्यांत “ एक हजार ससे” याचा अर्थ, त्या प्रान्तांतील चाली प्रमाणें, एक हजार दोन शें ससे समजला जात होता, असें शाबित करण्याकरितां बाह्य पुरावा घेतला गेला आहे.

४३८. परंतु जें स्पष्ट असेल त्या विरुद्ध शाबिती करण्यास, किंवा तें बदलण्यास, लौकिकी चालीविषयीं पुरावा घेण्यांत येणार नाही. आणि एकाद्या दस्तऐवजांत लिहिलेल्या शब्दाचा अर्थ कायद्यांत अमुक होत असल्यास, त्या अर्थीं त्या शब्दाचा उपयोग केला नाही, असें दाखविण्याकरितां तोंडचा पुरावा अग्राह्य होय आणि खुद दस्तऐवजांतील शब्दांवरून उघड रीतीनें लोकज्ञात अर्थ गाळला असल्यास, पूर्वोक्त पुरावा अग्राह्य होईल.

४३९. परंतु त्या दस्तऐवजांतील शब्दांनीं लौकिकी अर्थ वर्ज केलेला नसल्यास, तो दस्तऐवज लिहून देणाऱ्या पक्षकारास, त्याविषयीं मामुल चाल किंवा रीति काय आहे, तें माहित होतें, आणि न्याणें तो दस्तऐवज अशा मामुल चाली अन्वयेच लिहून दिला, असें साधारणतः अनुमान होतें; यास्तव जा एकाद्या बाबतींत एकादी ठरलेली मामुल चाल असेल, अशा प्रकारचा कजांत, जसें, जमीनीचा मालक व भाडोत्री यांचा दरम्यानचें करार, व व्यापार संबंधी करार, व या प्रकारचे दुसरे करार, यांत त्या न्या बाबतींमधील

चालू प्रकाराविषयी बाहेरील पुरावा घेण्यांत येतो; आणि असा पुरावा घेणें त्यास, " करारास वहिवा-
 " टांतील नित्य गोष्टी जोडणें " असें म्हणतात. म्हणून एकादी हुंडी किंवा 'मामिसरी नोट,' यांचा ऐवज एकाद्यानें अमुक दिवशीं देणें कबूल केलें असल्यास, त्या ठिकाणचा मामुल चालीवरून त्यांत लिहिलेल्या तारिखेवर अमुक साहोलतीचे दिवस देण्यांत येतात, असें बाह्य साक्षीवरून शाबीत करितां येतें; आणि त्याच प्रमाणें नोकर लोकांनीं, " अमुक मुदत पर्यंत मी चाकरी करीन व मी कधीं ही वेळ फुकट जाऊं देणार नाहीं, " असा लेखी करार लिहून दिला होता, त्या कजांत अशा चाकरीचे करार लिहून देणाऱ्या नोकरांस अमुक सणांची व रविवारची सुटी मिळत असत्ये, अशी त्या चाकर लोकांचा धंद्याची चाल किंवा रीति शाबीत करण्याची परवानगी देण्यांत आली आहे.

४४०. लौकिकी चालीचा साक्षीवरून जा पक्षकारास बाध येतो, त्याजला, अशी चाल मुळींच नाही, किंवा ती गैरकायदा किंवा गैरवाजवी आहे, किंवा त्या करारांत ती येऊं नये असा इरादा होता, असें शाबीत करण्याचा अधिकार अर्थात् आहे.

४४१. दुसरी अशी गोष्ट आहे, कीं जा एकाद्या मुद्याचा गोष्टीवरून दस्तऐवजांत लिहिलेलीं मनुष्ये किंवा वस्तु ओळखण्याचा उपयोग घडतो त्या गोष्टी-विषयीं बाह्य पुरावा घेण्यांत येतो; परंतु, अशा पुराव्यावरून तो लेखी दस्तऐवज फिरविण्याची किंवा त्या विरुद्ध शाब्दिकी करण्याची, परवानगी मिळणार

नाहीं; तिजवरून त्या लेखाचा खरा अर्थ काय होतो याचा खुलासा करण्याची, आणि तो त्यांतील योग्य विषयास लागू करण्याची मात्र परवानगी मिळेल.

४४२. पुष्कळ ठिकाणीं एकाद्या मृत्युपत्राचा किंवा इतर दस्तऐवजाचा अर्थ, जा हकीकतीचा अनुरोधानें ते दस्तऐवज लिहून दिलेले असतात, त्या हकीकती माहीत झाल्यावांचून, बराबर समजला जात नाहीं, हें उघड आहे. यास्तव अशा कज्जांत त्या कुटुंबाची स्थिति, हकीकती व खासगी दौलत, व दुसऱ्या गोष्टी, जेणेंकरून तो दस्तऐवज योग्य वस्तूंस व योग्य मनुष्यांस लागू करून त्यांतील हेतु स्पष्ट करण्यास तो पुराव्याचा रूपानें उपयोगी पडेल, तेथें पूर्वोक्त गोष्टींविषयीं बाहेरील पुरावा घ्यावा.

४४३. एकाद्या पुरातन दस्तऐवजाचा इरादा, तो लिहून दिल्यानंतर त्या अन्वये लवकरच झालेल्या कृत्यांवरून काढितां येतो. म्हणून, एकाद्या धर्मादायाचा पैका, तो धर्मादाय चालू होण्याचा अवेलीस, कसा खर्च करित असत, यावरून, जा दस्तऐवजावरून तो धर्मादाय स्थापित झाला असेल, त्याचा अर्थ समजण्यास उपयोग होतो.

४४४. जी मुग्धार्थता दस्तऐवजाचा स्वरूपावरून दृष्टीस येत नसत्ये, परंतु त्यांतील विषय ओळखण्याची तजवीज पाहतां उत्पन्न होत्ये, अशीं विषयीं मात्र, जा मनुष्यानें तो दस्तऐवज लिहून दिला त्याचा इराद्याचा पुराव्या करितां त्याचीं बोलणीं कबूल करण्यांत येतात. जसें, दोन किंवा अधिक मनुष्ये किंवा

वस्तु एकाच नावाचा असतात, तेव्हां. उदाहरण, जर एकाद्या मृत्युपत्रांत ठंयंकटस्वामी नैदु, याचा नावें मिळकत दिली असेल, तर हा शब्द जाग्या मुग्धार्थ नाहीं, परंतु त्या नावाचे पुष्कळ मनुष्य आहेत असें शाबीत केल्यावर, तो तसा होतो. या स्वरूपाचा मुग्धार्थतेस 'गुप्त मुग्धार्थता' असें म्हणतात; व जी मुग्धार्थता दस्तऐवजाचा स्वरूपावरून उघड दिसत्ये, आणि जीस स्पष्ट मुग्धार्थता म्हणतात, तीपासून ही मुग्धार्थता भिन्न होय. उदाहरण, एकाद्या मरणारानें आपल्या मृत्युपत्रांत आपली अ नावाची मिळकत अमुक मनुष्यास दिली असें लिहिलें, तर याचा अर्थ त्या अ नावाचा दोन मिळकती होत्या असें शाबीत होई तोंपर्यंत, स्पष्टच आहे. परंतु अ नावाचा दोन मिळकती आहेत असें शाबीत झाल्यास, त्यापासून त्या दस्तऐवजास गुप्त मुग्धार्थता उत्पन्न होत्ये, आणि अशी मुग्धार्थता त्या स्वतां दस्तऐवजांतिल कांहीं अस्पष्टतेपासून उत्पन्न होत नसून बाह्य गोष्टीवरून उत्पन्न होत्ये; म्हणून तिचा खुलासा बाह्य पुराव्या वरून आणि साधारणतः मरणारानें आपल्या इराद्याविषयीं सांगितलेल्या मजकूराचा पुराव्यानेंही करतां येतो.

४४५. परंतु त्या दस्तऐवजांत लिहिलेलें वर्णन कायद्यावरून खचितपणें एकापेक्षां अधिक मनुष्यांस किंवा वस्तूंस एकसारखें लागू होत असल्यास मात्र तो दस्तऐवज लिहून देणाराचा इराद्याविषयींचा मजकूर पुराव्यांत ग्राह्य होतो. जसें, एकादी मिळकत

मृत्युपत्रावरून अबचा वडील मुलगा क याजला दिली असेल, आणि अबचा वडील मुलाचें नाव ग आणि दुसऱ्या मुलाचें नाव क असेल, तर अशा कजांत, तें वर्णन एका मनुष्यास किंवा वस्तूस कांहीं अंशीं लागू पडतें व दुसऱ्यास कांहीं अंशीं लागू पडतें, असें बाह्य पुराव्यावरून दिसून येत असल्यास, अशा कजांत त्या मृत्युपत्रांत कोणत्यास मिळकत देण्याचा इरादा होता, हें दाखविण्याकरितां बाह्य हकीकतीविषयीं पुरावा घेण्यांत येईल; तथापि, तो दस्तऐवज देणाऱ्याचा इराद्याविषयींचा साङ्केतिक मजकूर वर्ज केला जाईल. एकादें साद्यंत वर्णन, किंवा वर्णनाचा भाग, एकाद्या माहित मनुष्यास किंवा वस्तूस लागू पडतोसें दिसत नसेल, तर अशाचा खुलासा करण्यास्तव इराद्याविषयीं साङ्केतिक मजकूर ग्राह्य होणार नाही.

४४६. एकाद्या लेखी दस्तऐवजांतील शब्दाचा योग्य अर्थ उघड करण्यास्तव तो सर्व वाचला पाहिजे, आणि त्याचा एक भाग दुसऱ्या भागाशीं मिळवून त्या दस्तऐवजाचा निरनिराळ्या भागांमध्ये तेच शब्द कोणकोणत्या अर्थानें लिहिले आहेत हें पाहिलें पाहिजे, असा चालू नियम आहे; त्या प्रमाणें एकाद्या स्वताचा मजकुराचा किंवा कायदे करत्ये मंडळीचा आकटांतील मजकुराचा बहुधा प्रारंभीं जो उद्देश लिहिलेला असतो, त्यावरून एकंदराचा अर्थाचा खुलासा होतो; आणि एका भागाचा अर्थ दुसऱ्या भागास

अनुसरून करावा, हें शिस्तवार नाही असें कोणी म्हणणार नाही.

४४७. एकाद्या लेखी दस्तऐवजांतील शब्द, त्यांतील पूर्वापरसंबंधावरून गौण अर्थानें योजिले आहेत असें दिसत नसल्यास, ते प्रधानार्थी समजले पाहिजेत. कज्जाचा हकीकतीस अनुसरून त्या शब्दांचा प्रधानार्थी वाक्यार्थ होत असेल तोंपर्यंत, ते शब्द गौणार्थी समजले जावे अशा इराद्यानें लिहिले आहेत, असें शाबीत करण्याकरितां बाह्य पुरावा ग्राह्य होणार नाही.

४४८. कोणत्याही दस्तऐवजांतील शब्दांचा प्रधानार्थ धरिला असतां, कज्जाचा हकीकतीसंबंधी कांहीं अर्थ होत नसल्यास, तो दस्तऐवज लिहिणारानें कांहीं गौणार्थानें ते शब्द लिहिले आहेत असें दाखविण्याकरितां मुद्याबाहेरील गोष्टींचा पुरावा ग्राह्य होतो.

४४९. एकाद्या कलेसंबंधी किंवा शास्त्रासंबंधी जो शब्दांचा विशेष अर्थ असतो तोच त्याचा प्रधानार्थ होय, असें साधारणतः मानलें जाईल; परंतु ते शब्द या जगांतील साधारण व्यवहाराविषयी असल्यास, साधारण लोकोपचारांत जो अर्थ होत असेल, तोच त्यांचा प्रधानार्थ असें समजलें पाहिजे.

४५०. हें खासगत लेखांविषयींचें व्याख्याप्रकरण झालें; त्यांत सन १८५५ चा दुसऱ्या आकटान्वये लेखी पावतीपासून परिणाम काय आहे, हें सांगणें राहिलें आहे. तो असा; (कलम ४१) “ पैका, “ किंवा ऐवज, किंवा माल पाँचल्याबद्दल पावती

“ करून दिल्याची शाबिती झाली, म्हणजे ती पावती
 “ सदरहु प्रकारचा कोर्टासमक्ष, किंवा मनुष्यासमक्ष,
 “ ती करून देणारावर पुराव्यास कबूल करणें योग्य
 “ आहे इतकेंच नाही, परंतु ती पावती जा मनुष्या-
 “ विषयी सोडचिठ्ठीप्रमाणें असेल त्या मनुष्यावर, अ-
 “ थवा पैका, किंवा ऐवज, किंवा माल पोंचल्याचें
 “ पावतींत कबूल केलें असेल त्याविषयी, ती लिहून
 “ देणारा जा मनुष्यास जबाबदार होत असेल त्या-
 “ वरही, पुराव्यास कबूल करण्या योग्य आहे असें
 “ समजावें. ” (कलम ४२). “ मालकानें दिलेली
 “ पावती जा प्रसंगी मागील कलमान्वये पुराव्यास
 “ कबूल करण्यास योग्य असेल, त्याप्रसंगी मालका-
 “ चा गुमास्त्यानें, किंवा चाकरानें दिलेली पावती,
 “ त्याचप्रमाणें पुराव्यास कबूल करणें योग्य आहे
 “ असें समजावें; परंतु ती देण्याचा अधिकार गुमा-
 “ स्त्यास किंवा चाकरास होता असें शाबिती झालें
 “ पाहिजे. ”

GLOSSARY.

(मूळ इंग्रजी ग्रंथांतील शब्दांस या भाषान्तरांत
योजलेले नवे शब्द, व शिवाय असिद्ध
शब्दांचा कोश.)

A.

Accquittal, दोषमुक्तता.

Admissible, ग्राह्य.

Admission, कबूलपणा.

Ambiguity, मुग्धार्थता.

—Latent, गुप्त.

—Patent, स्पष्ट.

Ancient document, जुना दस्तऐवज.

—Possession, प्राचीन भोगवटा.

B.

Burden of proof, पुराव्याचा बोजा.

C.

Collateral, कज्जाबाहेरील.

Communication, मजकूर.

—Privileged, हक्काचे.

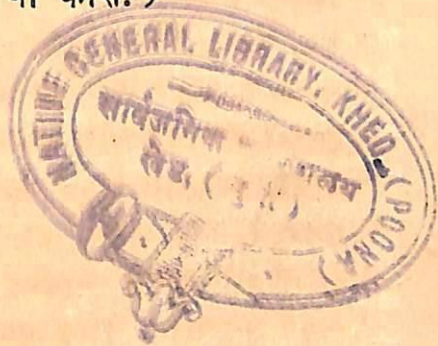
Confession, अंगीकार.

Consideration, सबब.

Corpus-delicti, अपराधमूर्ति.

D.

Declaration, साङ्केतिक बोलणे.

- Dying, अंतकाळचे.
- Deed, दस्तऐवज.
- Under seal, शिक्ष्यानिशी.
- Not under seal, विनशिक्ष्याचे.

E.

- Estoppel, प्रतिबंध.
- By deed, स्वतानें.
- By matter "in Pais", साधारण प्रख्यातीचा विषयानें.
- By matter of record, दफूतरांतील विषयानें.
- Escrow, खरडा.
- Evidence, पुरावा.
- Circumstantial, आगंतुक.
- Corroborative, प्रत्यंतरी.
- Direct, प्रत्यक्ष.
- Documentary, दस्तऐवजी.
- Extrinsic, बाह्य.
- Hearsay, कर्णोपकर्णी.
- Indirect, अप्रत्यक्ष.
- Opinion, अभिप्रायरूपी.
- Oral, तोंडचा.
- Prima facie, प्रथमदर्शनी.
- Primary, प्रधान.
- Real, मूर्तिमंत.
- Secondary, गौण.
- Examination, विचारपूस.
- In chief, मुख्य विचारपूस.
- Cross-examination, प्रतिप्रश्न.
- Re-examination, फेरप्रश्न.

Expert, कुशल मनुष्य.

F.

Foreign, परमुलकी.

G.

Guardian, रक्षक.

Guilty knowledge, सापराधज्ञान.

I.

Inadmissible, अग्राह्य.

Incredible, अविश्वसनीय.

Inducement, अभिवचन.

Intent, आशय.

Irrelevant, अप्राकरणिक, अप्रासंगिक.

Issue, मुद्दा.

J.

Judgment-in-rem, विवक्षित विषयावस्थेविषयीं झालेला निवाडा.

Jurisdiction, अधिकार.

Judicial, न्यायसंबंधी.

L.

Legal adviser, कायद्याची सला देणारा, (म्हणजे वकील).

M.

Mutuality, अन्योन्यभाव.

P.

Pedigree, वंशावळ.

Pleading, प्लेडिंग् (महाराष्ट्रभाषेत योग्य शब्द नसल्यामुळे हाच राखिला आहे) म्हणजे जाबजबाब, उत्तर, प्रत्युत्तर, इत्यादि सर्व.

Prejudice, नुकसान.

Presumption. अनुमान.

—Irrebuttable, अनिवार्य.

—Rebuttable, निवार्य.

Presumptive, आनुमानिक.

Public, सार्वजनीन.

—Interest, हित.

—Policy, राजनीति.

—Record, लेख.

R.

Relation-by-blood, अवयवसापिंड्य.

—By-marriage, आधारत्व सापिंड्य.

Relationship, एकरक्तसंबंध.

S.

Substance, तत्त्व.

V.

Variance, फरक, विरोध.

Vitiate, रद्द होणे.

W.

Ward, पाल्य.

